

TUDÁS MENEDZSMENT

A Pécsi Tudományegyetem TTK
Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája

III. évfolyam 2. szám

2002. november

Tartalom

KOZMA LÁSZLÓ — FÓRIS ÁGOTA	
Kultúra és nyelv a globalizációs folyamatban.....	3
HALMOS CSABA	
Az Európai Unió bővítésének aktuális kérdései	15
KOLTAI ZOLTÁN	
A versenyképesség regionális dimenziói	21
KLEISZ TERÉZ	
A professziódiskurzus	28
LINDNER SÁNDOR — DIHEN LAJOSNÉ	
A vezetést szolgáló személyügyi controlling	52
BARANYAI ERIKA	
Teljesítményértékelés a közigazgatásban	61
FILÓ CSILLA — DRÁNOVITS KLÁRA — LUDÁNSZKY IMRE — MARTIN ORSOLYA — SOMOGYI BEÁTA — WEINTRAUT KORNÁLIS	
Reménytelenségre ítélve – Egy halmozottan hátrányos térség humánpotenciáljai	72
HÁRY ESZTER	
A viselkedéskultúra oktatásának tapasztalatai a felnőttoktatásban	84
DOMSCHITZ MÁTYÁS	
A globalizáció zöld narratívája	89
HARGITAI RITA	
Szimbolizáció és kreativitás Susan K. Déri elméletének fényében.....	99
ZSÁK JUDIT	
Az irodalom visszavág	109
ZSIKÓ JÁNOS	
A polgár: versenyre és teljesítményre integrált autonóm személyiség	117
Abstract.....	122

Jelen számunkat Oláh Enikő képeivel illusztráltuk

Megjelent az OTKA T030398 számú kutatás részeként.

E szám szerkesztésében való közreműködéséért Jakab Juliannának
köszönetet mond a szerkesztő bizottság

ISSN 1586-0698

Szerkesztő bizottság: Agárdi Péter egyetemi tanár; Bodó László felelős szerkesztő, tudományos munkatárs (bodo@human.pte.hu); Halmos Csaba elnök, PTE FEEFI tanszékvezető docens (halmos@human.pte.hu); Kleisz Teréz adjunktus, Szamosközi István tanszékvezető, dékánhelyettes, Babes-Bolyai Egyetem, Kolozsvár; Vissi Ferenc személy- és munkaügyi igazgató, Primagáz Rt. Kiadja a PTE FEEFI, felelős kiadó: Koltai Dénes, a FEEFI igazgatója (koltai@human.pte.hu). Szerkesztőség: 7633 Pécs, Szántó Kovács János u. 1/b. Telefon: 72/251-444. Fax: 72/251-100, G&G Kft. Felelős vezető: dr. Gárván János ügyvezető igazgató

KOZMA LÁSZLÓ — FÓRIS ÁGOTA

Kultúra és nyelv a globalizációs folyamatban

A kultúra a globalizációs folyamatban

A kultúra fogalmát a Magyar Larousse Enciklopédia (1991) a következőképpen határozza meg: „az emberiség által létrehozott anyagi és szellemi értékek összessége”. Eszerint és minden más meghatározás szerint is a kultúra két, egymással szoros kapcsolatban lévő részből áll, amelyek egymással kölcsönhatásban állnak, viszonyuk és egymás fejlődését segítő hatásuk folyamatosan változik. A kultúrát - annak anyagi és szellemi részét - a természet feletti emberi alkotóképesség hozta létre. A történelem számtalan példával bizonyítja, hogy az anyagi (gazdasági) felemelkedéshez mindig társult szellemi kibontakozás, és fordítva, a szellemi gyarapodást gazdasági fellendülés követte. Jó példaként szolgálhatnak az ókori görög államok, amelyekben a gazdasági fejlődés (kézműipar, mezőgazdaság, hajózás stb.) a szellemi kibontakozás kiemelkedő teljesítményével párosult (szobrászat, építészet, irodalom, filozófia stb.).

A kultúra természetéből következően a gazdasági és társadalmi fejlődés folyamatának lassan emelkedő szakaszában lassú, de állandó kulturális átalakulás zajlott le. Elsősorban anyagi és célszerűségi okokból megváltoztak a szokások, az életmód, s az új gazdasági lehetőségekhez igazodott a művészet, az oktatás és a tudomány. Amikor egy közösség kultúrája a fejlődés következtében előállt új feltételekhez, körülményekhez képest nem tudott megújulni, átalakulni, akkor a kulturális súlypont eltolódásával új centrum alakult ki. Ez történt a görög-latin, majd a latin-Nyugat-Európa kulturális váltás során. A kulturális nagyhatalmak hanyatlása mind szellemi értékeik leértékelődésében, mind gazdasági hatásukban megmutatkozott, a fellendülő társadalmakhoz és kialakuló új kultúrákhoz képest konzerválásuk visszaesést, lemaradást jelentett volna. A fejlődés korábbi szakaszán letűnt kultúrák (kínai, perzsa, egyiptomi) viszonylag kevés kodifikálható hagyatékát lelhetjük fel, bár igaz, hogy például a csillagászat, a matematika, az építészet, a művészetek területén az általuk felhalmozott anyag fontos kiindulási pont volt az utókor számára. A szellemi értékek egy része beépült az utókor kultúrájába. A mai európai kultúrában is fellelhető az előző kultúrák hagyatéka, a művészetek, az irodalom, a tudomány, az alapvető világkép, az erkölcsi normák kapcsolódása pedig egyértelműen kimutatható.

A társadalmi fejlődés sok évezredes története során az alacsony technikai színvonal miatt az egyes népcsoportok lényegében zárt rendszerben, egymástól elszigetelten éltek. Kialakult saját kultúrájuk, nyelvük. A korabeli globalizációs folyamatok mégis nagyobb földrajzi egységeken alakítottak ki jellegzetes kultúrát, ezen belül megtartva a nemzeti sokszínűséget és a nemzeti nyelvet. A ma is elkülönült egységet képező nagy kulturális sávok kialakulásában a vallások játszottak jelentős szerepet.

Az európai keresztény kultúra vagy az ázsiai iszlám kultúra globalizáltan magán hordozza a vallási vonásokat. Kedvező gazdasági feltételek mellett viszonylag kis létszámú embercsoportok nagy gazdasági, közigazgatási és katonai hatalmi önálló-

ságot tudtak hosszú ideig fenntartani. Ilyenek voltak a görög, később az itáliai városállamok, vagy másutt a különböző hercegségek, vajdaságok. Ezekben az önálló politikai, hatalmi egységekben a kor kiemelkedő színvonalú gazdasági bázisa alakult ki. A fejlett hajózás, kereskedelem és az erre épülő kézműipar magas életszínvonalat, jólétet biztosított, felvirágoztak a kultúra szellemi ágai: a művészetek, a tudomány, az oktatás. Ezek a gazdasági tevékenységük révén távoli vidékekre belenyúló, tehát nyitott társadalmi egységek szellemi-kulturális produktumaikkal meghatározó módon formálták közeli és távolabbi környezetük kulturális fejlődését. Elég itt utalni Velence vagy Firenze európai kultúrára kifejtett hatására.

Európában és Ázsiában sokféle nép élt és él ma is. A népvándorlás ezeknek a népeknek a nagy mértékű keveredését okozta. A honfoglaló magyarokkal például más nemzetiségű csoportok is megtelepedtek a Kárpát-medencében, akik szláv és germán környezetbe épültek be. Az egyes népcsoportok zártsága hosszú ideig, egészen a XX. századig fennmaradt, s közben a kulturális fejlődés bonyolult módon magán viselte az elzártság és a kölcsönhatás jegyeit és következményeit. Az egymás mellett élő népek kultúrájában nagy stabilitással megmaradt a nemzeti nyelv, a művészet, s egészen a XX. századig fennmaradt, s közben a kulturális fejlődés bonyolult módon magán viselte az elzártság és a kölcsönhatás jegyeit és következményeit. Vegyük például a Mátyás korát magába foglaló feudális Magyarországot.

Ebben a korban a „globalizáló külső veszély” a török hódítás volt (bár a nyugat-európai hozzáállásban ez a tény nem tükröződött). A néptömegek a keresztény és mohamedán kultúra különbségéből adódó eltérések, a katonai állami diktatúra veszélye miatt, az arisztokrácia pedig kiváltságai, birtokai elvesztésének lehetősége miatt szemben állt a török hódítással. A soknemzetiségű, soknyelvű régiókban hosszú ideig fennálló politikai rendszerben kialakult egy állami, politikai, rendi egység, amely magába foglalta a különböző nemzetiségű politikai, katonai, egyházi, művészeti, irodalmi személyiségeket, akik részesei lettek a hatalomnak. Nehéz a feudális állam keretében kifejlődött államapparátus mellett a nemzeti hovatartozást megállapítani.

Janus Pannonius tevékenysége kitűnő példa erre, akit a magyar, horvát és olasz irodalomtörténet is sajátjának tekint. Születését tekintve horvát, olaszországi tanulmányai során erkölcsiben olasz, mint Mátyás király alkancellárja és pécsi püspök, a magyar szellemi élet vezető alakja. Latinul írt, egyetlen műve sem jelent meg magyar vagy horvát nyelven. Hazájának Pannóniát tartotta, művei és életútja meggyőzően bizonyítja, hogy nem nemzeti kategóriában gondolkodott. A kultúrában elfoglalt hely és a gazdasági-társadalmi tényezők meghatározó szerepére jó példaként szolgál a szintén ebből a korból vett Zrínyi család története. A török fenyegetés hatására horvát tengeremelléki birtokaikhoz az északabbra fekvő, részben magyarlakta területen szereztek jelentős részeket.

Más délvidéki horvát családok is hasonló módon húzódtak északra, s ez a törekvés az arisztokrácia keveredéséhez vezetett. A különböző nemzetiségű házasságok következtében a családok többnyelvűvé váltak. A kétnyelvű Zrínyi családban a két fiú, Miklós és Péter a fennmaradt levelezések tanúsága szerint egyaránt jól beszélt a horvát és a magyar nyelvet. A birtok elosztásánál az északi, magyar területek Miklós tulajdonába kerültek, a tengeremelléki horvátok pedig Péterébe. Ez az objektív tény, s az ahhoz szükséges kapcsolódó közéleti tevékenység Zrínyi Miklóst a magyar, Zrínyi Pétert pedig a horvát nyelvhez hozta közelebb. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az egyik magyar, a másik horvát lett, hanem mindketten tevékeny

részesei a magyar és a horvát kultúrának (Klaniczay 1997). Zrínyi Miklósnak, mint államférfinak és hadvezérnek a célja a török leigázás megakadályozása volt, irodalmi tevékenységéből azonban kitűnik, hogy e szándékában sem egy *nemzet* léte, jövője lebegett előtte. Mint költő, a több nemzetet magába foglaló térség latin nyelvű irodalmi előzményeiből építkezett, de a magyar nyelven megjelent versei, prózái a magyar vonatkozások mellett közel olyan gazdagok horvát részről is.

A fejlődésnek tehát egy nagyon hosszú szakaszán nem lehet a kultúrát vagy annak egy nagyobb területét kizárólagosan egy népcsoporthoz, egy nemzethez rendelni, hanem az egymással kölcsönhatásban élő különböző nemzetiségű csoportok közös termékének és tulajdonának helyes tekinteni. Az oktatás, a tudományos kutatás globalizált jellegét viselik magukon a művészeti ágak, és természetesen a nagy vallások is.

Az ipari forradalom és a felvilágosodás fejlődési szakasza során kialakult nemzeti polgárság alapvető érdeke volt a nemzeti önállóság megteremtése. Az önálló nemzet megvalósítása szükségessé tette a kultúra nemzeti jellegének erősítését. Mindenekelőtt a latin nyelv és a vallási témájú művészeti alkotások helyett a nemzeti nyelv kialakítása és használata az irodalomban, a hivatalokban, a tudományban, továbbá a nemzeti hagyományokból kialakuló népi-nemzeti témájú művészeti alkotások (festmények, drámák, zene) előtérbe kerülése jelentette az új áramlatot. Az önállósult nemzeti ipar - megtartva a globalizáció szükséges kapcsolatait - hasonló módon nemzeti szellemi kultúrát alakított ki. Mint az európai kultúra szerves része, létrejött az egyes nemzetek önálló kulturális produkciója. Ezzel az integrált tagozódással a világ kultúrája gazdagodott, mivel az egyes nemzetek hozzájárulása kiemelkedő eredményekkel gyarapította a művészetek, a tudomány, a gondolkodás fejlődését. A világnak napjainkra kialakult sokszínű és gazdag kultúrája a különböző népek által a történelem során mozaikszerűen összerakott termék.

A tudományos-technikai robbanás következményeinek megítélésénél felvetődik az a félelem, hogy a gazdasági-társadalmi globalizáció uniformizálja a kultúrát, megszünteti annak sokszínűségét, eltörli a nemzeti jelleget, felszámolja az önálló nemzeti kultúrát. Ennek a félelemnek az a reális alapja, hogy a gyors tudományos-technikai változásokat nem tudta követni az egyéni és közösségi tudat változása, a gondolkodásban az elmúlt évszázadok szemlélete uralkodó maradt.

A történelem során a gazdaságilag fejlettebb népek a fejletlenebbeket valamilyen módon kizsákmányolták. Erre olyan példákat lehet hozni, mint a gyarmati rendszer, vagy ennek modernebb formája, az agyelszívásnak nevezett tudományos-szemleli kapacitás elrablása. Eredményét tekintve ez a szemlélet a világ népeinek nagymértékű kulturális (és gazdasági) differenciálódásához vezetett. A gyarmatvilág XX. század közepén önállósodott népei olyan mértékben leszakadtak a fejlettektől, hogy reménytelen helyzetük megváltoztatása szinte lehetetlennek látszik. Megoldás az volna, ha érdemi részvétellel be lehetne őket kapcsolni a globalizált társadalmi-gazdasági rendszerbe. Ennek megvalósítása sok akadályba ütközik, ezek között elsőként szerepel a gondolkodás rugalmatlansága. Téves az a problémát feloldó filozófia, amely le akarja rombolni a fejlett technika bázisán kialakult társadalmi-gazdasági rendszert, anélkül, hogy helyette elfogadható alternatívát vázolna fel.

A XX. század közepére a kialakult nemzetállamok szerkezete „ellentétbe került” a tudományos-technikai fejlődéssel. A lakosság földrajzi keveredése miatt gyakorlatilag lehetetlen volt a tisztán egynemzetiségű államok határait meghúzni. A mesterségesen kialakított államhatárokon belül jelentős nemzeti kisebbség rekedt. A két

világháborút követő nagyhatalmi osztozkodásnál egyes népeket több országba szabdalnak be (például örmény, magyar), igaz ugyan, hogy bármely más határvonalvezetés sem oldotta volna meg a nemzetek felszabadulásának gondját. A nemzeti kultúra háttérbe szorítását, hosszabb távon a felszámolását idézhette volna elő a politikai céllal létrehozott államok sora, mint amilyen Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia voltak. Ezekbe az államokba integrált népek egy részének a kultúrája az egységes állam fenntartásának útjában állt, ezért az irányító hatalom mindent megtett a nemzeti nyelv, a nemzeti kultúra visszaszorításáért.

A XX. század második felében a gazdaság fejlődése egyértelműen mutatta a nemzetállamok rendszerének túlhaladottságát. Ebben az időben az elviselhetőség határáig növekedtek az emberiség által évszázadok során elkövetett felelőtlenségek és hibák káros hatásai. Ilyenek voltak a harmadik világ elszegényedése, az éhínség tömeges mérete, az energiatartalékok rohamos fogyása, a környezet szennyeződése.

A gazdasági kényszer felismertette, hogy a határokkal elkülönített, a természetes kapcsolódásoktól megfosztott termelés nem versenyképes. Egyértelműen látszott, hogy a politikai és gazdasági rendszerbe integrált amerikai unióval, a tőke által integrált Távol-Kelettel az európai gazdaság, kultúra csak nemzetek közötti összefogással lehet versenyképes. A tudományos-technikai globalizációt követően kezdtek kialakulni a határokon átnyúló regionális kapcsolatrendszerek. A kezdetben kétoldalú határmenti társulások fokozatosan többoldalú területi kooperációvá alakultak. Határozott lendületet kapott a regionális együttműködési szerveződés. 1972-ben alakult a Nemzetközi Bodeni-tó Konferencia két bajor és svájci terület részvételével. 1972-ben alapította tíz osztrák, olasz, svájci és bajor tartomány az Alpok Munkaközösséget. 1978-ban alakult az Alpok-Adria Munkaközösség, mely ezt követően több lépésben bővült (vö. Horváth 1998). Jelenleg olasz, osztrák, német tartományok, Szlovénia, Horvátország és öt dunántúli megye a tagja. Ezek az együttműködések még Európa erős megosztottsága idején alakultak ki, s a fejlődés következményeként az ilyen típusú gazdasági, kulturális együttműködések képezhetik a XXI. század Európájának az alapját.

Ebben a struktúrában újra előtérbe került a többnemzetiségű régiókban való gondolkodás, és egyre jobban kiteljesedik a gyakorlati megvalósítás, amelynek az 1992-ben megalakult Európai Unió ad meghatározó keretet. Az Unió gazdasági és kulturális politikájának az egyik alappillére a regionalitás, és mindenben a tagok egyenlőségére, a kölcsönösen előnyös együttműködésre épít. Különösen fontos a kulturális és nyelvi sokszínűség megőrzése.

Arra a kérdésfeltevésre tehát, hogy a tudományos-technikai fejlődés következményeként a létező globalizáció veszélyezteti-e a nemzeti kultúrák fennmaradását, a fejlődés menete adhat választ. A technika elérhetősége, az anyagi javak jó értelemben vett alakulása garanciának látszik arra, hogy e kérdésre azt válaszoljuk: a nemzeti kultúrák fejlődéséhez éppen a technika járul hozzá. A jelen korban felértékelődött a tudás, a kiemelkedő művészeti alkotás. Napjaink gyakorlata mutatja, milyen jól értékesíthető a nemzeti keretben született irodalmi, zenei „termék”, a színvonalas oktatás eredményeként a jól képzett szakember.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a kultúra technikai és gazdasági oldalának fejlettségéből a szellemi oldal fejlődése, nem pedig elhalása következik. Azt viszont, hogy a globalizált világban minden nemzet kultúrája megfelelően értékelt helyre kerüljön, a nemzet tagjainak kell elérniük.

A nyelv a globalizációs folyamatban

Amikor a kultúra jövőjével foglalkozunk, szükségképpen beleütközünk a nyelvhasználat kérdéseibe is. A nyelvnek a társadalmon belül betöltött alapvető szerepe a technikai robbanás időszakában változatlanul megmarad, mivel továbbra is az emberek közötti információcsere eszköze, az emberi gondolkodás része. A nyelvhasználat feltételrendszere, körülményei azonban nagymértékben megváltozhatnak, s ennek nyomán a nyelvfejlődésben, a nyelvhasználatban jelentős változások történhetnek.

A nyelv a kezdetleges állati társulások akusztikai információ-továbbító rendszeréből alakult ki. Az emberré válás folyamatában ez a rendszer egyre gazdagabb, bonyolultabb lett, és a mai értelemben vett nyelvvé alakulásával az emberi gondolkodásra jelentős hatást gyakorolt. A beszéd visszahatott az agy fejlődésére is, hiszen a beszéd bonyolult folyamatához külön központot kellett „kiépíteni”, biztosítva a beszédközpont kapcsolatát más központi egységekkel. A tudomány napjainkban tárja fel a beszéd, a gondolkodás agyi folyamatainak részleteit, amelyek segítenek a nyelv fejlődéstörténetének megismerésében is. Jelentősek e területen a neurolingvisztika és a pszicholingvisztika eredményei.

Az emberi társadalom fejlődése során a nyelv is állandóan változik. A beszéd és a gondolkodás kölcsönösen hatnak egymásra. Az emberi kommunikáció szükséges velejárójaként, az emberi tudat kialakulásának adott szintjén tehát szükségszerűen megjelent a beszéd. A Föld felületén a fejlődési folyamat széles időskáláján kialakuló beszéd abban az értelemben globalizált volt, hogy egy adott szinten megjelent, és földrajzi helytől függetlenül betöltötte az információcsere, a gondolatok cseréjének, a közös gondolkodás, közös tevékenység kialakításának feladatait. Az emberi beszéd általános jellemzője, hogy véges számú hang adott szabályok szerinti egymás utáni ismételt kiejtésével végtelen sok információt képes kifejezni, átadni. A hangokat jelölő írásjelek kombinációjával pedig rögzíthetők mindezek az információk, ezt írásnak nevezzük. A beszédnek ezzel a tulajdonságával párhuzamba állítható az a természetben megtalálható tény, hogy kilencvenkét elemnek a variációjából végtelen sok vegyület, növény, állat, ember épül fel. Hasonló építőelvet találunk a zenében, ahol véges számú hang adott rend szerinti megszólaltatása végtelen számú zenei hatás kialakítását teszi lehetővé. A beszéd kialakulása idején az egyes embercsoportok egymástól elszórtan éltek, ennek következtében a beszéd során használt hangok kiválasztásában eltérések mutatkoztak, annak ellenére, hogy az emberek hangképző szervei viszonylag szűk tulajdonság-tartományon működnek. Mindenki tapasztalhatja az európai és a keleti nyelvek hangkészletében lévő rokonságokat és különbségeket, például amikor egy kínainak próbálják néhány szó magyar kiejtését megtanítani. Az egyes nyelvekben használt hangokban fellelhető eltéréseknél nagyobb különbségek vannak a grammatikai és szintaktikai szabályokban. Mivel azonban a beszédnek a keletkezési helyétől függetlenül ugyanazon emberi közösségeket körülvevő dolgokat, folyamatokat, az ezekkel kapcsolatos gondolatokat kellett kifejeznie, ezért a különböző tájakon kialakult nyelvek szabályrendszerében felfedezhetők bizonyos nyelvi univerzálék (vö. Crystal 1998, Kenesei 2000). A legtöbb nyelvben megkülönböztetik például egymástól a múltban, a jelenben és a jövőben lejátszódó eseményeket, az egyes és a többes számot, léteznek magán- és mássalhangzók stb. A legnagyobb eltérést a hangokból, hangcsoportokból összeálló szavak lexikai tartalmában, vagyis a jelentésükben találhatjuk az egyes nyelvek közti összehasonlítás során. A különböző jelentések egymásnak való megfeleltetésével a két- és többnyelvű szótá-

rakban találkozhatunk. Minél távolabb áll egymástól két nép kultúrája, annál nehezebb a szójelentések egymásnak való megfeleltetése.

A nyelv az információ-átadásban, a gondolkodásban betöltött szerepe mellett az európai kultúrában a nemzeti identitás egyik markáns kifejezője. Ha a nemzeti kultúra alapvető vonásaiból néhány gyökeresen megváltozik vagy átalakul, nem kerül veszélybe a nemzet fennmaradása. Az a nép viszont, amelyik nyelvét elveszítette, legtöbbször rövid időn belül asszimilálódott, megszűnt önálló nemzetnek lenni. A felvilágosodás óta a nyelv jelentős szerepe miatt lett a nemzeti önállóságért harcoló mozgalmak egyik fő célja a nyelvhasználat jogának kivívása, és fordítva, a nyelvhasználat eltörlése a kisebbségek beolvasztásának eszköze.

A tudományos-technikai fejlődés és a vele járó társadalmi átalakulás még a napjainkban tartó szakaszában sem veszélyezteti a világ nyelvi sokszínűségét, ellenkezőleg, a technikai fejlődés eredményei éppen fordítva, pozitívan hathatnak a nyelv-megőrzés és nyelvfejlődés területén. Kiss Jenő hasonló megállapításra jut a dialektushasználattal kapcsolatban: „Ahogy a globalizálódó fogyasztói világban beszűkültek az identifikálás és az egyénítés lehetőségei (túlzással szólván persze: ugyanazt fogyasztjuk, ugyanazt esszük, ugyanazt isszuk, ugyanazt hordjuk stb.), úgy nőtt a nyelvjárásoknak társadalmi szimbólum szerepe, a szűkebb közösséghez tartozás jegyeként való használata (a Nyugaton emlegetett nyelvjárási reneszánsznak is ez a magyarázata). A nyelvjárás tehát az együvé tartozás kifejezőjeként vált fontosabbá a beszélők egy részének a körében”. (Kiss 2001:17–18) Napjaink fontos problémái közé tartoznak az anyanyelvi nevelés; az anyanyelv megőrzésének kérdése; a nemzetiségek nyelvi önállóságának elvesztése; a többnyelvűség modelljének megvalósítása; a tudomány nyelvében végbemenő uniformizálódás; az angol nyelvi imperializáció stb. E területek kutatásával a nyelvészet foglalkozik, ezen belül elsődlegesen a nyelvpolitika szerepét kell kiemelnünk (vö. Szépe 2001).

A történelem során zárt közösségekben, idegen nyelvi környezetben élő népcsoportok hosszú évekig megőrizték saját nyelvüket. Ez történt a magyar nyelvterületen élő német, szlovák (tót), román és más nyelvű kisebbségekkel. Letelepedésük után több száz évvel is egész falvakban német vagy szlovák nyelvet beszéltek még a második világháború után is. Hasonlóan megmaradt például a Brazíliába emigrált portugál, spanyol, olasz csoportok nyelve (vö. Kollár 2000, Fóris 2001). Sok esetben olyan mértékben konzerválódott az áttelepültek nyelve, hogy az anyaországban végbement nyelvfejlődésből sem vettek át semmit, s ennek következtében elvben egyazon beszélt nyelvben néha zavaró különbségek adódtak. A nyelvhasználatnak ez a stabilitása a közösség nagymértékű zártságának és az információs eszközök fejletlenségének volt köszönhető. Ennek tudható be az egyes nyelvterületeken beszélt dialektusok hosszú időn keresztül való fennmaradása. Magyar példát is lehet bőven találni, de szemléletesebb Itália nyelvi helyzete. Az egyes városok, régiók nemcsak közigazgatási, gazdasági elkülönülésben éltek, hanem területenként más-más nyelv fejlődött ki a vulgáris latinból, ennek következtében többféle helyi nyelvjárás, és többféle nyelvi szint alakult ki. Az egységes olasz nyelv kialakítására való több évszázados törekvések csak az utóbbi fél évszázadban a televízió, a napi sajtó tömeges elterjedésével vezettek eredményre. Ma Olaszországban általános a kettősnyelvűség. Hivatalos helyeken, a tömegkommunikációban, oktatásban stb. az olasz köznyelvet használják, családi körben, szűkebb közösségekben pedig a tartomány eredeti dialektusát, bár a fiatal generáció körében már kevésbé gyakori a dialektusok használata (vö. pl. De Mauro 1987).

A technikának az információs kanálisok kiszélesedéséhez, az egyének mobilitásához vezető fejlődése kedvezett a hivatalos nyelvek elterjedésének, megerősödésének és ugyanakkor a kisebb nyelvi szigetek (dialektus, kisebbségi nyelv) felmorzsolódásához vezetett. A rádió, televízió műsoranyaga, a napi sajtó és a nyomtatott könyvek előállítása és szolgáltatása bonyolult, lassú folyamat volt. Nem lehetett arra gondolni, hogy kis csoportok felszerelés, bonyolult szakismeret és pénz hiányában saját anyagot adjanak ki, ezért a központi támogatású, hivatalos állami nyelven megjelent anyagokhoz lehetett hozzájutni. Ez volt az objektív háttere a kis lélekszámú csoportok nyelvének a háttérbe szorulásának. A további technikai fejlődés viszont új helyzetet állított elő. A számítógép-szoftverek elterjedése leegyszerűsítette a nyomtatott szövegek előállítását és sokszorosítását, a videotechnika fejlődése viszont új helyzetet állított elő. Az írott és audiovizuális anyagok a kisebbségek, a nemzetiségek nyelvén is megjelenhetnek, egynyelvű vagy többnyelvű formában. A gondos és megfelelő nyelvi ismerettel szerkesztett anyagokba beépülhetnek az anyaországban (ahol van ilyen) végbement nyelvfejlődés eredményeként előállt nyelvváltozások, így a területileg elszakadt csoportok gyakran az élő beszélt nyelvet használják, nem az általuk konzervált nyelvi változatot, mint az a történelem során sokszor megtörtént. Természetesen vitatható, melyik a helyes álláspont e kérdésben. Élő példa a cigány nyelv helyzete. A magyarországi cigány csoportok nyelve sem egységes. Nagy részük magyarul beszél, egy részük oláh-cigányul (lováriul), egy részük beásul. A beás a román nyelv több mint száz évvel ezelőtti változata, a beás csoportok saját nyelvüknek tekintik, mások vitatják önálló nyelvvé nyilvánításának szükségességét, azzal az indokkal, hogy a beás tulajdonképpen román, illetve a román egy változata (vö. pl. Forray 2000). A megoldás ilyen esetekben legtöbbször nem nyelvészeti, hanem politikai megfontolásokból születik.

Az információs hálózatok (rádió, tv, Internet) mai teljesítménye mellett helytől függetlenné vált, hogy valaki milyen nyelven tart kapcsolatot a világ eseményeivel, a nagy számú műsorszóró kanális melyik kulturális, szórakoztató anyagát választja. A nyelvi sokszínűség visszaszorulásának tendenciáját többirányú tudatos tevékenységgel lehet megállítani, és talán visszafordítani. Mindenekelőtt az emberi tudatban kell tisztázni, hogy a világ soknyelvűsége a humán kultúra nagy értéke. A soknyelvűség megőrzéséhez biztosítani kell a szükséges anyagi fedezetet, szervezeti lehetőségeket. A tömegekben fel kell kelteni az igényt a többnyelvűség iránt. Részben a ma rendelkezésre álló modern nyelvoktatási módszerek, az élő idegen nyelvekkel való folyamatos kapcsolattartás lehetősége, új perspektívát nyitnak az idegen nyelvek elsajátítására. Másrészt a most kibontakozó társadalmi-politikai átalakulásban, az Európai Unió kibővítésével, a régiók szerepének helyreállításával soknemzetiségű, soknyelvű gazdasági-kulturális góccok alakulnak ki, amelyekben több nyelv együttes használatával lehet megtalálni az egyén boldogulásának lehetőségeit. A szabad munkavállalás, tanulás lehetősége, az emberek mobilitása előrevetíti, hogy a családok szerkezetét tekintve tovább növekszik a vegyes házasságok aránya, tehát a családokon belül növekszik a többnyelvűség. (Bartha 1999) Ma még nagyrészt hiányoznak azok az anyagok, amelyek segítenék az együtt élő népcsoportok történelmi, kulturális, gazdasági és nyelvi hagyományainak több nyelven való megtalálhatóságát, megismerését. Az új szellemű államszövetségek egyik fő feladata a nyelvi, kulturális egyenjogúság biztosítása és megvalósítása. A fentebb idézett két európai szövetség (Alpok-Adria Munkaközösség, Európai Unió) alapokmányai, a különböző

határozatok mind ebben a szemléletben születtek. A kérdés az, hogyan sikerül a jó elképzeléseket megvalósítani, és azok feltételét biztosítani.

Az angol nyelvi imperializációt sokan a technikai globalizáció természetes, egyesek elháríthatatlan következményének tartják. A fejlődés újabb eredményei általában a fejlettebb országokban jelennek meg elsőnek és onnan terjednek el. Az új tárgyakkal, folyamatokkal a nyelvi megjelölése a feltaláló nyelvén történik meg először. Az esetek többségében a felfedezőknek is nagy gondot jelent új nomenklatura bevezetése. A fizikusok például egymás után fedeznek fel új elemi részecskéket, s bizony fogytában a névvel való megkülönböztetés lehetősége, s ezért egy ilyen szorult helyzetben a színek neveit használták a felfedezett részecskék megkülönböztetésére (zöld, sárga, piros). A nyelvi megfeleltetést lexikonok, értelmező szótárak segítségével teszik egyértelművé. Az új átvitelének nyelvi tükröződése egy másik nyelvterületen többféle módon jöhet létre. Ilyen a kialakult idegen szavak, kifejezések átvétele lényegében változtatás nélkül, a jövevényszavak, a tükörfordítások, az egyéb szóképzések vagy új szavak megalkotása. A mai európai kultúra az előző kultúrák eredményeiből indulva alakult ki, azokból sokat átvett. Ez a beépülés megtörtént a nyelvben is. Az európai nyelvekben megtalálhatók az előző kultúrákból (görög, latin) átvett szavak. Ez természetesen olyan nagy nyelvekre is igaz, mint az angol, spanyol, német. A nyelvekben tehát az idegen szavak beépülése a kulturális örökség, a kulturális-gazdasági kapcsolatok természetes velejárója. A magyar nyelvbe az ipari fejlődés következtében jelentős mértékben épültek be a német szavak, kifejezések. A nyelvi önállóság megteremtéséhez meg kellett oldani az indokolatlan idegennyelv-használat kiküszöbölését. A tudatosan szervezett nyelvújító mozgalom végezte ezt az újító feladatot. Az intenzív kampány idején létrehozott, kitalált szavak nagy része fennmaradt, beépült a magyar nyelvbe, egy része pedig nem bizonyult életképesnek. Történelmi, kulturális és technológiai hagyományok következtében a magyar köznyelvben elterjedten fordultak elő német nyelvből származó mondat szerkezetek (germanizmusok). Ezeket a magyar nyelvtől és gondolkodástól idegen nyelvi fordulatokat tudatos nevelő ráhatással sikerült visszaszorítani (vö. pl. Frecskay 1912).

Az ipari fejlődéshez hasonló nyelvi hatást váltott ki a sport terjedése. Például az Angliából induló labdarúgás Európára borította teljes nyelvanyagát. Magyarországon is több évtizeden keresztül az angol nomenklatura alkalmazása volt az általános, s csak néhány évtizede alakult ki a magyar megfelelő. Sok angol szót kiszorított a magyar (pl. back - hátvéd, corner - szöglet, half - fedezet), más szavak egymás mellett megmaradtak (football - futball/labdarúgás). Van olyan újabban keletkezett szó, amely nem a ma használatos magyar szóból származik, hanem az eredeti angolból: a *foci*, ez a játékos hangulatú szó a *football* szóból származtatható.

A tudományos-technikai robbanás következtében tömegesen jelennek meg a fejlődés új eredményei. A megjelenés sebességét és mennyiségét nem tudja követni a nyelv változása. Különösen gondot jelent a humán és reál (műszaki-természettudományos) műveltség egymástól való elszakadása. A szaporodó problémák megoldása lehetne, ha kialakulnának olyan munkacsoportok, amelyek összetételükben biztosítanák a többoldalú felkészültséget. Ilyen szerveződéseknek egyelőre sem a szemléleti, sem az anyagi feltételek nem kedveznek. A pályázati rendszerben például csak az utóbbi időben lelhető fel olyan irányú változás, amely a különböző területen dolgozó szakembereket a magyar nyelvfejlesztés problémáinak megoldására egyesíti.

Az új tudományos-technikai idegen nyelvű kifejezéseknek azt a részét, amelyek a szaktudományok területén használatosak, nem szükséges és nem is volna célszerű magyarral helyettesíteni, ezek használata a tudomány művelőinek belső ügye. Egyes szakemberek véleménye szerint a tudomány területén egy külön nemzetközi nyelv alakult ki, amely elkülönül valamennyi köznyelvtől, s ezért például ennek a tudományos nyelvnek a szóanyagát nem kell felvenni a köznyelvi szótárakba (vö. pl. Nencioni 1987, Lanzarone 1998). Ez a helyzet évszázadok óta fennáll. A hazai és nemzetközi tudományos életben elsősorban a görög és latin eredetű szavakat, kifejezéseket használják, napjainkban ez az angollal bővül folyamatosan. Jellemző, hogy a tudomány nyelve az évszázadok során egyfajta *lingua franca* volt: Európában a latin, majd a francia, napjainkban az angol tölti be ezt a szerepet. A latin általános használata mint a tudomány nyelve, kiküszöbölte a tudományos kifejezések nemzeti nyelven való használatának problémáját. Napjainkban a tudomány fejlődésével az angol nyelv zárkózik fel az internacionális tudományos érintkezés eszköztárában. Ez főleg az informatikára és a vele kapcsolatos területekre vonatkozik, de ilyen a kémia, a fizika területe is. Tudományos könyvekben és folyóiratokban elsősorban a nemzetközi szóhasználat figyelhető meg, a magyar köznyelvben a gyakran használt fogalmaknak legtöbbször magyar megfelelője jelenik meg. Hasonló a helyzet más tudományágakban is, például az orvosi nyelvben nem jártas beteg nem érti a kórházi zárójelentés szakmai szempontból pontos szövegét, a kiállító orvos magyarázata szükséges hozzá. Az elmúlt évszázad során a magyar nyelv fejlődésében (hasonlóan sok más nyelvéhez) egyes nemzetközi tudományos-technikai szavak beépültek a nyelvbe (molekula, ion, vírus stb.), mások magyar megfelelője szerepel a közhasználatban (nátrium-klorid/konyhasó, herpesz zoster/övsömör, infekció/fertőzés stb.), tudományos szövegekben pedig az eredeti idegen (internacionális) szóhasználatot alkalmazzák általában még azokban az esetekben is, ahol létezik magyar megfelelő. Napjainkban elsősorban az informatika (és a vele kapcsolatos tudományos és alkalmazási területek), a reklám és a kereskedelem területén jelentkeznek a nyelvi elidegenülés érzését keltő problémák, talán azért, mert a mindennapi élethez ezek kapcsolódnak a legerőteljesebben. A fizika, kémia, biológia, orvostudomány, technikai tudományok haladnak a maguk kialakult nyelvhasználati útján. Ez a probléma régóta foglalkoztat nyelvészeket és szakembereket egyaránt. A megoldásra magyar példa lehet a már említett nyelvújítás. Az 1872-ben indított Magyar Nyelvőr című folyóirat célja volt a helyes magyar nyelvhasználat visszaállítása, a nyelvújítás szabályellenes szóalkotásainak visszaszorítása (Szarvas 1872). Számos nemzetközi példát is találhatunk bőven. Francia kezdeményezésre 1970-ben jött létre a Fonds International pour les Terminologies Romanes nemzetközi szervezet, amely első ülésén (Firenze 1972) a műszaki típusú neologizmusok és többnyelvű terminológiai szótárak készítésének kérdéskörével foglalkozott. Főként Franciaország ért el ebben a témában jelentős eredményeket az elmúlt évek során. (Nencioni 1987)

A tudományos-technikai fejlődés és a politikai határok felbomlása következtében kialakuló intenzív nemzetközi kapcsolatrendszer új helyzetet hozott létre az idegennyelv-használat területén. A klasszikus és reális értelmezés szerint az idegennyelv-tudás az adott nyelvben szóban és írásban való szabad és értelmes érintkezés képességét jelenti. Ugyancsak lényeges az a szemlélet, hogy az egyén műveltségének egyik fokmérője, hány idegen nyelvet beszél. Ezalatt az előbb említett szabad érintkezési készséget kell érteni, amit nyelvi kompetenciaként definiálnak.

A reklám területén elterjedt az a hiedelem, hogy az áru vagy szolgáltatás meghatározó értéke annak amerikai vagy idegen származása. Ehhez társul a reklámfeliratokban az angol vagy más idegen nyelv sokszor indokolatlan használata, amely azonban nem egyedüli magyar jelenség, hanem világtendencia. Az ilyen típusú idegennyelv-használat elterjedése következményeként a nyelvünk jövőjéért aggódók szükségesnek tartották a reklámok és üzletfeliratok nyelvi szabályozását. (Jellegzetes példa az utóbbi időben igen elterjedt PUB felirat, amely valamilyen szinten kiszorította az ugyancsak idegen eszpresszó, presszó feliratú cégtáblákat. Azért igaz az is, hogy a kocsmá, illetve korcsma feliratok is újra megjelentek, jelezve újbóli felértékelődésüket. (2001. évi XCVI. törvény a reklámok és üzletfeliratok magyar nyelvű közzétételéről)

Összefoglalás

A fenti megfontolásokból arra következtetünk, hogy a XXI. század elején mutatkozó nyelvészeti problémák egy része a tudományos-technikai robbanás természetes következménye, más része pedig a felgyorsult fejlődéssel együtt gyorsuló társadalmi globalizációba beépült gazdasági imperializáció részének következménye (vö. Phillipson 1992, Kontra 1997). A magyar nyelvészek körében is kettős szemlélet érvényesül a magyar nyelv változásaival kapcsolatban: az egyik oldal, a puristák, harcosan védik a magyar nyelvet, és támadják a globalizációt. A másik oldal sokkal megengedőbb szemléletet érvényesít. Egy azonban biztos: regionális és nemzetközi nyelvi versenyben vagyunk, az anyanyelv mellett az idegen nyelvek ismerete és használata létkérdés, a több és többféle idegen nyelv oktatása kikerülhetetlen.

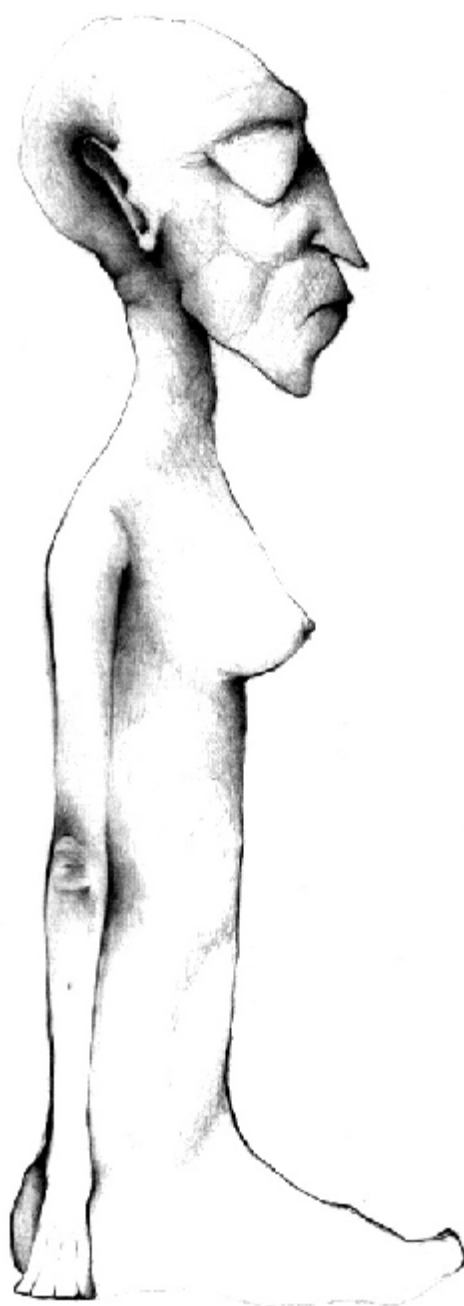
Az nyilvánvaló, hogy a tudományos-technikai fejlődésből nem lehet kivonni magunkat, hanem abban aktív módon részt kell vállalnunk. Ennek velejárója a globalizáció hatásának az érvényesülése, és a pozitív hatások mellett természetesen káros, a nemzeti kultúrát, nyelvet veszélyeztető folyamatok felerősödése is. Választás tehát nem nagyon van más, mint együtt élni a globalizálódó világgal, elfogadva annak jó oldalait, és megtenni azokat a lépéseket, amelyek kiküszöbölik vagy csökkentik a káros folyamatok hatását.

A fent leírtak szerint a tudományos-technikai fejlődésnek a XXI. század elején elért eredményei ismeretében elmondhatjuk a világ kulturális és nyelvi megőrzésével kapcsolatban, hogy a fejlett technika, a rendelkezésre álló különleges eszközök sokasága, az egyének kialakuló szabad érvényesülése és mobilitása, a tanulás és művelődés teljesen új lehetőségeit biztosítja. A kultúrának robbanásszerűen növekvő anyagi-technikai része automatikusan hat a szellemi összetevők fejlődésére. Ebben a fejlődésben minden lehetőség megvan a sok évezred alatt kialakult kulturális és nyelvi sokszínűség megőrzésére, és a változások közepette ennek fenntartására. A technikai fejlettségben természetesen jelen van az uniformizálódás irányába való haladás is, amely sok vonatkozásban (elsősorban gazdasági okokból) a könnyebb útnak látszik a jövő alakításában, azonban, ha a kialakult anyagi bázis megfelelő társadalmi és egyéni akarattal társul, háttérbe szorulhat a tradíciók megőrzésével szemben.

Irodalom

BALÁZS GÉZA – A. JÁSZÓ ANNA – KOLTÓI ÁDÁM (2002?): Éltető anyanyelvünk. Írások Grétsy László 70. születésnapjára. Tinta, Budapest.

- BÁNRETI ZOLTÁN (szerk.) (1999): Nyelvi struktúrák és az agy. Neurolingvisztikai tanulmányok, Corvina Kiadó, Budapest.
- BARTA CSILLA (1999): A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- CRYSTAL, DAVID (1998): A nyelv enciklopédiája, Osiris Kiadó, Budapest.
- DE MAURO, TULLIO (1987): Storia linguistica dell'Italia unita. Laterza, Roma-Bari.
- DRÓTH JÚLIA (1998): Informatikai és távközlési kifejezések magyarítása egy vegyes vállalat tevékenysége során. *Modern Nyelvoktatás* 1998/4 pp. 57-66.
- ECO, UMBERTO (1998): A tökéletes nyelv keresése, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- FÓRIS ÁGOTA (2000): Az Alpok-Adria Munkaközösség nyelvpolitikája. *Modern nyelvoktatás* 2000/2-3 pp. 50-60.
- FÓRIS ÁGOTA (2001): A veneto Brazíliában. *Modern Filológiai Közlemények* 2001/1 pp. 78-92.
- FORRAY R. KATALIN (szerk.) (2000): Romológia-Ciganológia. Dialóg Campus, Pécs.
- FRECSKAY JÁNOS (1912): Mesterségek Szótára. Budapest. Reprint Kiadás, Nap Kiadó, Budapest, 2001.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KEMÉNY GÁBOR (1996): Nyelvművelő kézisztár. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HORVÁTH GYULA (1998): Európai regionális politika. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs.
- KABÁN ANNAMÁRIA (1993): A magyar tudományos stílus a kezdetektől a felvilágosodás koráig. Szemiotikai, szövegnyelvészeti megközelítés. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- KEMÉNY GÁBOR (2002?): Szakszókincs - Szaknyelv - Tudományos nyelv. Újabb szempontok egy régi vitakérdéshez. In: Balázs Géza - A. Jászó Anna - Koltói Ádám pp. 271-276.
- KENESEI ISTVÁN (szerk.) (2000): A nyelv és a nyelvek, Corvina Kiadó, Budapest.
- KIS ÁDÁM (2002?): Egy könyvkiadó a magyar számítástechnikai szaknyelvért. In: Balázs Géza - A. Jászó Anna - Koltói Ádám pp. 281-286.
- KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ (1988): A magyar nyelv rétegződése. A magyar nyelvészek IV. nemzetközi kongresszusának előadási. I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KLANICZAY TIBOR (1997): Az írók nemzeti hovatartozása, In: Hargittay Emil (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, Universitas Könyvkiadó, Budapest.
- KLAUDY KINGA (2001): Mit tehet a fordítástudomány a magyar nyelv „korszerűsítéséért”? *Magyar Nyelvőr* 2001/2 pp. 145-152.
- KOLLÁR ANDREA (2000): *A latin-amerikai olasz kisebbség nyelvi helyzetéről*. In: Tassoni, Luigi - Fóris Ágota (szerk.): *Olasz nyelvi tanulmányok az alkalmazott nyelvészet témaköréből*. Iskolakultúra, Pécs. pp. 38-47.
- KONTRA MIKLÓS (1997): Angol nyelvi és kulturális imperializmus és a magyar tanárképzés. *Modern Nyelvoktatás* 1997/3. pp. 3-14.
- KOZMA LÁSZLÓ (2002): Tudomány-technika-társadalom. Az ezredforduló kihívásai. PTE FEEFI, Pécs.
- LANZARONE, MARCO (1998): Note sulla terminologia informatica. *Studi di lessicografia italiana* vol. XIV, 1998. pp. 427-507.
- Magyar Larousse Enciklopédia (1991): Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NENCIONI, GIOVANNI (1987): Lessico tecnico e difesa della lingua. *Studi di lessicografia italiana* vol. VII, 1987. pp. 5-19.
- OPLATKA ANDRÁS – SZALAYNÉ SÁNDOR ERZSÉBET (szerk.) (1998): A többnyelvűség svájci modellje, Osiris Kiadó, Budapest.
- PHILLIPSON, ROBERT (1992): Linguistic Imperialism. Oxford University Press, Oxford.
- PINKER, STEVEN (1999): A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet? Typotex, Budapest.
- ROBINS, ROBERT HENRY (1999): A nyelvészet rövid története, Osiris Kiadó – Tinta Kiadó, Budapest.
- SZARVAS GÁBOR (1872): Mit akarunk? *Magyar Nyelvőr* 1872/1 pp. 1
- SZÉPE GYÖRGY – DERÉNYI ANDRÁS (szerk.) (1999): Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások, Corvina Kiadó, Budapest.
- SZÉPE GYÖRGY (2001): Nyelvpolitika: múlt és jövő, Iskolakultúra, Pécs.
2001. évi XCVI. törvény a reklámok és üzletfeliratok magyar nyelvű közzétételéről

HALMOS CSABA

Az Európai Unió bővítésének aktuális kérdései

A nemrég megjelent, országjelentésként ismert dokumentum kapcsán, a csatlakozás „finisében” szükségszerűen adódik a kérdés: hol tartunk az Európai Unióhoz való csatlakozás folyamatában; mennyire vagyunk felkészültek a jelenlegi tagsághoz, a velünk csatlakozó újakhoz és talán önmagunk elvárásaihoz viszonyítva; milyen feladatok várhatók a 2004-es csatlakozásig.

Vegyük sorba a dolgokat:

1. Mi az országjelentés?

Az Európai Tanács az EU Bizottság javaslat alapján elhatározta, hogy 1998 végétől évente jelentések készülnek valamennyi közép-kelet európai ország csatlakozási felkészülésben tett előrehaladásáról.¹ Joggal vetődik fel a kérdés, hogy mihez viszonyítják a jelentés készítői a fejlődést, „milyen magasságú léceket kell átugorni” ahhoz, hogy az EU követelményeknek egy ország megfeleljen. A legfontosabb szempontok az Európai Tanács 1993. évi koppenhágai ülésén fogalmazódtak meg mint csatlakozási (koppenhágai) kritériumok:

- *politikai* követelmény a működő demokrácia,² azaz a demokratikus intézményrendszer, a jogállamiság, az emberi jogok és kisebbségvédelem.
- *gazdasági* alapkövetelmény a működő piacgazdaság, a gazdasági verseny, az áruk, szolgáltatások, tőke, munkaerő szabad áramlása, a várható Unión belüli erősebb partnerek piaci nyomásával való „megbirkózás”, a piaci erőknek való megfelelési képesség.
- *jogi* alapkövetelmény, hogy a jelölt ország képes legyen az Unió joganyagának az ún. „Közösségi Vívmanynak”³ hatékony alkalmazására és érvényesítésére, a jogharmonizáció megteremtésére.

A tagsággal járó kötelezettségek teljesítésének részletei ún. fejezetekben jelennek meg, ezeket a Közösségi vívmányok fejezeteinek nevezik. Külön fejezetet kap a Közösségi támogatások áttekintése, az ún. előcsatlakozási alapok (PHARE, SAPARD, ISPA) mint a felkészülést segítő finanszírozási források működésének áttekintése.

Az Európai Unió Bizottsága 2002. október 9-én tette közzé ötödik, egyben utolsó országjelentését hazánkról és a többi tagjelölt kilenc országról.⁴ Az 1998. év októberétől 2002. októberéig terjedő jelentések szerepét sem túlértékelní, sem alábecsülni nem szabad. A Közösség értékrendjét közvetítik a minősítések, de tartalmuk túlmutat ezen: képet kapunk arról, hogy „európai mércével” mérve hazánk mekkora utat tett meg a rendszerváltás óta napjainkig politikai-gazdasági téren. Lemérhető a

¹ A Bizottság az Agenda 2000-ben rögzítette a javaslatot, amelyet az Európai Tanács az 1997. évi luxemburgi csúcsértekezleten szentesített.

² Jelentősége van a működő jelzőnek: nem a „papír” érdekli őket, hanem a valóság!

³ A Közösség kb. 80.000 oldalas joganyagai részben az EU elsődleges jogforrások azaz Alapító és Csatlakozási Szerződések, valamint az ún. másodlagos jogforrások (pl.: rendelet, határozat, irányelv, stb.)

⁴ Ciprus, Csehország, Észtország, Lengyelország, Lettország, Litvánia, Málta, Szlovákia, Szlovénia.

fejlődés, érzékelhetőek a hiányosságok, a teendők. Ehhez arra van szükség, hogy öt év távlatában elemezzük, értékeljük ezen kérdéseket.

2. Hol tartunk, mennyire vagyunk felkészültek?

A *politikai feltételeket* megfogalmazó első országjelentés legfontosabb megállapítása, hogy hazánkban kiépültek a demokráciát és jogállamiságot garantáló intézmények; hazánk tiszteletben tartja az emberi és szabadságjogokat, a sajtószabadságot. Negatívumként említette az 1999. évi jelentés a kisebbségek parlamenti képviselőinek hiányát, és aggodalomként szólt a kormány azon szándékáról, hogy beavatkozzon a sajtó tevékenységébe például azáltal, hogy lapot vásárol magának. A sajtószabadság megsértésének értékelték a jelentésben, hogy a közszolgálati televízió kuratóriumában csak kormányképviselők foglaltak helyet. A kisebbségi politikával kapcsolatos kritika a romákkal szembeni előítéletet és diszkriminációt említi, az oktatás, foglalkoztatás, a közintézmények és közszolgáltatások területén. Aggodalomra adott okot a korrupció hazánkban.

Pozitívum, hogy már az első országjelentésben megfogalmazódott: hazánk teljesíti a „koppenhágai” politikai kritériumokat. Ez változatlanul igaz az idei országjelentésben, ugyanakkor továbbra sem elégedettek a cigányság helyzetével, és számos kérdésben pozitív várakozás fogalmazódik meg: a táblabíróságok vélhetően enyhítik a bíróságok túlzott leterheltségét; az üvegzséb-program a korrupció visszaszorulását; az érdekegyeztetés új intézményrendszere az érdemi, valós szociális párbeszédet; a közszolgálati médiumok egyensúlya a hitelesebb tájékoztatást.

A *gazdasági feltételek* már az első jelentésben rendkívül pozitív megállapítást tartalmaztak: hazánk működő piacgazdaság. Jónak ítélték a gazdaság állapotát, a szerkezeti és pénzügyi reformokat, a versenyképesség javulását. Másoldalról negatív minősítést kapott a magas infláció, a nyugdíjrendszer és egészségügy reformjának elmaradása, az egyes régiók közötti fejlettségbeli különbségek.

A mostani jelentés megerősíti a korábbi jelentések álláspontját: hazánk gazdasági téren is teljesíti a „koppenhágai” kritériumokat. Teendő azért akad: kemény kritikát fogalmaztak meg az állami pénzfelhasználás ellenőrzésére hivatott szervezetek munkáját érintően. Ennek súlyosságát aláhúzza az a tény, hogy e szervezetek megfelelő működése alapfeltétele az uniós támogatások folyósításának hiszen alapfeladatuk a közösségi támogatások célirányos felhasználásának ellenőrzése.⁵ Nem alkalmas továbbra sem a támogatások fogadására a területfejlesztési hálózat, a mezőgazdasági nyilvántartó rendszer. Öt év alatt nem történt érdemi előrelépés az egészségügy és nyugdíjrendszer reformját érintően. Két tényező is megjelent a gazdasági stabilitást veszélyeztető források között: a bérek termelékenységét meghaladó növekedése és a költségvetési deficit. Fontos figyelmeztetés ez jövőbeni gazdaságpolitikánk szempontjából hiszen az infláció a Közösségben az „első számú közellen-ség”, mint bikának a vörös posztó; a költségvetési hiány pedig – az ún. stabilitási paktum szerint – bizonyos mértéken felül pénzügyi bírságot von maga után, legalábbis eddig elméletben.⁶

A *jogi feltételeket* megfogalmazó követelmény a Közösségi vívmányok átvételét és alkalmazását jelenti. A 2001. évi jelentés fogalmazása sok tekintetben vegyes

⁵ Tipikus példa erre, hogy 2000-re jóváhagyott 38 millió eurós (9 milliárd) SAPARD-keret (mezőgazdaság és vidékfejlesztés) felhasználása az intézményrendszer hiánya miatt szerencsés esetben csak 2003 elején indul.

⁶ Az előírás a bruttó nemzeti össztermék 3 %-ig engedi meg a költségvetési hiányt. A német, francia, olasz, portugál kormány ezt túllépte, de az EU Bizottság egyelőre eltekint a pénzügyi bírságtól.

megítélést jelent: „... az ország biztosan haladt a közösségi vívmányok megfelelő alkalmazásához szükséges adminisztratív kapacitási szint felé.” Tehát jó az irány, de sok még a tennivaló így a koherens és átfogó piacfelügyeleti rendszer, a közbeszerzések, az állami támogatásokat érintő versenyszabályozás terén. Folytatni kell az adózás harmonizációját, a vámügy számítógépes fejlesztését, az energiapiac liberalizálását, a regionális fejlesztések intézményi koordinációs mechanizmusának kiépítését. Fejlődött a bel- és igazságügy területén a vízümpolitika, a bevándorlás és menedékjog, nem kielégítő ugyanakkor a korrupció, pénzmosás és szervezett bűnözés elleni harc.

Hazánknak a lezárandó fejezetekből még néhány nyitva maradt, azaz lezárása a következő időszakban várható. A versenypolitikáról szóló fejezetben tisztázni kell az EU által kifogásolt nagybefektetői engedményeket, a regionális és mezőgazdasági fejezetek lezárásának fontos kérdése a támogatások nagyságrendje;⁷ a költségvetési fejezetben a közös kasszához való hozzájárulás a fő kérdés,⁸ az intézményi fejezetben tisztázandó az EU intézményeiben való részvételünk.⁹

3. Hol tartanak a többiek, mennyire felkészültek?

Az Európai Bizottság értékelése szerint a 10 jelölt a csatlakozásig képes teljesíteni a felvételi kritériumok „kritikus tömegét”, ez év végéig lezárni a csatlakozási tárgyalásokat. Ismeretes, hogy 1998-ban a tárgyalások csupán hat tagjelölt országgal kezdődtek meg, ez további hat országgal kiegészült 1999 decemberében. Bulgária és Románia 2007. évi ütemezést kapott, így 2000 októberében az Európai Parlament, majd később az Európai Tanács Nizzában elfogadta a csatlakozási menetrendet.¹⁰

Valamennyi tagjelölt országra érvényes kritika a mostani jelentésekben a korrupció, a romakérdés, a közigazgatási-bírószági és ellenőrzési apparátus működése, az uniós intézményrendszerek felállításának elmaradása, a magas infláció, és a költségvetés hiánya. Az egyes tagjelöltek rövid értékelése az alábbi:

- Észtország reformjai dicséretesek, gazdasága nyitott, ugyanakkor aggodalomra adhat okot az orosz kisebbséggel szemben tanúsított bánásmód, a bevándorlók integrálása; lemaradásban van a jogharmonizáció, a lakosság 33%-a támogatja az EU tagságot, 38% nem nyilvánított véleményt,
- Lettország gazdasága, a liberalizáció számos problémát takar, az EU joganyag gyakorlati alkalmazása késik,
- Litvánia a három balti állam közül a legelmaradottabb, elmaradtak a szükséges gazdasági reformok, viszont eredményeket értek el a korrupció elleni harcban,

⁷ Az EU javaslat szerint a tíz új tag 2004–2006 között 3 év alatt 25,6 md euró felzárkóztató támogatásra lesz jogosult a közösségi strukturális és kohéziós alapokból; az új tagok agrárvállalkozásai 2004-ben a jelenlegi tagok 25 %-át kapnák és ezen arány 10 év alatt növekedne a teljes összegre.

⁸ A cél, hogy az új tagok ne legyenek már az első évben nettó befizetők; a tagság első éveiben a pénzügyi egyensúly nem lehet rosszabb mint a csatlakozás előtti utolsó 2003. évben. Hazánkra vonatkozó becslés, hogy 2003-ban 204 millió euró támogatást használ fel. 2004-ben pedig 761 millió eurót, ezzel szemben a 2004. évi befizetés 736 millió euró. Az egyenleg plussz 24 millió, de ez 180 millióval kevesebb, mint 2003-ban. (2005.: 347 millió, 2006.: 588 millió pozitív egyenleg.

⁹ Az ún. nizzai szerződés alapján a bizottságba 1 fő biztost jelölhetünk, a Miniszterek Tanácsában 12 szavazattal veszünk részt, az Európai Parlamentbe pedig az eredeti 20 fő helyett 22 főt delegálhatunk.

¹⁰ A nizzai szerződés az intézményi reformoknál még 12 tagjelöltben gondolkodott és határozott a tagjelöltek intézményi képviseletét illetően.

- Lengyelország a versenyben elvesztette a korábbi „vezető pozícióját” több területen elmaradt a felkészülésben, nem valósulnak meg a tervezett reformok,
- Csehország az egyik legfelkészültebb tagjelölt, stabil a gazdaság, jól működnek a demokrácia intézményei; bírálatot kapott a szervezett bűnözés és az emberkereskedelem miatt,
- Szlovákia gazdasága és a demokrácia egyaránt instabilitást mutat: a magas munkanélküliség, a költségvetési hiány, a romák helyzete, a rendőrség és bíróság működése,
- Szlovénia az „élbolyban” van stabil gazdasággal, jó színvonalú jogharmonizációval,
- Ciprus gazdasága hasonlóan alkalmas a tagságra, csatlakozásának politikai akadálya lehet a török-görög ellentét,
- Málta gazdasága működőképes, legnagyobb hiányosság az uniós jogharmonizáció.

Ami a 2004-es csatlakozásból kimaradókat illeti: Románia politikai és gazdasági instabilitása jelentős reformokat igényel, elmaradt jelentősen a jogharmonizáció, az emberi jogok helyzetének javítása; Bulgária sem teljesítette a csatlakozási kritériumokat egyetlen területen sem; Törökország csatlakozása kérdéses hiszen a gazdaság krízisben van. Az alkotmány számos területen tartalmazza a demokratikus szabadságjogokat, 2002-ben eltörölték a halálbüntetést, mindezek ellenére a gyakorlat a demokratikus berendezkedés hiányát mutatja.

4. Hogyan változik a jelenlegi EU?

A tíz taggal bővülő Európai Unió új helyzetet jelent az ún. TRIÁD, azaz USA, Japán, Európa versenyében. Nézzük a fontosabb mutatók várható alakulását az EU 15, EU 25 és USA vonatkozásában.

- Az EU15 területe a tízes bővülés után 736 ezer km²-rel lesz nagyobb, összesen 3975 ezer km² (USA 9364 ezer km²)
- Az EU15 lakossága 75 millió keleti polgártárral bővül, összesen 377 millió főről 452 millió főre. (USA: 281 millió fő)
- Az EU15 1 főre jutó GDP értéke euróban csökken(!): 22 530 GDP/fő (euró), EU25: 19 767 GDP/fő (euró), USA: 34 960 GDP/fő (euró).
- EU15 munkanélküliségi rátája 9,3%, ez a tízes bővüléssel 10,2 %-ra emelkedik (!) míg az USA hasonló adata 4,8%, illetve az ... időszakban 5,5-5,8% között volt.

Az új jelöltek fejlettségének megítélése az EU15 tagállamaihoz képest jelentős eltérést mutat, ha megvizsgáljuk az egyes jelöltek EU átlagában kifejezett arányát a GDP értékével.

GDP/EU átlag %: Ciprus 80% - Szlovénia 69% – Csehország 57% – Málta 53% – Magyarország 52% – Szlovákia 47% – Észtország 42% – Lengyelország 40% – Litvánia 38% – Lettország 33%.

5. Hol tart az EU a felkészülésben?

A felkészülés bár igen korán elkezdődött, számos kérdés, sőt alapkérdés további tisztázásra, illetve döntésre vár. A felkészülés eredményességét, a tízes bővülés sikerét kockázati tényezők is terhelik.

A munkarend szerint október 24-25-én várható az a belső, zárt csúcsértekezlet Brüsszelben, ahol nagy vita várható a támogatási keretek felosztásában; november 19-21-én az Európai Parlament bővítési ünnepséget szervez; ez év decemberében Koppenhágában adják át a 10 jelöltnek a hivatalos meghívókat.

Az Európai Bizottság óvatosságát jelzi, a tagállamok fenntartásait hivatott eloszlatni a 2 évre szóló ún. védzáradék. Lényege, hogy ha valamelyik tagjelölt az Unió működését veszélyeztető lépést tesz, a védzáradék kivételes beavatkozások – például belső vámhatárok ideiglenes visszaállítása – lehetőségét adja meg a Közösségnek. Ez a formula a csatlakozási szerződés részét képezné két formában: az egyik – hasonlóan a svéd, finn, osztrák belépéskor – a belső piac súlyos zavarása esetén három évig létezne¹¹, míg a másik célzott szabályokat rendelne el abban az esetben, ha valamely tagjelölt a közegészség vagy szellemi tulajdonvédelem stb. területen nem teljesítené az uniós követelményeket.

Az EU több területen szükséges döntései a hátralévő időszakban a következők:

- a támogatási keret felosztása ami politikai, jogi egyeztetést igényel,
- a szavazatok újraelosztása, hiszen Nizzában 12 új taggal számoltak,
- a minősített többség százalékos arányának meghatározása a Miniszterek Tanácsában,
- a védzáradék tartalmának meghatározása, pontosítása és elfogadása

A felkészülés során az EU-nak több kockázati tényezővel, felmerülő akadállyal is szembe kell nézni. Az esetleges akadályok illetve halasztó tényezők a következők lehetnek:

- az ír népszavazás a nizzai szerződésről ez év október 19-én pozitív eredménnyel zárult, azaz a bővítés fontos akadálya elhárult,
- elhúzódik avagy elbukik a csatlakozási szerződések ratifikálása,
- a görög-török ellentét kiéleződése Ciprus felvétele tárgyában,
- valamelyik tagjelölt országban a népszavazás elutasítja a csatlakozás támogatását,
- az intézményi reform véglegesítése megegyezés nélkül zárul,
- a pénzügyi támogatási csomagban a vitát nem lehet feloldani,
- a tagjelöltek között a további felkészülés elmarad.

Az EU Bizottságának elnöke, Romano Prodi optimista: a bővítéssel nemcsak nagyobb, hanem jobb is lesz az Unió. Nő stabilitása és világszerepe gazdasági és politikai értelemben egyaránt. Bízunk benne, és tegyünk meg mindent mi is azért, hogy W. Churchill álma az Európai Egyesült Államokról, az „európai család feltámadásáról” megvalósuljon.

Robert Schumann¹² az európai integráció „atyja”, megalapozója az Európáért című könyvében írja: „...Európa integrációja hatalmas és nehéz feladat és még sohasem próbálkoztunk vele... Ehhez a munkához közösen kezdünk hozzá, a tagok teljesen egyenlő részvételének elve alapján, a kölcsönös megbecsülés légkörében, mindazok után, hogy nemzedékünk a legmélyebb mélységekig megismerte a szenvedést és gyűlöletet.”

¹¹ A svéd, finn, osztrák belépéskor a védzáradék 1 éves időtartamra szólt.

¹² Robert Schumann (1886-1963) kereszténydemokrata politikus, 1947-48-ban Franciaország miniszterelnöke, majd 1953-ig külügyminisztere, a francia-német megbékélés ideológiai megalapozója.

Forrás:

Az Európai Unió Bizottságának országjelentései 1998-2002.

Heti Világgazdaság 2002. október 11. pp 6-9.

Népszabadság 2002. október 10, 11, 12.

Robert Schumann: Európáért (Pannonia könyvek – Baranya Megyei Könyvtár Pécs 1991.)

www.origo.hu/nagyvilag 2002.10.09.

KOLTAI ZOLTÁN

A versenyképesség regionális dimenziói

A versenyképesség fogalmának regionális megközelítése több szempontból is értelmet nyert az elmúlt időszakban. Egyrészt a globalizációs térben való fejlődés következményeként szükségessé vált a régióval kapcsolatos elméletek számára egy aggregált fogalom bevezetése, másrészt a fogalom eddigi mikro- és makroszintű használata korábban nélkülözte azt a mezoszintet, amely lokalizált szintként gazdasági teret jelenthet egy vállalkozás számára. Mindezt a folyamatot csak felerősítette a kilencvenes évektől megfigyelhető amerikai világgazdasági paradigmaváltás, amely a nagy nemzetközi gazdasági szervezetek formájában megvalósult tömörülések helyett előtérbe helyezte a kisebb léptékben, regionális méretekben formálódó, helyi adottságokra épülő együttműködéseket.

A most elkészített tanulmány első része a verseny, versenyképesség fogalmak sokrétű, bár korántsem teljes körű bemutatására vállalkozik, megalapozva ezzel a fogalmak regionális alkalmazhatóságát, melyre a dolgozat második részében kerül sor.

Jelen tanulmány terjedelmi okokból nem tartalmazza a témában eddig végzett legismertebb hazai kutatásokat, valamint a vonatkozó nemzetközi szakirodalom részletes feldolgozását.

Verseny, versenyelőnyök, versenyképesség – foglalommagyarázat

A *verseny* fogalmát sokan sokféleképpen határozták meg. Az egyik talán legátfogóbb megközelítés szerint „a verseny két vagy több szereplő egymással szembeni előnyszerzésre irányuló, adott szabályok közt zajló tevékenysége” (*Chikán, 1998, 98 pp.*). A versenyben részt vevő felek célja, a minél nagyobb piaci részesedés, az ezzel együtt járó magasabb profit, a biztosabb piaci pozíció megszerzése.

A verseny legfontosabb területei között említhetjük magukat a kibocsátott outputokat, a ráfordításokat és ezzel szoros összefüggésben az árak színvonalát. A kibocsátott outputoknál a lehetséges versenyelőnyök eléréséhez eszközt biztosíthat a termék-differenciáció, a piaci szegmentáció vagy éppen a termékfejlesztés, innováció. A ráfordítások esetén említést érdemelnek olyan fogalmak, mint az eltérő költség szerkezetből származó versenyelőny, a méretgazdaságosság, a növekvő skálahozadék és a működőtőke-export, míg az árakkal összefüggésben érdemes szót ejteni az ár-differenciációról, árrugalmasságról, különböző árstratégiákról vagy a dömpingárról.

Míg korábban a termékegységre jutó költségek minimalizálása, a bérek és a bérutazási költségek alacsony szinten tartása, a hatékony inputforrások és a vezetési szakértelem volt a vállalati versenyhelyzetben elfoglalt kedvező vagy kedvezőtlen pozíció záloga, addig jelenleg egyértelműen növekszik az árversenyen kívüli faktorok, így a termékminőség, a termékek változatossága, a kapcsolódó szolgáltatások szerepe.

A versenyben való tisztas helytállás, a másoknál jobban végrehajtott tevékenység lehetetlen megfelelő adottságok, képességek hiányában. Persze az sem mindegy, hogy ezek az ún. versenyelőnyök mennyire tartósak, milyen könnyen vagy nehezen újírtották meg, egyáltalán mire épülnek.

Porter megkülönbözteti egymástól a rövidebb távon is könnyen utánozható alacsony rendű előnyöket (így például az olcsó inputtényezőket), valamint a ténylegesen, hosszabb távon is kedvező versenypozíciót garantáló magasabb rendű előnyöket (mint a speciális, egyedi szolgáltatásokat, innovációkat, magasán képzett munkaerőt stb.). Véleménye szerint egyáltalán nem mindegy, hogy a versenyelőny az ún. értéklánc elemeinek mekkora körét érinti (a versenyelőnyöket nyújtó források száma), a gazdasági szereplő tartalékai mennyiben teszik lehetővé a versenyelőny megújítását (innovációs készség), biztosítva ezzel a konkurenciával szembeni tartósan kedvezőbb versenypozíciót. (Porter, 1990)

A sikeres vállalkozásokban nő a termelékenység, az egységnyi ráfordításra jutó reálkibocsátás, amely a tőke/munka hatékonyságának növekedésével magyarázható. Amennyiben elfogadjuk azt a meghatározást, miszerint a *termelékenység* „az összes rendelkezésre álló erőforrás eredményes felhasználását jelenti” (Vörös, 1999, 37 pp.), rögtön egyértelművé válik számunkra az a feltevés, hogy a termelékenységben bekövetkezett pozitív változás mindig csak relatív értelemben vizsgálható, amennyiben azt a versenyképességgel kapcsolatban értelmezzük. A versenyképesség mindig csak a potenciális és tényleges versenytársakkal összevetve ítéltető meg, legfontosabb dimenziói között érdemes megemlíteni a költséget, a minőséget, az időt és a flexibilitást, kiemelve annak egyediséget eredményező következményeit.

Ezek alapján elfogadhatjuk az alábbi meghatározást, mely szerint a *versenyképesség* „lényegében a piaci versenyben való pozíciószerezést és tartós helytállást jelenti, a piaci részesedés és a jövedelmezőség növelését, az üzleti sikerességet”. (Horváth 2001, 204 pp.)

A verseny ténye a gazdasági szereplők számára egyszerre többféle előnnyel is jár. A tisztességtelen piaci magatartás és versenykorlátozás tilalmáról szóló törvény megkülönbözteti a közérdekből és a piac szereplőinek érdekében adódóan a verseny fontosságát. Előbbi esetben a gazdasági hatékonyságot, a társadalmi felemelkedést kapcsolja össze a verseny tényével, utóbb az üzleti tisztességre hivatkozik. (1996. évi LVII. tv.) Más megközelítések egyszerűen a fogyasztók választási lehetőségeit, anyagi jólétét, a gazdaságban rendelkezésre álló erőforrások megfelelő cél érdekében történő allokálását, valamint a hatékonysági követelményeknek való megfelelést hozzák kapcsolatba a verseny fogalmával. (Chikán 1998) Annak korlátozása jóléti veszteségekhez vezet, kihasználatlan vagy kevésbé hatékony erőforrás-allokációt eredményez.

Régiók versenyképessége

Ahogy a termékek piacán zajló versenyben a termékek különböző komponensei kerülnek összehasonlításra, a régiók esetén sem beszélhetünk a régió egészére értelmezhető versenyről, sokkal inkább régióon belüli adottságok, részpiacok kerülnek összehasonlításra. Persze ezek a részpiacok minden pozitív és negatív sajátossággal egy – végül homogénnek egyáltalán nem nevezhető – régiót alkotnak.

Ha a verseny célját, tárgyát vizsgáljuk, megemlíthetünk funkciókat, intézményeket, beruházásokat, infrastruktúra-fejlesztést, kulturális, sport- és egyéb eseményeket vagy más szűkösen rendelkezésre álló tényezőket (fejlesztési forrásokat, informáci-

ót, értékes munkaerőt stb.), amelyek végeredményben valamilyen kedvezőbb gazdasági pozíció elérésének szándékával kapcsolódnak össze.

A régiók versenyének keresleti és kínálati oldalát megkülönböztetve azt mondhatjuk, hogy amíg a keresleti oldalon a régiók céljai, addig a kínálati oldalon a régiók adottságai jelennek meg, a kettő együtt pedig végeredményben a területek általános versenypozícióján keresztül a képződő jövedelmeket, a létrejövő életszínvonalat határozza meg.

A régiók, városok versenye eltér a vállalatok versenyétől, eszerint alapvetően két álláspontot különböztethetünk meg. Egyrészt a régiókat egységes egészként értelmezve, a közöttük lévő verseny a nemzetgazdaságok versenyéhez hasonlatos, kiemelt szerepet adva gazdasági teljesítményüknek, outputjuknak. Másrészt kiindulhatunk a vállalati versenyből, mint alacsonyabb dimenzióból és azt vizsgálhatjuk, hogy mely tényezők, feltételek azok, melyek versenyelőnyhöz vezetnek egy adott régióban.

Ahhoz, hogy a verseny, versenyképesség, versenyelőnyök fogalmakat a régiók szintjén is értelmezhesük, természetesen eddigi, alapvetően mikroszintű megközelítésünket a makroökonómia szempontjából kell kezelnünk. A fogalom nemzetgazdasági szinten történő értelmezése rögtön vitákat eredményez, mivel nem egyértelmű, hogy a versenyképesség és termelékenység, mennyiben különíthető el egy ország vagy akár csak egy régió esetében. Az egyértelműen kijelenthető, hogy a globalizáció felerősödésével és az e mögött meghúzódó deregulációs politikáknak, valamint az információs társadalomnak a megnövekedett gazdasági szerepével a verseny világgpiaci megjelenése, globalizálódása a korábbi évekhez képest elképzelhetetlen méretűvé vált. (Lengyel 1999) Elég, ha csak a vállalatok megnövekedett internalizáltságára, a működőtőke-export és a teljes skálájú nemzetközi termelés tömeges megjelenésére utalunk. A régiók közötti versenyhelyzet fokozódását emellett persze sok egyéb feltétel módosulása is előidézhette, gondoljunk csak a kiszámíthatatlan gazdasági környezetre, a vállalatok közötti élesedő konkurenciaharcra, a vállalatokat érintő szervezeti változásokra vagy éppen a társadalmi-politikai átalakulás folyamatára.

A versenyképesség globális értelmezése természetesen nem nélkülözheti a mikrogazdasági szintű alapokat sem, így beszélhetünk *regionális versenyképességről*:

- egyrészt a régióban működő vállalatok összegzett adaptálási képességei alapján („gyakorlatias” felfogás),
- a régió által domináns vállalatai részére biztosított gazdasági bázis, gazdasági környezet (tőke- és munkapiac, inputok minősége, infrastruktúra) alapján („környezeti/rendszer” felfogás),
- valamint a régiók befektetéseket vonzó képessége (humán- és fizikai tőke akkumulációja) szerint („tőkefejlesztés” felfogás). (Lengyel 1999, Horváth 2001)

Az Európai Unió különböző dokumentumai eltérő részletességgel kísérlik meg konkretizálni azokat a tényezőket, melyek egy régió versenyképességét determinálják. A dokumentumok közül néhányat kiragadva jól látható a versenyképesség kérdéskörének megkerülhetetlen szerepe a gazdasági és társadalmi kohézióban, a gazdasági növekedésben és foglalkoztatottságban, vagyis az egységes belső piac eredményes működtetésében, figyelmet fordítva a környezet állapotának megóvására is.

Az *Európai Területfejlesztési Perspektíva* által meghatározott három alapvető célkitűzés között megtaláljuk az európai térség kiegyensúlyozottabb versenyképesség-

ségét, a gazdasági és társadalmi kohézió, valamint a természeti erőforrások és kulturális örökségek megőrzése mellett (EC 1999a).

Az *EU hatodik periodikus regionális jelentése* szintén foglalkozik a versenyképesség fogalmával, miszerint az nem más, mint „vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint létrehozására, miközben a nemzetközi versenynek ki vannak téve.” (EC 1999b, 75 pp.)

A hatodik regionális jelentés szerint a régiók versenyképességét befolyásoló legfontosabb determinánsok:

- kutatási és technológiai fejlesztés,
- kis- és középvállalkozások,
- közvetlen külföldi befektetések,
- infrastruktúra és humán tőke,
- intézmények és társadalmi tőke.

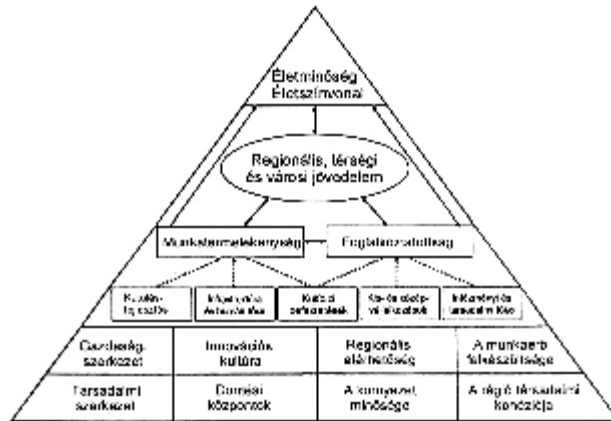
Szintén a hatodik regionális jelentés tartalmazza azokat a legfontosabb faktorokat, melyek általában a sikeresnek mondott régiókat jellemzik, ide sorolva a foglalkoztatottak magas arányát a gazdasági szolgáltatásokban és a feldolgozóiparban, az innovációs tevékenységek kiterjedtségét, a regionális elérhetőség, megközelíthetőség kedvező feltételeit, a munkaerő képzettségét, a felsőfokú végzettségűek magas arányát.

A versenyképesség fogalmát kibővítve, a *sikeresség* szintén használható fogalomnak tűnik a régiók, városok versenypozíciója összevetéséhez.

Konkrétan az alábbi tényezők jelenléte tehet sikeressé egy régiót:

- a gazdasági szerkezet változtatási képessége, kiemelten az értéknövelő, multiplikátor hatású ágazatok térnyerése,
- érték húzó, szolgáltató ágazatok magas aránya (üzleti szolgáltatások, kutatás – fejlesztés, felsőoktatás, kultúra),
- jellemző a tudás-alapú termelés,
- erős az innovációs készség,
- a sikeres régióban születnek a döntések,
- erős és gyarapodó középosztály,
- értékes településkörnyezet, igényes várospolitikai és színvonalas közszolgáltatások biztosítása,
- sikeres konfliktuskezelés,
- jelentős külső (nemzetközi) kapcsolatok, illeszkedés egy nemzetközi nagyrégió város- és kapcsolatrendszerébe,
- növekvő jövedelem és foglalkoztatás (Enyedi 1997).

Részben a hatodik regionális jelentés alaptényezőit felhasználva, részben a régiók, városok sikerességénél elmondottakat beépítve egy ún. „*piramis-modellt*” kapunk.

1. ábra: A versenyképességet meghatározó jellemzők „piramis-modellje”

Forrás: Lengyel-Rechnitzer 2000, 139 pp.

A modell talapzatát a hosszú távú sikerességhez elengedhetetlen társadalmi és gazdasági faktorok alkotják, középső részén az alaptényezők szerepelnek, csúcsán pedig végső célként megfogalmazva a régió lakosságának minél magasabb életszínvonal és életminősége található.

- *Gazdasági szerkezet:* a sikeres régiókban a foglalkoztatottak túlnyomó része a gazdasági szolgáltatásokban, a feldolgozóiparban rendelkezik munkahellyel, ahol jellemző a magas hozzáadott érték, az erőteljes multiplikátor hatás és nagyfokú rugalmasság.
- *Innovációs kultúra:* a sikeres régiókra jellemzőek a kiterjedt innovációs tevékenységek, az innovációk hatékony diffúziója, a sok szabadalom. Ez nemcsak kutató- és fejlesztő intézetekben, egyetemekben kell, hogy testet öltjön, legalább ennyire fontosak a megfelelő vállalati kapacitások, a felkészült, innovatív kis- és közepes vállalkozások.
- *Regionális elérhetőség:* a sikeres régiók jól megközelíthetők, közlekedési kapcsolataik, földrajzi fekvésük előnyös. Mindez a közlekedési és kommunikációs infrastruktúrával kiegészülve alkot egységes egészet.
- *Munkaerő felkészültsége:* a sikeres régiókban relatív magas a munkaképes korú lakosságon belül a kvalifikált munkaerő aránya, mindez persze nem nélkülözheti a valós munkaerő-piaci igényekre fókuszáló, hatékony oktatási rendszert.
- *Társadalmi szerkezet:* a sikeres régiókban erős, gyarapodó középosztály jelenik meg, amely igényes keresletével, magasabb jövedelmével segíti a régió fejlődését.
- *Döntési központok:* a sikeres régiók egyben a vállalatok térségi bázisai, az itt működő vállalkozások lényegi tevékenységét folytató egységek, önálló döntési kompetenciával rendelkeznek. Jellemzően az új, innovatív stratégiai részlegek fejlesztése a központnak helyet adó városban, régióban történik.
- *A környezet minősége:* a sikeres régiók színvonalas települési környezettel (közbiztonság, minőségi közszolgáltatások, esztétikus városépítészet, színvonalas lakások, jó helyi közlekedés stb.) és egészséges természeti környezettel rendelkeznek.

- *A régió társadalmi kohéziója*: a sikeres régiók képesek kezelni a konfliktusokat, származzanak azok gazdasági szerkezetváltásból, erőteljes gazdasági növekedésből, régió belüli területi és települési egyenlőtlenségekből. A települési önkormányzatok együttműködésre törekednek, a regionális identitás, a lokálpatriotizmus erősödik.

A közvetett tényezők két csoportját érdemes megkülönböztetni, így a gazdasági teljesítményt rövidebb távon is meghatározókat (gazdasági szerkezet, innovációs kultúra, regionális elérhetőség, munkaerő felkészültsége), valamint a csak hosszabb időhorizonton érvényesülőket (társadalmi szerkezet, döntési központok, környezeti minőség, a régió társadalmi kohéziója).

Másfajta felosztás szerint a piramis közvetett tényezőiből négy vagy inkább öt csoportot alakítva megkülönböztetünk:

- gazdasági-társadalmi aktivitást kifejező csoportot (a városok gazdaságát, jövedelmi potenciálját legjobban kifejező változók): gazdasági szemlélet, regionális elérhetőség,
- tevékenység/szervezeti innovációt leíró csoportot: innovációs kultúra,
- foglalkoztatáshoz, szellemi erőforrásokhoz, a munkaerő felkészültségéhez kapcsolódó csoportot: munkaerő felkészültsége,
- hagyományos és új centrum funkciókat, valamint demográfiai faktorokat érintő csoportot: döntési központok, társadalmi szerkezet, társadalmi kohézió,
- külön kategóriaként kezelve a környezet minőségét, amely egyértelműen egyik előző csoportba sem sorolható be.

A *területi verseny* nevezhetjük egy olyan folyamatnak „amelynek során a regionális, helyi gazdaság fejlődését bizonyos csoportok a helyi politikákon keresztül más térségekkel versengve próbálják befolyásolni explicit vagy gyakran implicit módon.” (Lengyel – Rechnitzer 2000, 132 pp.).

Vagyis szemben az általános értelemben vett verseny fogalmával, ekkor területi egységek (régiók, városok) jelennek meg egymással szembeni szereplőként, előny-szerzési szándékuk a gazdasági fejlődéshez kapcsolódik, a szabályozottság pedig annyiban érvényesül, hogy csak az azonos hierarchiaszinten értelmezhető területi egységek közötti versenyről beszélünk, amelyben a helyiek csoportjai (helyi önkormányzat, a gazdasági és civil szféra képviselői) aktív szerepet vállalnak az alulról szerveződő versenystratégia kialakításában és végrehajtásában.

Mindezek alapján a magyar területfejlesztési politika céljai az alábbiak lehetnek (Horváth 1998.):

- a térbeli és települési szerkezet olyan irányban való változtatása, mely hatékony, innovatív és versenyképes vállalkozási tevékenységet eredményez, előidézve ezzel a gazdaság dinamizmusát, jövedelemtermelését,
- a társadalmi és gazdasági esélykülönbségek csökkentése, a civilizációs és infrastrukturális térbeli különbségek enyhítése,
- a gazdasági fejlődés térségi erőforrásainak hatékony hasznosítása,
- a területfejlesztési politika aktív szerepvállalása a különböző szektorok, ágazatok közötti erőforrás-koordinációban,
- a strukturális válságok korai felismerésére és kezelésére alkalmas programozási módszerek, eszközök és intézmények működtetése,
- határokon átnyúló együttműködések és kapcsolatok támogatása,

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy „a régiók és városok akkor versenyképesek, ha gazdaságuk nyitott, és az egy lakosra jutó jövedelmük tartósan magas és növekvő,

valamint magas szintű és nem csökkenő a foglalkoztatottsági ráta, azaz ebből a jövedelemből a lakosság széles rétegei is várhatóan részesülnek.” (Lengyel – Rechnitzer 2000, 137 pp.). A sikeres régió ideális állapotban a jövedelem növekedésével egyidejűleg kielégíti a település színvonalas működésének és fejlesztésének követelményét, a jövedelmekből a lakosság széles rétegei részesülnek és a gazdaság szereplői figyelmet fordítanak a régió természeti környezetére, épített és kulturális értékeire, valamint a gazdasági növekedés nem növeli a régió belüli területi egyenlőtlenségeket sem. Saját endogén adottságokra épülő fejlesztési stratégia hiányában a régiók legfeljebb átmenetileg stabilizálhatják helyzetüket, az ilyen térségek növekedési potenciálja és versenyképessége csekély, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásuk meglehetősen esetleges.

Felhasznált irodalom:

- BELUSZKY PÁL (2000a): A magyarországi városok versenyképessége, Budapest.
- BELUSZKY PÁL (2000b): Adalékok a városállomány 1990 utáni átalakulásához – Horváth-Rechnitzer (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón, MTA RKK pp.115-129.
- CHIKÁN ATTILA (1998): Vállalatgazdaságtan, Aula.
- EC (1999a): European Spatial Development Perspective, European Commission, Brussels.
- EC (1999b): Sixth Periodic Report on the Social and Economic Situation and Development of Regions in the European Union, European Commission, Luxembourg.
- ENYEDI GYÖRGY (1997): A sikeres város, Tér és Társadalom 4. pp. 1–7.
- ENYEDI GYÖRGY (2000): Globalizáció és a magyar területi fejlődés, Tér és Társadalom 1. pp.1–10.
- FARKAS BEÁTA - LENGYEL IMRE (2001): Regionális versenyképesség és kohézió az Európai Unióban, Tér és Társadalom 3–4. pp.231–252.
- HORVÁTH GYULA (1998): Európai regionális politika, Dialog Campus, Budapest – Pécs.
- HORVÁTH GYULA (2001): A magyar régiók és települések versenyképessége az európai gazdasági térben, Tér és Társadalom 2. pp.203–231.
- KOLTAI ZOLTÁN (2000): Az innováció-orientált regionális politika stratégiája a Dél-Dunántúlon, Területi Statisztika 2. pp.195–197.
- LENGYEL IMRE (1999): Régiók versenyképessége (Kézirat).
- LENGYEL IMRE (2000a): A regionális versenyképességről, Közgazdasági Szemle 12. pp.962–987.
- LENGYEL IMRE (2000b): Porter-rombusz: A regionális gazdaságfejlesztési stratégiák alapmodellje, Tér és Társadalom 4. pp.39–86.
- LENGYEL - RECHNITZER (2000): A városok versenyképességéről, Horváth-Rechnitzer (szerk.): Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón, MTA RKK pp.130–152.
- PALKOVITS ISTVÁN (2000): Szempontok a területi versenyképesség értelmezéséhez, Tér és Társadalom 2–3. pp.119–128.
- PORTER, M. E. (1990): The Competitive Advantage of Nations, New York, Free Press.
- RECHNITZER JÁNOS (1993): Szétszakadás vagy felzárkózás, Győr.
- SZIVI JÓZSEF (1998): Közgazdasági alapismeretek, KOTK.
- TÖRÖK ÁDÁM (1999a): A versenyképesség és a technológiamenedzsment, Inzelt (szerk.): Bevezetés az innováció-menedzsmentbe, Műszaki Könyvkiadó pp.74–95.
- VÖRÖS JÓZSEF (1999): Termelési-szolgáltatási rendszerek vezetése, Janus Pannonius Egyetemi Kiadó.
1996. évi LVII. tv. A tisztességtelen piaci magatartás és versenykorlátozás tilalmáról.

KLEISZ TERÉZ

A professziódiskurzus

A professziódiskurzus főbb szerzői közül a II. világháborúig inkább az angolok, majd kb. 1965-ig az amerikaiak uralják a téma kifejtését, közelebbről a strukturalista-funkcionalista hegemon helyzetű szemléleti keretben. A 70-es években a kibontakozó kritikai irány megfogalmazói közül már mindkét országbelít találunk, s a nyolcvanas évektől csatlakoznak más angol nyelvű kultúrák kutatói, s lassan az európaiak is beszállnak a diskurzusba. A kritikai irányból nő ki a deprofesszionizáció és a proletarianizáció –tézis, majd ezek elvetése, árnyalása, s a 90-es évek átértelmezései, újabb analitikai keretei.

Európában az osztály-és rétegződésméleti paradigmák a dominánsak, kevés érdeklődést mutatnak a professziók kérdésköre iránt, hisz sem Marxnál, sem Webernél nem ez a centrális szempont.

Professziók a közjó szolgálatában

De Durkheimnél mint az egyik alapítóatyánál megjelenik a professziót művelők szakmai közösségének fontossága.

Az értelmiségi szakmák, a hivatásrendek, a foglalkozási korporációk sajátosságai, hivatásetikájuk, társadalmi szerepük, a XIX. század végén, illetőleg a XX. század eleji tudományosságban már felmerül.

A társadalomintegráció morális alapjait keresve a társadalmelemzők egy része nagy fontosságot tulajdonít a szakmai-foglalkozási csoportoknak, különösen a hivatáscsoportoknak, kiemelve a közjót, a közösségi szolidaritást szolgáló társadalmi funkciójukat. Etikájukat, közösségi moralitásukat példaként állítják az ipusztériális új társadalomban létrejövő pro tvezérelt, önös érdekek által mozgatott szakmák elé. A laissez-faire individualizmussal szemben a francia Durkheim¹, az angol R. H. Tawney², Beatrice és Sidney Webb, Carr-Saunders,³ T. H. Marshall,⁴ s az amerikai Talcott Parsons ebben a szellemben tárgyalják a professziók fontosságát, mind pozi-

¹ Durkheim a szociológia feladatának azt tekintette, hogy járuljon hozzá kora morális válságának megoldásához. Érzékelt, hogy a korábbi társadalmak mechanikus szolidaritása, az egyöntetű közös hiedelmek és érzések rendszere vésszen meggyengült, s úgy látta, hogy az organikus szolidaritásnak a kompetitív és a differenciálódó munkamegosztási rendszer viszonyai között kell kialakulnia. A foglalkozási korporációnak fontos szerepet tulajdonított e folyamatban, úgy látta, hogy kollektív moralitás testesül meg bennük, s alkalmasak a társadalmi kohézió fejlesztésére.

² Tawney megkülönbözteti az ún. funkcionális társadalmat, amelyben az egyéni és közösségi érdekek harmonikusan illeszkednek, s az ún. „akvizitív” (szerző, felhalmozó) társadalmat, amelyben az egyéni javak szerzésére törekvés elhanyagolja a közösségi érdekeket. (idézi Barber 1963, 670.p.)

³ A család, az egyház, az egyetemek, az értelmiségi szerveződések, s az ún. „great professions”, azaz a nagy professziók tekintődnek olyanokként, amelyek a modern társadalom- és gazdaságfejlődés nyers individualista tendenciáival szemben jótékonyan hatni tudnak. (Carr-Saunders-Wilson, 1933, 497.p.)

⁴ Marshall 1939-ben írott tanulmányában, amelyet 1963-ban adtak ki kötetben úgy fogalmaz, hogy a professzionizmus lényege, hogy sohasem az egyéni érdek kielégülése áll középpontban, hanem a kliens jólétéhez való hozzájárulás. A professziók osztálykonfliktust mediáló szerepét is értékelte. (Marshall, 1939, 158-159.p.)

tívnak értékelik szerepüket a társadalmi stabilitás, a társadalom újjáépítésében-megteremtésében. A társadalmi rend fenntartásához való funkcionális hozzájárulásukat emelik ki, ill. az önző magánérdekek világával szemben ellenállást kifejteni tudó erőként érzékelik jelentőségüket. A professziók meghatározó jegyeként fogják fel a közösséget önzetlenül szolgáló etikát, az altruista motiváció bázisán működést, a társadalmi felelősségérzetet. Az említett szerzők közül egy sem ás mélyre a professziók fejlődéstörténetében, csupán az általános funkciók szintjén járják körbe a témát.

Az angol Carr-Saunders és Wilson⁵ interjúkon, s a szakmai szervezetek dokumentumainak elemzésén alapuló felméréseket, összefoglaló munkát készítenek a professziókról, s az 1933-ban kiadott könyvükben 24 szakmai területet gondolnak elemzésre érdemesnek. A bevezetőjükben utalnak a feladat nehézségére, hisz a szakmákat érintő társadalmi változások irama oly hihetetlenül felgyorsult, hogy már a kézirat nyomdába adása után is történtek lényegi elmozdulások, a professzióvá válás új tényei jelentek meg a színen. Elfogadják Addison 1711-ben tett kijelentésének érvényességét, hogy csak három igazi, tradicionális professzió van (pap, orvos, jogász), de úgy látják, hogy új professziók kristályosodnak ki a modern társadalom keretei között, ezek már félig professzionizálódtak abban az értelemben, hogy speciális tudáselemeik, technikai készségeik már markánsak, de sokszor hiányoznak még a szakmai önszerveződés mélyebb szintjei. Szerintük a szakmák és a professziók között az alábbiak a megkülönböztető jegyek:

- a szakmai szervezet létrejötte;
- a szakképzés ténye;
- a szakma művelése belépési feltételekhez kötődik;
- a szakmai szocializáció által kialakított jellegzetes szakmai viselkedés és nyelvhasználat;
- megfelelő díjazás.

A szerzők beszélnek a jövő professzióiról is, evolutív szükségszerűségnek látván felléptüket.

Könyvük háttérében az a felismerés áll, hogy a társadalom fokozatosan professzionizálódik, de különösen a gazdaság területébe hatol be a szakmaszerveződési elv. A tudások, technikák egyre speciálisabbá válása maga után vonja új szakmai területek kiformálódását, amelyek elindulnak a professzionizálódás útján. Az üzleti életben egyre nagyobb szervezetek jönnek létre megteremtve a lehetőséget a differenciálódó menedzseri szaktudások megerősödésére, s ezzel leáldozik a hagyományos vállalkozói típus mindent átfogó, diffúz tudása.

A képzések is követik a specializálódás szükségletét, törekszenek a legjobb képességűek kiválasztására, s bennük olyan készségek kialakítására, amelyek egyértelműen képessé tesznek a hatékony szakmaiságra. Az önkéntes alapon szerveződő szakemberek gyülekezete, szakmai szervezetük megalakítása azért fontos, mert így a tudás őrzésével, s fejlesztésével, gondozásával foglalkozó szervezeti biztosíték jön létre. A tudás szerepét a modern társadalomban másnak látják, mint a 18–19. szá-

⁵ A következő szakmákat nevezi meg: jogászok, orvosok, fogorvosok, ápolónők, bábák, állatorvosok, gyógyszerészek, optikusok, masszörök, kereskedő tengerészek, bányamenedzserek, mérnökök, vegyészek, zikusok, építésszek, aukciós ügynökök, tanárok, törvényszéki jegyzők, közigazgatási tisztviselők, titkárok, újságírók, művészek, brókerek, szabadalmi ügyvivők. (Carr-Saunders-Wilson, 1933)

zadban, amikor Hobbes, Locke, Montesquieu, Voltaire, Leibnitz és Spinoza bölcsessége, gondolataik ereje hatott a feudális uralkodók döntéseire.

A modern demokratikus tömegtársadalom hatékony működtetése, a problémák megoldása elképzelhetetlen a speciális tudások beépítése, alkalmazása nélkül. A szakmai szervezetekben való lehorganyozódás legprogresszívebb eredménye az lehet, hogy a szakma kiformalja, kialakítja azokat a szervezeti kereteket, amelyeket legjobb lelkiismerettel szolgálni tud. A kötet egyik zárófejezetében halványan felsejlik egy később fontossá váló tematika is: a nagyobb szervezetekben zett alkalmazottként dolgozó szakemberek mihez legyenek lojálisak, a munkáltató szervezet-hez, vagy a professzióhoz. Carr–Saundersék egyértelműen az utóbbi mellett voksolnak, s a jövő irányait is vélekedésüknek megfelelően látják. (Carr-Saunders – Wilson, 1933, 502.p.)

A professzió attribútum-listás modelljei

E mű adja meg a nyitányát adja annak a felfogásnak, annak a teoretikus keretnek, amely egészen az 1960-as évekig uralta a professziókról való szociológiai beszéd-módot. Az igazinak tartott professziók jegyeinek megragadása, a lényegi sajátosságok ideáltipikus konstrukcióként való általánosítása, s a kiemelt attribútumok normaként, mérceként állítása a többi – a professzionalizáció folyamatában még lemaradt, még friss, újonnan formálódó – szakmák elé, ezek e paradigma döntő vonásai. Két alváltozat ágazik el e szemléleten belül:

Az egyik különféle, önkényesnek nevezhető attribútum-listákat állít elő.

A másik döntő társadalmi funkciókhoz rendeli a szűkebb elemszámú, de lényegi karaktervonásait a professzióknak.

Mindkét változat létezik statikus, kimerevített modellként, ill. időbeli folyamat- elvű közelítésként, ahol a fejlődési sor különféle fokozatai az érdekesek. Utóbbinál a professziók egy kontinumon helyezhetők el, s a különbségek köztük fokozati jellegűek.

Millerson (1964) áttekintvén a szakirodalmat huszonhárom fontosnak ítélt sajátosságot talál 21 szerzőnél, s egyetlenegy olyan attribútumot sem, amelyik mindegyik szerző listáján szerepel. Kilenc olyan karakterjegy van viszont, amely csak egy-egy szerzőnél említődik. Elemzése után nem vitatódik a szakirodalomban a listás konstrukciók önkényes volta, s szabad tér nyílik maró kritikájukra. A kritika éle arra irányul, hogy a jegyek listája időtlen egyetemességet feltételez, s a leírások nem elemzik a társadalmi feltételrendszerek sokféleségét, amelyek szerencsések vagy sem egy-egy lényeginek gondolt attribútum kifejlődéséhez.

A leggyakrabban említett sajátosságokként az alábbiak bizonyulnak (Millerson, 1964,5.p.):

- elméleti tudás által megalapozott készségtár;
- képzési folyamat előzi meg a professzió gyakorlását;
- a kompetenciák demonstrálása;
- meghatározott viselkedés;
- altruista szolgálatetika, nem csupasz üzleti viszony, hanem a szakember-kliens viszonya.

Gyakran említődik még:

- meghatározott tevékenységi kör lehatárolása, exkluzív térré alakítása;
- ezoterikus tudás, tökéletesen nem standardizálható;
- a laikus kontroll hiánya;

- szakmai szervezet, amely fenntartja és kultiválja a szakmai kultúrát, s kontrollálja a rekrutációt, a működés jogát, a tagok szakmai teljesítményét.

Professzió a strukturalista-funkcionalista paradigmában

Az amerikai strukturalista-funkcionális szociológiai paradigma a társadalmi rend előfeltételének bizonyos funkcionális követelmények kielégítését tekintette. Talcott Parsons tekinthető ezen elméleti irány kidolgozójának, s tevékenysége meghatározó szemléleti keretet eredményezett az 1960-as évekig.

Megközelítésében a professzió funkcionális szerepű, nagyon releváns a társadalom működése szempontjából.

Talcott Parsons különféle osztályozó kategóriákat (mintaváltozókat) tartott alapvetőnek a szakmai szerepek tárgyalásakor, mint amelyek terminusaiban leírható minden kulturális minta, minden értékorientáció, minden társadalmi szerep és cselekvés.

- Racionalitás (az intuícióval szemben, a spekuláció ellenében).
- Affektív semlegesség, a szakmát művelő ennek birtokában képes elvonatkoztatni a kliens/páciens iránt felébredő személyes érzéseitől, nem arra gyel, kinek nyújt szolgáltatást, hanem arra, hogy miért szükséges a szolgáltatás, azaz, pl. az orvosi szakmában nem a páciensre mint egyénre, hanem a betegségre fókuszál. A közvetlen érzelmek visszafojtása a norma.
- Univerzalitás. Nem egyedi, partikuláris viszonyrendszerekben, hanem az általános normák szerinti kezelés a döntő.
- Az érdeamentesség kategóriája, amely a „tett jutalma önmagában van” logikára működik, azaz nem pénzért, előnyökért, személyes érdek biztosításáért szerveződik a praxis, hanem „hivatás”, azaz életre szóló etikai köteleességképzetekhez kapcsolódik. Az én-irányultság helyett a közösség-irányultság, az erkölcsi mércék működnek az értékelési műveletekben.
- A funkcionális specifikáció, amely a technikai szakértelem, szakmai készségek specifikus tartományát jelöli ki, határolja le, korlátozva az érdeklődést egy meghatározott szférára, amely így a diffúzitástól mentesítve alapozhatja meg a szakma művelőjének autoritását. (Parsons, 1954, 34–49 p.)

Egy professzionális rendszernek meg kell felelnie a céljának (goal attainment), adaptív funkciót lát el a más alrendszerek által alkotott környezete számára (adaptation), az alrendszer belső céljait, s külső erőforrások iránti igényét integrálnia kell a szakmai közösségen belül (integration), s e közben fenn kell tartani bizonyos értékek iránti elköteleződést, azaz a mély normatív struktúrákat (latency).

Bernard Barber (1963, 671–672. p.) szintén funkcionalista látószögből érvel amellyel, hogy egy sor olyan attribútuma van a professzióknak, amelyek minden szakmai csoportra érvényesek (pl. a szakmai szocializáció, céhes jellegű közösségi szolidaritás, meghatározott életstílus-jegyek), a valódi szociológiai feladat a professziók differencia specifikációjának megtalálása. Döntő a magasfokú, rendszerezett szaktudás, az elsődlegesen a közösségi érdekek szolgálata, a viselkedés erőteljes kontrollja az etikai kódex normáinak szocializálása bázisán, s a presztízsjavak és anyagi javak rendszere.

A professzionalizmus semmi más, mint fokozati kérdés, azaz a fenti jegyek meghatározott szintjéhez kapcsolódik.

A professzió szekvenciális modelljei

Az amerikai Harold Wilensky (1964, 142–146. p.) az egyik legmarkánsabb megfogalmazója az ún. szekvencia-modellnek, azaz a professzióvá válás időbeli folyamatát fejlődési stációk egymásra következésének látja, s az egymásra következést szükségszerű, természetes folyamatnak.

A professzionalizáció folyamatának ez az univerzálisnak tételezett modellje úgy alkotódott meg, hogy Wilensky megvizsgálta az „első események” időpontját különböző amerikai professziók történetében. Pl. az első szakképzési forma, az első egyetemi szak, az első helyi, majd országos szakmai egyesület, az első állami képesítést előíró rendelet, az első szakmai etikai kódex kodifikálása, stb.

A fejlődési szakaszok – értelmezésében – a következők:

- a szakmai feladatok ellátása főfoglalkozásban történik,
- a felsőfokú szakképzés kialakulása,
- a képzésben résztvevő oktatók és diákjaik megteremtik a nemzeti keretekben szerveződő szakmai szervezetet.
- Az aktív szakmai élet felerősíti a szakmai önreflexivitást. A szakma lényegi feladatkörei újradefiniálódnak, s a csekélyebb jelentőségű tevékenységek átkerülnek az alárendeltebb státusúak, a kevésbé kompetensek munkafadatai körébe.
- Konfliktus alakul ki a szakma tradicionalistái és a professzió szakmai megújítását zászlójukra kitűzők között.
- A konfliktus, s a versenyhelyzet kiterjed a rokonszakmákkal való küzdelemre.
- Politikai kampányok, a közvéleményt befolyásoló akciók, amelyek azt eredményezik, hogy a jogi szabályozás védelmet biztosít a professzióknak.
- Etikai kódrendszer kialakítása a belső szakmai versengés mederben tartására, ill. a kliensek érdekeinek védelme a sarlatánságtól.

Hasonló absztrakt univerzális modellel állt elő Theodore Caplow (1954, 139–140 p.). Ő is szekvenciális karrier-lépéseket állított fel, s ezek természetes egymásra épülésében gondolkozott.

Abbott (1988) tesztelte Wilensky első események-tézisét 130 amerikai és brit szakma esetében. A szakmákat három csoportra osztotta:

- bevett, magas presztízsű professziók;
- alárendeltebb státusú professziók, Etzioni által félprofesszióknak nevezett szakmák;
- a jövőben professzióvá váló, válható szakmák.

Nyolcféle eseményre gyűlt (első szakmai szervezet, első állami reguláció, első szakmai vizsga, első önálló felsőfokú képzési intézmény, első egyetemi szak, első akkreditáció, első szakmai újság/periodika, első etikai kódex).

Az elemzés kimutatta, hogy a modell működik az amerikai bevett, elismert professziókra és az amerikai alárendeltebb státusúakra, de csődöt mond a szakaszos modell bármelyik brit kategóriában, s az amerikai ún. jövőbeli professzióesélyes kategóriáknál.

Bizonyos logikus feltételezés van abban, hogy egyik szakaszra egy másik következik, pl. az egyetemi képzést többnyire megelőzi valamely egyéb szakmai képzés kialakulása, s a nemzeti keretekben jelentkező szakmai szerveződés is általában lokális, regionális egyesületekből formálódik, legalábbis angolszász közegben.

Abbott határozottan elveti a modell kiterjesztett magyarázó erejét, s a professzionalizálódási folyamatok divergens voltára teszi a hangsúlyt.

Az angol Johnson (1972) is kritikájában kimutatja, hogy az angol gyarmatbirodalom országaiban nem a professziók szakmai szerveződése harcolta ki a jogi védettséget, hanem az állam lépett fel kezdeményezőként. Nem mindegy, hogy erős állami szabályozás erőterében formálódik a professzió, avagy piaci mechanizmusok által uralt mezőben, vagy az, hogy milyen versengés van az adott tevékenység ellátási jogáért az egymáshoz közeli szakmai irányok között.⁶

Az egyes professziók konkrét történeti fejlődésmenetét kutató írások, történetmunkák⁷ fényében, különösen a nem angolszász kontextust kutató írásokban (amelyek időben inkább az 1970-80-as évekre tehetők), jól látható a modell mesterkéltisége, az ok-okozati láncolatok meglehetősen szabad alkalmazása, ill. elmosódottsága.

A konkrét tér-időspeci kus professziótörténeti megközelítések nem bizonyítják az egymásra következés merev sorrendjét, s a modell által szükségesnek vélt fázisok mindegyikének jelenlétét.

Némely szakma mindegyik szakasz sajátosságát birtokolja, mégsem érte el az elismert professzió rangját. (Goode, 1969, 268.p.)⁸

Az általános modellek kritizálhatók több szempontból is. Az individuális történetiségek más és más ok-okozati láncokba fűzhetők, az unilinearitás tételezése kció, különösen egyetemes fejlődési szükségszerűségként előadva. Az adott történeti kontextusok eltérőek.

Azaz kritikailag kezelve a strukturalista-funkcionalista nézőpont által kikristályosított követelményeket, állítható, hogy leginkább deduktív konstrukciókról van szó, amelyek a professziók szakmai ideológiájának részét képezik; funkciójuk: önlegitimáló, a tradicionális autoritást élvező szakmai pályák hatalmi pozícióját védik az újonnan feltörekvő szakmákkal szemben. (Austin, 1983.) De az is tény, hogy az univerzalitás igényéről lemondva, nagyon sok részelem, sok karakterjegy ténylegesen meglévő sajátossága a megfelelő kontextusoknak, csupán a professzió univerzális szabályszerűségei szintjén mondott csődöt ez a közelítés.

Az ún. félprofessziók

Ez a koncepció a professzió ideáltipikus modelljének lineáris változatához kapcsolódik, hisz a lényeginek tartott attribútumokat mérőeszközül használva elkülöníti azokat a szakmákat, amelyek célul tűzték ki az „igazi” professzióvá válást, de még nem építették ki mélyen magukban a megfelelő jegyeket, még nem feleltek meg tökéletesen a normatív követelményeknek, s így még csak aspirálnak az elismert professzió státusára.

⁶ Burrage (1990) tesz említést James Brundage (1987) kéziratáról (The Professionalization of Canon Lawyers in the Thirteenth Century), amelyben kimutatja, hogy a 14.század végén a kánonjogászok jogi fraternitásokat, céhszerű szerveződést hoztak létre, s elkezdtek szigorítani a tagjaik közé belépést, szakmai eljárások és ügymenetek rendszerét dolgozták ki. Mint a történeti forrásokból kiderült, először az egyház kívánta a kánonjogászok szabadságát korlátozni, megfelelő képzést és viselkedési előírásokat írni számukra, hisz jó minőségű szakértői tanácsokra volt szüksége. A kívülről érkező szabályozás, követelményállítást váltotta ki a kánonjogászok saját szerveződését.

⁷ Bloom eld (1976), Gawalt (1979), Starr (1982), Rothstein (1972), Berlant, Noel and Jose Parry.

⁸ Több száz sikertelennek tartott aspirációs stratégiából ironikusan kiemelni pl. a disznótenyésztők egyesületének etikai kódexét, ami valószínűsíthetően kulturált interakciókat eredményezett a tagok között, de a társadalmi térben megnövekedett hatalom, presztízs nem lett belőle. A professzió tranzakcióinak elemzése bizonyítja a fenti modell érvénytelenségét.

Már Carr-Saunders-nél is megjelent ez a felfogás, de maga a félprofesszió kategóriája Etzioni (1969) tanulmánykötete révén vált közkeletűvé a professziódiskurzusban. Pszeudoprofesszió, s alprofesszió elnevezésekkel is illették ezt a kategóriát, de ezeket pejoratívnak érezve találtak rá – jobb híján – az ún. semi-profession-kategóriára. Egyesek a „servicing profession” kifejezést javasolták, de ez elutasítódott, mondván minden professzió szolgál, szolgáltat. Mások a „caring profession” kategóriával is előálltak, a segítő humán szakmákat értve alatta.

A félprofessziók leírása az attribútum-listás modellhez igazodik, az egyes vonások gyengébb változataiból építkeznek.

A jegyek:

- rövidebb (5 évnél rövidebb) szakmai képzés;
- csekélyebb súlyú specializált tudás és készségtár (inkább a tudás kommunikálására mint alkalmazására, s teremtésére fektetnek hangsúlyt);
- gyengébb a szakmai autonómia, a szakmai autoritás ütközik a külső társadalmi kontroll erejével, a szakma teljesítményét részletes ellenőrzésnek vetik alá;
- a társadalmi legitimitása a szakmának gyenge alapokon áll;
- inkonzisztens, homályos erkölcsi kódex;
- kevésbé kapcsolódik a szakmai terület a kitüntetett társadalmi kommunikáció szférájához (az élet és a halál kérdései, privát szférába behatolás).

A megnevezett félprofessziók: ápolónő, szociális munkás, könyvtáros, tanár, tőzsdeügynök, gyógyszerész.

Etzioniék a félprofessziókat mind újabb alakulásúnak, rövid történetűnek látják, s kiemelik azt a sajátosságukat, hogy sohasem voltak szabad értelmiségi pályák, kiformalódásukkor mindjárt nagyobb szervezetekhez kapcsolódtak, alkalmazotti státusokban. Ez a helyzet kettős felelősségrendszert működtet e pályáknál: a klienshez vagy a munkáltatóhoz igazodás, professzióhoz vagy a bürokratikus szervezethez lojálisnak lenni ambivalenciáját. A szervezeti hatalmi viszonyokba illeszkedés konfliktusba kerül, ill. kerülhet a tiszta szakmaisággal. Etzioni felfogása szerint a kettő egymással inkompatibilis.

Etzioni e ponton könnyen kritizálható, hisz a történeti, bevett professziók közül a papság, vagy az egyetemi tanárok mindig is szervezetekhez kapcsolódóan működtek, s nem szabad professzióként. Kétségkívül saját szakmabeliekkel társulva tették ezt, hol erősebb, hol lazább hierarchikus kötelékekben. Azaz, a döntő elem másutt rejlik, nem a szervezeti státus és a szabad professzió ellentétében, hanem abban a tényezőben, hogy ki kontrollálja a szakember munkáját, kollegiális kontroll van-e, vagy a szakmán kívüli aktorok birtokolják-e ezt a jogot. A félprofessziót konceptualizáló szerzők erre a szempontra nem fogékonyak, s el sem tudják képzelni, hogy nagy szervezetekben, nem szakmabeli irányítás alatt is jelentősen tud nőni a professzionális szakemberek alkupozíciója, s diszkrecionális joga, ha olyan szolgáltatásokat tudnak nyújtani a szervezet számára, amelyre szűkös a kínálat a piacon, de nagy a kereslet.

A félprofessziós irány szerint a tudás individuális alkalmazást, individuális szinten megnyilatkozó kreativitást, individuális döntések meghozatalát jelenti, s ez tökéletesen szemben áll a szervezeti bürokratikus racionalitással, a hierarchikus koordinációval, megtevézve azzal, ha a szervezeti vezetés funkcióit nem szakmabeli, azaz

nem ugyanolyan szakmai végzettségű látja el. Egy professzió számára adekvát szervezeti forma három alakot ölthet nézőpontjuk szerint:

- szakmabeliek veszik át a szervezeti menedzsment funkcióit is (pl. egyetemek, kutatóintézetek, kórházak),
- önálló szakmai szolgáltató szervezetként való működés, ahol a professzió gyakorlóit a megfelelő technikai, infrastrukturális, ill. segédszemélyzet birtokában teljesítik a megrendeléseket, de a megrendelő szervezetnek nem alkalmazottjai,
- más célokat (nem szakmai célokat) szolgáló szervezetben dolgozó professzionális szakemberek egy-egy meghatározott részleget, osztályt képeznek viszonylagos függetlenségüket garantálva.

Az „igazi professzió – a félprofesszió” diskurzus-fogékonysága az ideáltipikus modellekre igen nagy. A szakmai közösség köztestület jellegű működésének alapvető jegyeként írják le, hogy formálisan egyenjogú szakemberek kommunikációs fóruma, amely a közösen osztott etikai felfogásmód alapján hoz megalapozott, konszenzusorientált döntéseket. A légkör facilitáló, s nem az individuális autoritások megnyilatkozásaival írható le. A tudásalkalmazás és fejlesztés során létrejött produktumok kritikai felülvizsgálata, a belső szakmai nyilvánosság előtti nyilvános bemutatás szempontjai érvényesülnek.

A professzió szervezeti keretei közül azok az igaziak, ahol a bürokrácia közbeiktatása nélkül zajlik a szakember-kliens találkozó, vagy ha a szervezet nagysága megkívánja a menedzsment szerepeinek kiterjesztését, akkor ez a szerep a külső relációkra, közvetítésre szorítkozik, s nem fenyegeti a professzió autonómiáját.

A félprofessziók esetében ez a követelmény nem teljesül, a professzionalitás alárendelődik a menedzsmentnek. (Waters, 1989)

A szervezeti aspektus mellett komoly szerepet visz a diskurzusban a nemek problematikája. Etzioni expliciten kifejti, hogy az igazi professziók mind fér professziók, s a félprofessziók megítélésében szerepet játszik, hogy döntően nők dolgoznak bennük. A feminista szakirodalom egyáltalán nem gondolja ezt természetből fakadó szükségszerűségnek, ők a tradicionális fér pályák társadalmilag kirekesztő magatartását, szelektív gyakorlatát tematizálják inkább. Az otthon, a háztartás szférájában „természetesnek” tartott női tevékenységek kikerülve a közporondjára, megkezdik a professzionalizáció munkáját, de az eredendő alávetettség megőrződik, s transzformálódik a félprofesszió-státusban. A „caring professions”-kategória meg is jeleníti ezt a női gondozó, segítő, ápoló szerepet.

Etzioni meglepő leegyszerűsítéseket tesz, amikor arról értekezik, hogy a nők általában jobban elviselik az adminisztratív szabályozást, behódolőbb természetűnek bizonyulnak a szervezeti kontextusokban. Költői kérdésként fogalmazza meg, hogy vajon a félprofesszionális intézmények a női munkavállalók nagy arányától lettek olyanokká, amilyenek, avagy a szervezeti követelmények generálták a női munkaerő toborzását. Minden különösebb elmélyülés nélkül lezárja a problémát a kölcsönös egymásra hatás posztulációjával.⁹

⁹ Parry and Parry (1976) az orvosi professzió társadalmi emelkedése kapcsán kifejtik, hogy a nők beengedése a professzióba státuscsökkentő, mert alacsonyabb társadalmi értékelésük átsugárzik, intellektuális készségeik vitatottak, a feminin lágyág, kedvesség nem tesz jót a piaci verseny követelményeinek, s az orvosi pályával együttjáró egyes szituációk nem ildomosak a női lélek számára.

A félprofessziók mibenlétét megvilágító tanulmány a végén előáll egy újfajta klasszi kációs rendszerrel. Etzioni úgy gondolja, hogy az állandó komparatív szemlélet fokozza a félprofessziók önismeretét, önmaguk reflexív elemzését, s e tudatosság elvezethetne annak kimondásához is, hogy ténylegesen nem érdemlik meg az igazi professziók által kivívott státust, nem kálálták magukat a mércék tekintetében, s a professzionizálódási ambíciójuk mögött nincs más, mint hogy nem kívánnak szakképzetlen alkalmazottak lenni, többnek értékelik magukat a fehérgallérosok alacsony rangú csoportjainál (titkárnőknél, kereskedelmi eladóknál, stb.). Ha a klasszi kációs rendszer ténylegesen csak két elemű, logikus stratégia a professzió-státus megcélzása, legalábbis a szakmai kör elitje számára, akik a határon érzik már magukat. A helyes stratégia az lenne, ha a hármas tagolású osztályozási rendszer polgárjogot nyerne, s a félprofessziók stabilan elfoglalnák a középső helyet, s oda kerülnének, ahova valójában kerülniük kell. A munkamegosztási rendszer differenciálódási szintje nő, s szükségszerűen artikulálódnak új terek a foglalkozási osztály-rendszerben.

A társadalompolitikai célok tartományába tartoznak azok az egyébként támogandó elgondolások, hogy mérséklődjenek a presztízskülönbségek, s a nyomokban járó társadalmi előnyök – szűrhető le a kötetből.

Goode (1968), a félprofesszió-diskurzus másik jelentős résztvevője számára egyértelmű, hogy a presztízs, a hatalom, a jövedelmek piacán eltérően mozognak a szakmák, versengés van köztük. A szűk értelemben vett „professzió” két centrális elemén építkezik az ő felfogása szerint:

- a rendszerezett absztrakt tudás adja a kognitív alapot, e tudásnak olyannak kell lennie, amelyet problémamegoldásra alkalmasnak gondolnak az emberek, s amelynek nyomán elfogadják, hogy e tudással bírók kezébe kerüljön a megoldások keresése, gondozása. E tudás némileg miszti kálódik is a laikusok szemében, hisz mennyiségét, megszerzését és megújítását különlegesen nehéznek, bonyolultnak gondolják;
- s a másik alaptényező: a szolgálatetika, az elkötelezett szakmai magatartás, amely egyrészt a kliens érdekeit tartja szem előtt, másrészt önzetlenséget is igényel a szakma gyakorlójától. (Pl. katonatisztnak lenni azt is jelenti, hogy készen kell állni feláldozni az életet, ügyvédként népszerűtlen bűnözőket kell tudni védeni, önzetlenség kell ahhoz is, ahogy a fiatal kollégákat jövőre versenytársaikat kinevelik az idősebbek.) A szolgálatetika, az altruista hivatásgyakorlás transzformálódik magas társadalmi jutalmakra, vagy ennek hiánya büntetésekre. (Goode, 1968, 277.p.)

A fenti két lényegi sajátosságot gyelembé véve nem állítható, hogy a modern társadalom intenzíven professzionizálódna, de azért vannak sikert elérő foglalkozások is. A fogorvosi szakmát, a könyvvizsgálókat, a klinikai pszichológusokat, az elektronikai mérnököket nevezi meg példaként. A szociális munkás, a házassági tanácsadó, a várostervező, a tanár, a nonprofit menedzser, az iskolai tanfelügyelő, a könyvtáros a félprofessziók körébe tartozó foglalkozásként neveződik meg a szö-

Witz (1982, 60.p.) a nőket szokásosan lebecsülő tételek között sorolja fel azt az állítást, hogy a nőkben nincs ambíció a szakmai karrierre, nem motiváltak intellektuális magaslato elérésére, képtelenek a hatalommal élni a férfak felett, ha olyan pozícióba kerülnek, amelyik ezt megkívná, mert elfogadják a férfak felsőbbrendűségét, továbbá alkalmatlanok a team-munkára, mert az esetleges viták során túlzott érzelmi reakciókat mutatnak, nem tudnak személytelen viszonyokban működni.

vegben, főként a kognitív tudásalap hiányossága vagy csekélysége okán, s az adminisztratív jellegű feladatkörök többlete miatt.

Goode egyike azoknak, akik hangsúlyt fektetnek a magasfokú kognitív tudás ezotarikusságára is, a „varázstól való nem teljes megfosztásra” is. Jamous és Pelloille (1970) I/T factornak (azaz indeterminacy/technical knowledge) nevezik a professzió tudásának azt a kettősségét, hogy a racionális, lehatárolt, szterilizálható tudáselemek mindig társulnak egy előre nem meghatározható, kiszámíthatatlan tudáselemmel, amely a csodavárás, s tiszteletadás gesztusát erősíti a kliensekben.

Goode kijelenti, hogy bizonyos félprofessziók sohasem lesznek olyanok, mint az igazi hivatások az alábbi sajátosságok tekintetében:

- csoportkohézió, s bizonyos tagsági homogenitás,
- a szolgálatetikanak megfelelő egész életen átívelő hivatásgyakorlással jellemezhető magas aránya,
- az autonóm kontroll foka, amely kifejezi a szakma iránti társadalmi bizalmat, amely elsődlegesen abból fakad, hogy mennyire tud a szakmai inkompetencia kárt okozni, milyen veszélyességi fokot jelent a kliens számára, milyen kiszolgáltatottságot.

A professziók mandátumot szereznek a kliens személyes szférájába behatolásra, testük és lelkük titkainak kifürkészésére, s ezért kell hozzá társadalmi bizalom, amely elismeri autoritásnak az adott viszonylatban a hivatásvégzőt. Ez megkerülhetetlen jege a professzióknak, s ennek híján vannak az új aspiránsok.

Új szakmák kiformalódásának több kiindulópontja lehet:

- új szakmai készségiár kicsiholódása, pl. városépítész;
- egy már létező professzió térénümának marginális területét saját központi területté tenni (pl. pszichiátria);
- bizonyos technológiai vívmányok, új technikai eszközök használatára épített szakmák (lézermérnök).

A hatalom-diskurzus

A professzió ideáltipikus modelljének a kritikája

A professzionalizáció projektje: a kontroll megszerzése

Az 1970-es években a professziódiskurzus alaphangja megváltozik: a kritikai hangok erősödnek fel. Elmondható a professziókat konceptualizáló új irányra, hogy szinte inverze az előzőnek.

Johnson (1972) az attribútum-listás funkcionista modellek kritikájából indul ki, s azt a tézisét bizonyítja, hogy nem az általános közjó szolgálódik a professziók esetében, hanem szűkebb szakmai csoportok érdeke, amelyek szimbolikus erőszak útján ráerőltetik saját fogalmi rendszereiket, osztályozási sémáikat az emberekre, ezekben de niálják a klienssé váló egyének problémáit, s meghatározzák – szintén saját terminusaikban – a megoldás útjait, módjait.

Jeffrey Berlant (1971) az etikai kódexek összehasonlító vizsgálatából jutott arra a következtetésre, hogy nem az altruizmus testesül meg bennük mint a szakmát mozgóató erő, nem tekinthetők másnak, mint póre gazdasági célokhoz vezető, monopolizációt eredményező eszközöknek.

Az új hatalom-diskurzus a korábbi professzió-értékeléseket, amelyekben a professziók a társadalom számára funkcionálisnak, pozitív értékeket hordozónak tűntek

egyszerűen ideológiai konstrukciónak bélyegezte, amelyről ideje már lehántani az elfedés maszkjait, s bemutatni valódi minémiségüket.

Az esszencialista, természetesnek tartott sajátosságok és funkciók tematizációját felváltja a hatalom, uralom, dominancia, monopolizálás relációinak az elemzése.

A funkcionális pozitív értékelését felváltó szakasz három értelemben hoz újat:

- A fókusz kinyílik a professziók és a szélesebb társadalmi közeg viszonylatainak elemzésére. A professzió kialakulásának, s fennmaradásának társadalmi mechanizmusai, interakciók és aktorok, sajátos intézmények, amelyben a professzió művelődik, egyes meghatározott társadalmi közegek elemzése kerül a szakmai érdeklődés középpontjába. Az új koncepcionális keret kitüntetetten kutatja a hatalom és a tudás összefüggésrendszerét, a társadalmi exkluzivitás kifejlődését.
- A professzionalizáció lesz a kulcskategória, azaz a folyamatelvűség látószöge lesz uralkodó, s e folyamat lényegének a szakmai csoportok érdekérvényesítő törekvését látják, azokat a stratégiákat, amelyekkel sikeresen monopolizálják erőforrásaikat, piaci kontrollt képesek gyakorolni, s amelyek különféle privilégiumokat eredményeznek. A professzióra mint egy-egy társadalmi csoport önérdekének szolgálatára gyelnek, a „kollektív mobilitás eszközének” látatják. (Larson, 1977)
- A „professzionalizáció projektjének” átvilágítása felszínre hozza azt is, hogy a professziók kollektív képzeiteinek formálódása a kialakulástörténet bizonyos tényszerű elemeinek láncolatából ideológiai konstrukcióként működik, s pajzsként szolgál az újonnan feltörekvő professzióaspiránsokkal szemben, hisz a felkínált utánzandó minták követése nem eredményezi a dominancia viszonylatok megváltozását.

Ezt a dimenziót emeli ki a Brunel Institute of Organisation and Social Studies de nciója is: „A professziók egyszerűen azon foglalkozási csoportokat jelölik, akik vagy szerencsések, vagy okosak voltak abban, hogy olyan helyzetbe hozzák magukat, amely hatalmat, s magas státust biztosított nekik”. (idézi Barclay, 1982, 178.p.)

A dominancia-hatalom kérdéseit feszegető felfogás legnagyobb hatású szerzői az amerikai Eliot Freidson (1970, 1986, 1994) és Magali Sarfatti Larson (1977), valamint az angol Terence Johnson (1972).

A 60-as években előfutárként értékelhetjük Everett C. Hughes (1963) szociológust is, aki a chicagó-i szociológiai iskola nyomdokain már megfogalmazza az új optikát. Nem az a valódi kérdés, mondta, hogy miben állnak a professzió sajátosságai, hanem az, milyen körülmények készítetnek egy szakmát arra, hogy professzióvá változtassa magát, s művelőit hivatásos szakemberré, s hogyan történik ez a folyamat. A helyes nézőpont szerinte, ha csak foglalkozásokat látunk, amelyek versengenek a társadalmi térben a domináns pozíciókért, a magasabb társadalmi elismerésért, s a velejáró privilégiumokért.

Freidson 1970-ben jelenteti meg elemzését az orvosi professzióról, s ezzel nem áll egyedül, mert a professziók szociológiai elméleti kérdéseit boncolgatók a 80-as évekig az orvosi szakmai területet látták olyannak, amely kiváló elemzési terep.

A tudás és a hatalom összefüggése tárgyában a tudásból transzformálódó dominancia érdekli. Magát a sajátos szakmai kognitív tudást nem tartja elegendőnek a hatalom forrásaként. Elemzései az intézményesedés fontosságát jelzik a professziók

létrejöttében, s funkcionálásában. A kontroll intézményeként jön létre a foglalkozási közösség az azonos hivatást űzőkből. Élesen szembefordul azzal az állásponttal, hogy homogén egy szakmai közösség. A tudás karbantartására, a képzés feletti kontrollra, a rekrutáció szelektivitásának őrzésére, a szélesebb társadalmi környezettel szemben kivívott autonómiára úgy tud szert tenni egy professzió, állítja, ha plurális szerkezetű, ha többszintű.

Három elkülönülő szakmai szerep alkotja a professziók struktúráját:

- a professzió menedzserszerepeit betöltő személyek, akik képesítésük szerint, vagy korábbi praxisuk szerint szakmabeliek, feladatuk az erőforrások allokálása, a szabályok, sztenderdek megszabása, s betartatása, a szakember-kliens reláció szabadságfoka feletti dominancia szabályozása;
- a professzió tudásbázisának kutatói, fejlesztői, közvetítői. Nincs beleszólásuk abba, hogy a gyakorló szakember mit tesz a munkahelyén;
- a gyakorló szakemberek, a konkrét praxisban általában kevés hatást gyakorolnak a szélesebb társadalmi környezetre, képességük csekély a tekintetben, hogy a klienspopuláció új igényeit saját kategóriarendszerükkel interpretálják.

A szakmai kontrollt gyakorolni tudás képessége a fenti három szegmens elitjének kezében van, interakciójukból fakad a professzió hatalma. A professziók úgy működnek, hogy autonómiát küzdenek ki maguknak, önmagukat fogadtatják el autoritásnak, s így módon alárendelt viszonylatra készítetik a klienseiket.

Freidson rávilágít arra, hogy az adott dominancia-mintázat nem végleges, a kliensek nem teljesen kiszolgáltatottak, ill. bizonyos klienskörök nem annyira kiszolgáltatottak. A társadalom rétegződési rendszerében domináns pozícióval bírók magukhoz vonhatják saját problémáik, igényeik megfogalmazását, explicit módon kérnek bizonyos szolgáltatásokat, elvárják, hogy ténylegesen szolgálja őket az adott szakember. Különösen olyan professzióknál gyelhető meg a professzió relatív dominanciájának csökkenése, amely erősen tőkefüggő. Azaz a szakember-kliens viszonylat is függő változó. Függ attól, hogy izolált-e a kliens, individuálisan vagy csoportos érdekvédelem keretében lép-e fel, s függ attól, ha a közvélemény áramlatai erősítenek fel médiahatások nyomán, azaz a civil társadalom alakzatai fejtenek ki nyomást a relációra.

A brit Johnson e problémára egy hármas tipológiát szerkeszt, s történeti modellként is értelmezi a típusokat:

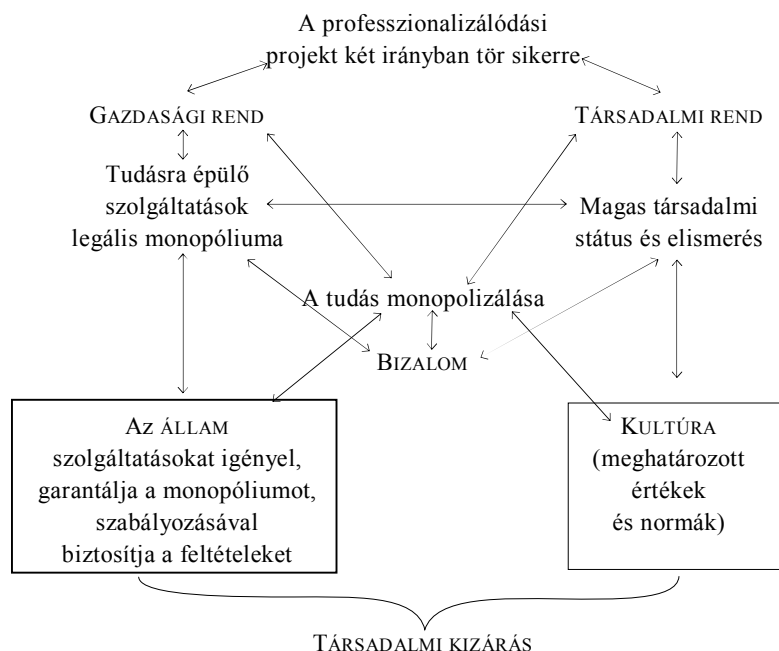
- Kollegiális, azaz szaktestületi kontroll
Lényege, hogy a szakember, az alkotó uralja a kliens igényeinek de niálását, s van módja meghatározni a szolgáltatás mikéntjét. E modell jellemzi a céhek, s az ipari kapitalizmusban a professziók működését.
- Mecenatúra-modell, patrónus-kontroll
Ez az a típus, amikor a kliens uralja a folyamatot, képes arra, hogy igényeit kifejezze, s a kívánt szolgáltatások alakváltozatait is megszabja. Történetileg ilyen az arisztokrácia mecenatúrája, ilyen a modern korporatív patrónus-ság, s a fogyasztói érdekközösségi mozgalmak is e kontrollra törekednek.
- Mediatív kontroll
Itt valamely közvetítő ágens uralja az egyezkedés folyamatát, s válik a kontroll döntő elemévé. A középkori egyház látott el ilyen szerepet Johnson szerint, s a modernitásban e szerepben találjuk az államot, ill. a tőkés üzemi formát. (Johnson, 1972, 45–46.p.)

A kontroll, a dominancia relációk szempontjából dolgozza ki elemzési keretét a professzionalizálódási folyamatokra a sokat hivatkozott amerikai szerző, Larson.

Larson egyike azoknak¹⁰, akik a professzionalizáció stratégiáit weberi alapokra támaszkodva közelítik meg. Max Weber többdimenziós rétegződési elméletét alkalmazza értelmezési keretül. A professzionalizáció projektje egyrészt a jövedelem-szerzés esélyeinek maximalizását jelenti a piacon, egy meghatározott piaci kontroll megszerzésének folyamatát, másrészt a társadalmi presztízs kivívásának folyamatként is értelmezhető, amely a rendi rétegződés viszonyaiban való elhelyezkedés bázisa, s a két dimenzió kapcsolódása a hatalmi tagozódásban is előnyös helyet jelenthet.¹¹

Larson arra a folyamatra figyel, ahogy egy szakmai csoport kollektív érdekei mentén monopolizálni képes a piac egy részterületét, s e módon kizárni képes más szereplőket onnan. A specializált tudáshoz vezető utakat is monopolizálja a foglalkozási csoport, s az önállósuló szakmai szférába belépés is a tudás intézményesen szentesített válfajaihoz kötött. A védettség, s a kontroll által generálódnak a materiális és szimbolikus jutalmak, s lehetséges maximalizálásuk.

Keith MacDonald a monopolizáló professzionalizálódás projektjét megfogalmazók nézőpontját egy ábrával szemlélteti. (MacDonald, 1995, p.32.)

¹⁰ Jeffrey Berlant (1975), Parry and Parry (1976), Parkin (1979), Murphy (1988), Larkin (1983), Collins (1990), MacDonald (1995), Crompton (1987), With (1992).

¹¹ „Míg az „osztályok” voltaképpen hazája a „gazdasági rend”, a „rendek” pedig a „társadalmi rendben”, vagyis a becsület elosztásának szférájában lelnek hazára – s innen kiindulva kölcsönösen befolyásolják egymást, valamint a jogrendet, amely azután vissza is hat rájuk, addig a „pártoknak” elsődlegesen a „hatalom” szférája ad otthont. A pártok cselekvése társadalmi „hatalomra”, azaz valamilyen közösségi cselekvés befolyásolására irányul... A „pártjellegű közösségi cselekvés mindig tartalmazza a társulás elemét... a pártok ugyanis mindig tervszerűen törekedtek valamilyen célkitűzés megvalósítására ...ilyenkor arra törekednek, hogy bizonyos eszmei vagy anyagi célok érdekében megvalósítsanak valamilyen programot.” (Weber, 1996, 44.p.)

Jürgen Kocka (1990) elemzései kimutatják, hogy a művelt és gazdag középosztályba való belépés, a megfelelő státusz megszerzése, az ezzel együttjáró társadalmi kapcsolatok, kulturális gyakorlatok az orvosok és ügyvédek professzionalizációjára fontosabb hatást gyakorolt, mint a specializált, kognitív tudásbázis.

A konceptualizációk kezdetben csak a társadalmi kizárás stratégiáit írták le, de a 80-as évektől már a kooperációs stratégiákról is egyre többet lehet olvasni (Parkinnál, Murphynél, Selandernél), akik úgy látják, hogy a két stratégia kapcsolódik: az újonnan formálódó szakmai-foglalkozási területek az együttműködés stratégiáit választják mindaddig, míg meg nem erősödnek annyira, hogy demarkációs vonalat húznak maguk köré, elkülönítve saját maguknak egy független területet, s ekkortól indul be a társadalmi kizárás gyakorlata.

Frank Parkin (1979) neo-weberi szemléletű munkájában négy típusú társadalmi kizárási, ill. bekerülési stratégiát vázol fel, s amelyeket a professzionalizálódásra is adekvátnak tart.

A domináns pozíciókban levők két stratégiát alkalmaznak:

- Exkluzív kizárás, a társadalmi rétegződés vertikális hierarchiájában, amely a privilegizált helyzet fenntartását, védését szándékolja, eszerint építi ki a belső és külső szabályozási technikáit, az esélyek monopolizálását.
- A másik stratégia a demarkációs vonalak húzásával elért horizontális elkülönülés más professzióktól, s az előnyt generáló territóriumok fenntartása. (Larkin, 1983, 17.p.) ezt nevezi „foglalkozási imperializmusnak”.

Az alávett professziók által alkalmazható stratégiák:

- a meglévő struktúrákba való beépülés, integrálódás, kollektív érdekcsoportként működve, harcolva (pl. az egyenlőbb esélyek politikájához igazodva létszamarányos kvóták követelése), néha a meglévő struktúrák átalakulására is sor kerül),
- az ún. duális kizárás stratégiája, amikor az esélyeket kihasználó, a bekerülést aspiráló csoportok felfelé beveszik a falakat, de ők is alkalmazzák a társadalmi kizárás gyakorlatát a velük hasonló helyzetű, vagy még alárendeltebb csoportokkal szemben. Itt általában nemi, etnikai, faji szempontok szerinti kizárási gyakorlatok húzódnak.

A stratégiákat egyszerre alkalmazzák a hatalmi mezőben, azaz egymásra feszülések, oppozíciós dinamikák terében zajlik a versengés.

Ezt a szemléletet veszi át Andrew Abbott (1988), mikor a professziók rendszerét elemezve a szakmai csoportok közötti versengés tényét tartja döntőnek, s az állandó vitát, küzdelmet a határvonalak kijelöléséről, ill. a vindikált szakmai területek határvonalainak meghúzásáról. A territóriumokra való igénybejelentéseket a társadalmi politikai-jogi szabályozási szféra fogadja el, vagy utasítja vissza, s a döntés jelöli ki azokat a tevékenységmezőket, amelyekre kizárólagos jogot szerez a professzió. Abbott tehát azt javasolja e konfliktuselvű paradigmán belül, hogy a professzionalizáció történetei mindig a törvénykezés általi legitimizációért folyó küzdelmekkel írhatók le.

Látható, az elemzések kerete lassan kiterjed az állam szerepének felfedezésére a professzionalizációs folyamatokban. Az állami erősebb, ill. gyengébb szerep más professzionalizációs modelleket eredményez, erre különösen a nemzeti kontextusok és a professziók elemzése kapcsán derül fény. Pl. a francia professzionalizálódás nagyon erősen állami hatásoktól befolyásolt, az állami vezető pozíciók közvetlen kapcsolatban állnak az Ecole Normale Superior-típusú és rangú intézményekkel,

egyértelműen támogató az állami szabályozás, az állami megrendelések jutalmazóak, s minőségorientáltak, s persze, egyben hierarchizálóak is.

Foucault csak a 90-es években írt angol és amerikai professzióirodalomban találunk utalásokat, korábban nem, de a nála pompásan leírt kizárási technikák, normák, mércék állítása, a vizsga mint kitüntetett hatalmi konstrukció, a tudással szabályozó tevékenység mint hatalmi technika, ill. mint a hatalom megnyilvánulása – gondolatok az angolszász konfliktuselvű-hatalmorientált professzió-paradigmában is megfogalmazódnak, de más terminológiában.

A professzionalizációban társadalmi bezárás/kirekesztést, dominanciára törekvést tematizáló irány négy elágazást mutat a továbbiakban:

- Fontos lesz a professzió társadalmi hatásrendszerének a vizsgálata, annak a szempontnak a talaján, hogy a professzionális közösség mint kollektív csoport mennyire akcióképes, miként tudja befolyásolni a társadalompolitikai programokat, mobilizálható-e. A professzió hatalma, dominanciája tehát különböző szintereken elemződik: a professzió belüli hatalmi relációk, a piacon élvezett kontroll, az elért társadalmi státus szimbolikus uralma, ill. a közpolitikák formálódására kifejtett hatás, dominancia.
- A professziók, s művelőik elhelyezése a társadalmi osztály- és rétegződésméletekben, a kapcsolódások kimutatása. Ez az optika utat nyit neo-marxi osztályelemzéseknek (pl. E. O. Wright (1989), Miliband (1989), Abercrombie and Urry (1983), Ehrenreich és Ehrenreich (1977), Alvin Gouldner (1979), Szelényi (1990), ill. egyéb rétegződésméleteknek).
- A nemek, a fajok, az etnikai hovatartozás szerepét is vizsgálják a társadalmi osztályanalízisekben, vagy azokkal szemben teoretizálva.
- A kritikai közelítés felerősödése egészen a professziót, a professzionizmust, a professzionalizációs stratégiát elutasító nézetekig.

A politikai szabadság megteremtése mozgatja a mérsékeltebb, reform-típusú megközelítést, amely a professziók működését, s a fentebb leírt monopolizálni akaró stratégiákat korrekcióra utalja, megreformálni kívánja, mert elégedetlen a professziók diszfunkcionális teljesítésével. Szerencsés lenne, ha a professziók realizálnák azokat az erényeket, amelyeket sajátjaiknak tudnak.

A javaslatok egy része erős állami szerepvállalásra ösztönöz, amely a klienspopuláció mozgalmával összefogva képes redukálni a túlzott szakmai autonómiát.

Ezzel a felfogással szemben az a nézet is megfogalmazódik, hogy éppen az állami befolyásoktól megtisztított szakmai autonómia-növekedés lenne jótékony hatású.

A professzió belüli önreflexió is felszínre hozta az erények hiányával való szembesülést, a meghirdetett elvek és a praxis ellentétét.

A professzionizmus radikális kritikája

A radikális kritikai irány az egész professzionizmust kárhóztatja annak bázisán, hogy kisajátítja a kliensek saját élete feletti uralásának képességét, dependenssé szocializálja a polgárokat, a szakértőket, a szakértelmet működtető intézmények abban jeleskednek, hogy az embereket megfosztják saját problémáik önálló megoldásától, saját erőforrásaik kifejlesztésétől, s önmagukat állítják be „megoldásnak”. (Illich, McKnight, Zola, Caplan, Shaiken (1977)). A dominanciára szert tett professziók az emberi szükségletek feletti tökéletes kontrollra törnek, s arra használják az államot, hogy az teremtsen meg a működési feltételeket az önjelölt, ön-felkent kompetenciá-

jukhoz, s garantálja kizárólagosságukat a kötelezővé tett szolgáltatások ellátására. A professziók feljogosítva érzik magukat arra, hogy tolmácsolják, kijelöljék, megvédjék a teljes körű népesség igényeit, s azonnal ki is szolgálják azt. A participatív demokráciára leselkedő egyik legnagyobb veszély a professzionalizmusban rejlik, s az állandó „igényekre”, azok új osztályaira való hivatkozásban, ill. az igények folyamatos gerjesztésében. (Illich, 1977, 22–23.p.)

A XX. század az igények növekedésének százada, a fogyasztói igények folyamatosan terebélyesednek, s „multidiszciplináris problémák” alakjában várnak arra, hogy a specialisták megoldják őket. Pl. már a kisgyerekeket lerohanják az óvodában a logopédusok, gyermekpszichológusok, testnevelők, szociális munkások, gyermekorvosok, óvónők, allergológusok, s ez a későbbi életszakaszokban csak fokozódik. Az aktív cselekvő állampolgáriság szisztematikus szétzúzása zajlik. (Illich, 1977. 26.p.) A „self-help”- mozgalom is arról szól, hogy a laikusokat kell professzionalizálni a szakértők segítségével.

Illich negatív helyzetképét csak az árnyalja, hogy látja a csíráit annak, hogy a poszt-professzionális ethosz is megjelent a színen életformákba ágyazottan, az új társadalmi mozgalmakban, s talán az elégedetlenség képes lesz majd politizálódni.

A 80-90-es években kibontakozó új társadalmi mozgalmak (új feminizmus, ökológiai mozgalom, szubkultúrák, fegyverkezés elleni békemozgalmak világa) a Touraine-féle „önszerveződő társadalmi paradigmán” belül nyernek értelmet, s az aktív civil társadalom törekvéseit jelzi, hogy fokozatosan visszavegye az élet kereteinek uralását az intézményes szféráktól. Kritikai, tiltakozó, szembeszegülő mozgalmak ezek, amelyek azt vallják, hogy nem elég az állampolgári tagság egyre bővülő jogaival rendelkezni (Marshall „citizenship”-konceptiója), hanem a praxisban realizálni is kell ezeket, meg is kell élni a társadalom diszkurzív akarat- és véleményképzési folyamataiban a társadalom kreálását, konstruálását, a normák és értékek megvitatását, kicsihilását.

Az ún. deprofesszionizációs diskurzus. A proletarianizáció

E felfogás érvkészlete a kliensek új típusú reagálására, a szakember-kliens viszonylatok átalakulására gyel, s észrevételezi a szakemberek tekintélyének erodálását.

Annak tulajdonítják a presztízs csökkenését, hogy egyre iskolázottabbak a kliensek, s a technológiai újítások az információkhoz való hozzáférhetőséget jelentősen megnövelték, így a tudásmonopólium sok helyütt felszakadozik. Terjed a „Csináld magad!”-mozgalom is. A kliensek, fogyasztók érdekcsoportokat hoznak létre, s kollektíven lépnek fel, kampányokat folytatnak, redukálva a szakemberek autonómiáját. Összességében veszni látszik a társadalmi bizalom, amelyre épült a professziók autoritása. Szkepszis tapasztalható a szakemberek problémamegoldó képességét illetően.

A felsőoktatás társadalmi szelektivitása is csökkent a 60-as évektől a társadalompolitikai változások hatására, s a nagy mennyiségű diplomás a munkaerőpiacon fokozta a versenyhelyzetet.

A deprofesszionizáción belül külön aldiskurzus az ún. proletarianizáció-tézis. Azon a háttéren született meg, hogy a felsőfokon kiképzett szakemberek egyre többen nagy szervezetekben dolgoznak, alkalmazotti minőségben, s e nagy szervezetek nem a szakmai szervezetek csoportjába tartoznak. Már a félprofesszió irányzat explicitálta e bürokratikus szervezeti racionalitás és a professziológia kiáltó ellenté-

tét, s ezen a nyomvonalon halad a proletarianizációt felvetők érvelése is Haug (1973), Toren (1975), Oppenheimer (1973), Boreham (1983).

Úgy látják, az egyéni specialista leszakad a professzió szakmai közössége által osztott jelentésuniverzumból, s jobban zett végrehajtó proletárrá válik, diszkrecionális jogkör, autonómia nélkül, s fokozatosan a menedzsment szabályozza tevékenységüket.

Három tendenciát értékelnek veszélyesnek:

- A nagy szervezetek munkamegosztási struktúrája megmerevedni látszik, s a kevesebb szakértelmet igénylő feladatokat kiveszik a szakértők fennhatósága alól, s ezzel szűk specializációra készítetik a szakembereket, ami egyrészt eredményezhet minőségi javulást, de mindenképpen fokozza a menedzsment irányító-koordináló, ellenőrző, erőforrás-allokáló tevékenységét.
- Egyre intenzívebbé válik a munka, azaz egyre több a megoldandó feladat (menedzsment által kiosztott, kiporciózott), amely szintén erős szinkronizációt igényel, s megint a menedzsmentet erősíti. Kevés idő marad a tudás karbantartására, fejlesztésére.
- A munkaműveletek, az alkalmazott tudások sztenderdizációja, szisztematizálása megint eszköz a menedzsment számára, hogy milyen műveletet tud megoldani olcsóbban, kevésbé képzetekkel.¹²

Azaz a menedzszerizmus néződik veszélyforrásnak a professziók számára már a 70-es évektől, továbbá a piac. A gazdaságot működtető piaci logika szabadságának növekedése igényli a professziók elleni fellépést, szól az érvelés. A professzió monopolizál, s mint ilyen, sérti a piaci szabadságot, tehát felszámolandó. A kliens választási szabadsága előbbre való, mint a professziók exkluzivitáson alapuló autonómiája, mondja ez az okfejtés. A különféle szelekciós eljárások, intézményesen szentesített kapuk (diplomák, fokozatok, minősítések, a belépést szabályozó jogosítványok) szintén korlátozzák a piac szabadságát, így vitatódik a megfelelő arányuk, szükségességük. A fogyasztói igényekre hivatkozó piaci logika és az állampolgár jogaira, érdekeire hivatkozó politikusi, szervezeti-menedzseri logika sok tekintetben összeér.

A menedzszerizmus

A menedzszerstratégia, az ún. menedzszerizmus oppozícióban fejlődik ki a professzionalizációval, s a hatékonyság/nemhatékonyság mércéjét alkalmazva gyakorol kritikát. A hatékonyság növelése érdekében van szükség a menedzseri kompetenciákra, mondják.

A menedzszerizmus és a fogyasztó/állampolgár igényeinek jobb minőségű kielégítésén munkálkodó politikuscsoport kétségkívül támadásként értelmezhető a professzionalizmus autoritása ellen, a folyamatos vásárlói közvélemény-kutatások, ill. egyéb feedback-technikák a menedzserek kezében fegyverként működnek a szakemberek autonómiájának megnyirbálásához, s gyakran kerül alárendelt helyzetbe a szakmai megítélés a menedzsment *legyünk költséghatékonyak, s alkalmazkodjunk a realitásokhoz!*-elvéhez képest. Az új helyzet lényege, hogy a professziók azon ké-

¹² Larson (1980, 164.p.) említést tesz arról, hogy a költségvetési megszorítások arra kényszerítették Texas szociális szolgáltató intézményeit, hogy a „taylori” munkaszervezés elveit vessék be. A javaslatot megszülő elme egy ipari mérnök volt.

pessége, hogy megkonstruálják saját fogalmi kategóriáikban a kliensek igényeit, problémáit, verseng a menedzsment prioritásaival.

A menedzserizmus önmagát éppen a hagyományos bürokratikus kontrollt megvalósítókkal szemben fejleszti ki, mert szerintük a klasszikus szervezeti bürokratát a szervezet belső irányítása érdekli, a hatáskörök szerinti működés olajozottsága, míg a modern menedzserizmus az innovatív, a szervezet környezetére győző, dinamikus vezetés funkcióját látja el. Az externális hatásokra való gyors reagálás a menedzsment hatalmi igényének megalapozója lesz. Kulcsszavaik, kulcsmondataik: *a vásárló a fontos, a szolgáltatást igénybevevő a „király”, hatékonyság, minőség, minőség-orientált változás, a változást megszeretni kell, kihívásokra reagálni, értéket a pénzért!*-elv (Value for Money), az ún. három E triádja: *ef* ciency, effectiveness, economy (azaz: hatékonyság, eredményesség, gazdaságosság).

A „minőség” hangoztatása érdekes elem a menedzsment érvkészletében, hisz korábban a professziók számítottak a minőség őreinek.

A menedzserializmus megpróbálja racionalizálni, szabványosítani, műveletekre, adott kompetenciákra lebontani a szakemberi feladatköröket, s e folyamat megszervezésében az integráló-koordináló szerepköröket, a reguláló hatóerőt, a stratégiai tervező funkciókat, s az erőforrások allokálását folyamatosan magához vonja, input-output mércéket, minőségi sztenderdeket szab meg, mér, ellenőriz, felügyel, átláthatóságot teremt, s természetesen magának dominanciát. A piaci befektetők és a politikai mező által befolyásolt térben a menedzserek egyre inkább kulcspozícióba kerülnek, autonómiát harcolnak ki, hogy mikor, hol, milyen arányban kell leépíteni, átstrukturálni, alvállalkozói szerződéseket kötni, bezárni, megszüntetni, elindítani projekteket, invesztálni, stb. A professziók „szolgálatát” átminősül a fogyasztó számára felkínált „szolgáltatássá”, s a technikai tudás és kompetenciarendszer hangsúlyozódik az etikai elemekkel szemben.

A menedzserek autonómiája nő, bizonyos értelemben a menedzserek professzionalizálódnak.

A professzió logikája védelmében

Eliot Freidson, aki a professziók témájában már három évtizede publikál, „Professionalism Reborn”, azaz a professzionalizmus újjászületése címmel adja közre régebbi és frissebb műveit a 90-es évtizedben, s a professzió logikájának védelme mellett érvel. Úgy gondolja, folytatandó az a tradíció, amit Tawney, Carr-Saunders, Marshall neve fémjelez (Freidson, 1994, 9.p.).

Ez a tézis láthatóan visszakanyarodik a professziók pozitív értékeléséhez, amelynek megkérdőjelezéséből indított három évtizeddel korábban.

Freidson a munka megszervezésének módozatait gondolja sarokkönek, ez az a tét, ami körül folyik a játék, s lehet, hogy van szerencsésebb, mint az eddigi professzionális szerveződés, de a megvalósult formáció biztos, hogy nem a legrosszabb. A professzionalizmus megtestesíti valamennyire az odaadó, elkötelezett cselekvést, azt a munkafajtát, amit magáért a munkából fakadó örömmért végzünk, úgy, hogy más számára is jótétet eredményez tevékenységünk. A professzió-típusú munkaszervezési módozat, munkaerőpiaci részvétel mellett még két másik „logika” létezik:

- a szabad piac által konstruált formák (kapitalista üzemhez tartozó formák), amelyeknek az értékét az elért haszon, jövedelem jelzi,
- a legális-bürokratikus szervezeti modellben megvalósuló munkaszervezés (állami hivatalok-típusú formák), ahol az értéket a megbízhatóság, az elvárható

minőségi szttenderdek, a biztontság, a szervezeti lojalitás mutatja. (Freidson, 1994, 172.p.)

Az utóbbi kettő az externális kontroll mechanizmusaira, s az egyéni munkavállalók versengésére épül, a professzionális szerveződés a belső autonómia relatív szintjén alapul, tagjai felhatalmazást kaptak olyan kontrollmechanizmusok kiépítésére, amellyel a korporáció a külső aktorokkal való versengést eliminálni tudja, a szakmai közösségen belüli versengést pedig belső szabályok útján mederben tartani (kvali kációs kritériumok, minimum díjazás rendszere, stb.). A kollégák szakmai elismerése, a munka minőségének belső megítélése, a megteremtett szimbolikus uralom, s jutalmi számítanak itt értéknek. A kontroll nagysága függ az állami jogszabályok adta tértől.

Mindhárom munkaszerveződési modell ideológiaként is működik, mindegyik a saját logikáját ideálisnak tartja.

A professzionális szakemberek autonómiája, ha egyes területeken csökkent is relatív súlyát tekintve, nem szűnt meg, nem erodálódott. Új tudásterületek hódítottak meg, a laikusok által érzékelt „ezoterikusság” híján ezek sincsenek, a professziók adaptálódni tudtak az új erőterhez. A problémák elemzése, diagnosztizálása, a megítélés művelete, a javaslatok és módozatok előírása nem lehetséges szakemberi autonómia nélkül, ezeket lehetetlen kiváltani gépi eszközökkel, új technológiákkal, menedzseri szttenderdizálással, algoritmusokkal. A munka körülményei, a munkaműveletek szintjén is maradt tere az autonóm döntésnek, ugyanúgy megmaradt a professziók befolyása a képzésre, tananyagra, rekrutációra sok esetben, különösen az állami- társadalompolitikai döntésekre közvetett hatásrendszeren keresztül. (Freidson, 1986)

A laikus közönség tényleg műveltebb, az eszközrendszere is szélesebb, de ettől még nem lesz szakember.

A társadalmi bizalom ténylegesen gyengült, de más foglalkozásokhoz képest kevésbé a professziókban, inkább magában a posztmodern társadalomban lelhető fel az általános bizalomvesztés oka.

Savage és munkatársai azzal az állítással is előjönnek, hogy nemhogy gyengülnek a professzionális szakemberek pozíciói, hanem inkább a tudástőkékükhöz egy újabb tőkét tudtak csatolni, a Wright-féle „szervezeti tőkét”¹³, s együttesen igen erős pozícióra tudnak szert tenni. Wallace úgy találta egy empirikus vizsgálatban, hogy a szakmai közösséghez való identitás sem sérül meg a szervezetekben való munkavállalás során. (Wallace, 1995)

De az is trend, hogy a minőségvédelem szempontjai erősödnek. Öröközhet ezen a szakma, kikényszeríthetik ezt a használók, azaz a piac, illetve a megrendelőnanszírozó állam. A professzió teljesítményének megítélése, átvilágítása mindenképpen a 90-es évek egyik fő tematizációja.

¹³ E. O. Wright megkülönbözteti, hogy milyen javak birtoklása mentén alakulnak ki kizsákmányoló jellegű társadalmi viszonylatok, s négy ilyen sajátos „tőkét” (assets) lát döntőnek: emberek munkerejének tulajdonlása (labor), a termelési eszközök tulajdonlása, a szervezeti erőforrások feletti rendelkezési kontroll (organization capital), s a tudásjavak (skills). Modern társadalomban az első nem legális, hisz minden ember egyenlő, nem lehet mások tulajdonában. (Wright, 1989)

Posztprofesszionizmus, posztmenedzserizmus

A későmodern új középosztályi bricoleur-koncepció

A 90-es évtized professziódiskurzusa úgy alakul, hogy a régebbi analitikai kereteket újraépítik, újraértékelik, radikálisan új paradigmával nem áll elő senki. De nagyon sok konkrét empirikus munka születik, a professziók történeti kialakulásával foglalkozó feldolgozások átlépik a nemzeti kereteket, sok a kontextus-speciális közelítés.

Továbbra is erőteljes a professziókon kívüli társadalmi összefüggésszerekbe való ágyazása a professzionitásnak, a professzionizációnak.

Felerősödik a munka megszervezésének módozataira gyakorlás, a munka világában való elhelyezése a professzionális szerveződésnek, ill. ennek kapcsolódáspontjai a társadalmi rétegződéshez.

A professzionizáció és a menedzserizmus a társadalmi modernitás „projektjei”, szülöttjei, s a későmodern vagy posztmodern társadalmat megragadni akaró konceptualizációk (pl. Beck „reflexív modernizáció”-ja), bemutatják a korábbi folyamatok átrajzolódását, a más módon való újraépülést. A munkaerőpiac, a munka világa is mutat példát arra, hogy a szakértők, specialisták új módon is szervezik stratégiáikat, másfajta tudások válnak értékké, másfajta karriertervek is formálódnak, mint a professzionizáció és a menedzserizmus által kidolgozottak.

Martin „új középosztályi bricoleur”¹⁴ (fabrikátor) kategóriáját alkotja meg kifejezni akarván „*egy másik tudásfajta – másik munkaerőpiaci elhelyezkedés – más identitás*” hármasságán létrejövő új kapcsolatnak, új típusú konstellációnak. Nem osztályelemzést végez hagyományos termelési viszonyokra építetten, hanem optikája meghatározott cselekvőkre, s meghatározott cselekvéseikre irányul, arra, miként sikerül e társadalmi aktoroknak kivésni egy új mezőt, amelyben újfajta tudások határozódnak meg, s válnak elismertté, újfajta identitás-konstrukció bázisán.

A bricoleur tudása bármely forrásból származhat, a legszélesebben vett társadalmi tanulás eredményezi azt az egyéni tudás- és eszköztárat, amelynek birtokában bonyolult, komplex, előre nem látható problémák megoldására lehet vállalkozni. A kognitív tudáscsomagban található tudások keresztbe metszik a diszciplinárikus határokat, valamint jelentős arányt képvisel a korábbi tapasztalatok reflexióján alapuló tudás, s készségek halmaza. Sajátos, egyénített jellegű tudáspoggyász ez, aminek tengelyében a nem-sztenderdizáltság, a nem-sztenderdizálhatóság áll.

Mind a privát szektorban, mind a közszolgálati szférában nagy strukturális változások zajlanak az évszázad végén. A tagolt, sok szintű áttétellel működő munkaszervezeti egységek „laposabbá” váltak, a középszintű irányítási egységek kiestek. A globális piaci verseny és a jóléti társadalom redukciója a bizonytalanság új élményét, s a karriernek egész életre szólóságának megtorpedózását jelenti olyan szakembereknél, menedzsereknél, akik korábban ilyen tapasztalatot nem szereztek. A korábban agyonelemzett „szervezeti lojalitás vagy a professzióhoz kötődő lojalitás”

¹⁴ Eredendően Lévi-Strauss dolgozta ki a „bricolage” fogalmi kategóriát a természetelvű népeknek önmagukról, a világról való gondolkodásának jellemzésére, amely gondolkodásmód felületi szintről nézve heterogénnek, kollázs jellegűnek, kaotikusnak is mutatkozik de mégis van egy mélyebb szinten koherenciája.

Később a brit kultúrakutatás alkalmazza a fogalmat ifjúsági szubkultúrák leírására abban az értelemben, hogy a készen talált és mások által használt jeleknek részleges átdolgozásával, kifordításával, megfordításával, megcsonkításával sajátos, egyedi jelvilág alakul ki expresszív jelzőjeként a szubkulturális csoport normavilágának.

dichotómiája eltűnni látszik, s az individualizálódás tendenciáját vélik felfedezni a munkához való viszonyban. A későmodern munkaszervezetekben a bizonytalanságokkal teli környezeti hatásokhoz való alkalmazkodás felértékeli a „bricolage”-típusú tudást, s vele párhuzamosan birtoklóikat, hisz nem az univerzális absztrakt tudás alkalmazására van elsősorban szükség, hanem a meglévő tudások szituációs-specifikus kombinációjára a problémamegoldás érdekében. A gyorsaság és hatékonyság, a használhatóság, a működőképesség az új kritériumrendszer. A tudások új módon való kombinációja nem csak összekomponálási, fabrikátori készségeket igényel, de fejlesztést is, kreativitást, amit a reflexív elemzés eredményéből eredeztethetünk.

A bricoleur képes a saját kódjai szerinti kódolására a szituációnak, a megoldandó bonyolult feladatnak.

A reáliák világában a szakértők, a tanácsadók munkaerőpiaci státusa mutatja a leírni kívánt új sajátosságokat.

A munkaerőpiaci pozíció megszerzése egyéni, s nem intézményes utakon, a kapcsolati tőke mozgósításával történik, ill. fejtudás-típusú cégek segítségével, akik az egyéni reputáció jeleit ítélik meg a szakmai önéletrajz, ill. a korábbi teljesítmények portfóliója segítségével, ill. a referenciák begyűjtésével. Ez azt is jelenti, hogy nem a szakmai közösség mint kollektívum érvényesít sajátos csoportérdekeket, hanem a nagyfokú individualizálódás felé mozdul el az inga. Ez kíméletlenebb versengést is jelent különösen a pályakezdés szakaszában.

Külső vagy belső szakértőként egy-egy projektre, vagy rövidebb időtartamokra szerződnek a munkaszervezethez a bricoleur-ök, s ha alkalmazásban állnak is, nem gondolkodnak egész életre szóló elkötelezettségben, sem valamelyik professzió értelmében, még kevésbé a szervezethez való hűségben. Önmagukhoz kívánnak hűek lenni, illetőleg saját identitásuk felépítésének programja vezérli létüket.

Nincs kizárólagos viselkedésszabályozó normarendszer, teleologikus vezérlés, amely megmutatná, mi a sikerhez vezető út, s nincs másban sem magabiztosság, bizonyosság.

Individualizálódás van e folyamatok mögött Ulrich Beck értelmezése alapján, aki a kollektív sors, csoportos tapasztali élményvilág individualizált észleléséről ad híradást. (Beck, 1986)

Martin felépíthetőnek vél egyfajta „osztálytudatot”, egyfajta kollektív identitást is az új középosztályi bricoleur-ök között, de érvelése nem meggyőző (egymásban felismerik a hasonlót-érv).

Bill Martin posztprofesszionálisnak nevezi, vagy posztmenedzserizmusnak a kialakulófélben lévő modellt, amely épít is a két megelőző stratégia előnyeire, de meg is tagadja azt sok vonatkozásban: idegen tőle a hosszú távú elköteleződés, a szervezeti lojalitás, az egyenes vonalú, egyik lépcsőről a másikra lépő szisztematikus karrier-építés.

Más társadalmelemzők is döntőnek találják a későmodern munka világának változását, hisz a modern ipari társadalom eminensen a munka társadalma, az emberek identitását centrálisan szervező erő, a társadalmiság megélésnek egyik alaprelációja (a család mellett). Ha ez a szféra mélyreható változásokon megy keresztül, az a társadalom mélyreható változásait jelenti egyben. Új értelmezési keretek dolgozódnak ki, az általam vizsgált szakmai területeken is megfogalmazódnak a Martin-féle elemzés tényei, ha más értelmezési keretben is jelennek meg.

Egy táblázatban foglalja össze a professzionalizmus és a menedzserizmus hasonlóságait, s különbségeit, s veti őket össze az új középosztályi bricoleur-modellel:

	Professzionizmus	Menedzserializmus	Új középosztályi bricoleur
Tudásfajta	Formalizált, absztrakt, tudományos, bármely kontextusban alkalmazható	Akkumulált, részletes empirikus tudás a szervezetről, s a benne zajló műveletekről	Idioszinkretikus személyes, individualizált tudások és képességek eszköztára
Vélt használhatóság	Gyakorlatba átültethető, széles empirikus használhatóság	Abban a szervezetben hasznosítható, ahol akkumuláltak a tudást. Talán azonos szektorba, hasonló szervezetbe átültethető	Olyan egyedi, sajátos komplex problémára alkalmazható, amelyeket a váratlan, előre nem megjósolható környezet támaszt a szervezetnek
Identitás	Egész életre kiható elköteleződés a szakma művelése, a szakmai tudás és készségek fejlesztése iránt. Az élet más területei (család, szabadidő) alárendeltek a szakmai karriernek	Mély elkötelezettség a szervezet céljainak megvalósítására. Az élet más területei (család, szabadidő) alárendeltek a szakmai karriernek	Az egyén életének megkonstruálása egész életen át tartó projekt (a munka, a karrier csak egy szegmense ennek), családi élet, passziók, szabadidős területek, intellektuális élvezetek lehetnek dominánsok, harmonikus összeegyeztetésre törekszik. Polifon identitás
Jellegzetes kapcsolódás a munkaerőpiachoz	Honorárium a szolgáltatásért – típusú működés olyan piacokon, ahová belépő a diploma	Belépés a szervezeti hierarchia alsóbb pontjára, majd szisztematikus emelkedés a szervezeti hierarchiában	Relatív szabad kapcsolódás a kompetitív típusú piac szabad réseinél. Bizonytalanság jellemző, a helyi stabilitás az egyéni reputációs tőkével függ
Tipikus karriermintha	Egész életre szóló foglalkoztatás szakmai szervezetben	Egész életre szóló foglalkoztatás adott szervezetben, 1-2 munkahelycsere	Több szervezet, rövidebb időtartamú szerződések
Osztály/kollektív tudatosság	Szakmai – testületi élet, a professzióhoz való elkötelezettség, hasonló életstílus, értékek	A szervezethez kötődő, ill. a piaci értékekhez kötődő értékrend, hasonló életstílus és normák	A posztmodern bizonytalanságokkal való szembenézés, autentikus identitás kreálása. Az individualizálódó munkaerőpiacon a hasonló felfogásúak kölcsönös felismerése
Nemek szempontja	Az erősebb, professzionálisabb területek férfiak dominanciát tükröznek, maskulin jelleg, függés az odaadó, támogató feleségtől	Dominánsan maskulin jelleg, a közszolgálatban a feminizmus második hullámának köszönhetően emelkedő női arány. A férfiak munkahelyi karrierje függ az odaadó, támogató feleségtől	Komplex karakter. A személyes kapcsolati tőke relációkra hagyatkozás némileg nehezíti a nők helyzetét, de a flexibilis kapcsolódás a munkaerőpiachoz viszont erősíti a nem tradicionális formákat
Az alávetett társadalmi osztályokkal való reláció jellege	Személyes dominancia és közvetlen elsajátítás (honorárium) vagy Személyes és nem személyhez kötött dominancia és közvetett (szervezet által közvetített) elsajátítás	Személyes és nem személyhez kötött dominancia-relációk, s a szervezet közbeiktatásával való elsajátítás	Nem személyhez kötött dominancia-relációk, s a szervezet közbeiktatásával bonyolított elsajátítás (juttatás)

A későmodern globális társadalom tudáselitjének leírásakor az individualizálódás markáns jege a pályáíveket generáló habitusnak. Szaporodnak az Ego-RT-típusú munkavállalási módok (munkaintenzitás, gyors váltani tudás, adrenalin szintek a mindennapokban – rizikógeneráció), a bizonytalan választása a kis hasznot hozó biztos helyett, a más-lét, térben, időben, személyiségben, ha kell, s valami olyan életfelfogás, amely képlékenyebb a hosszabb időtávban, s a minőségi életvitel értékeit teszi a középpontba. (Almási, 2002)

A tudáselit szabadságfoka nőni látszik, de más munkavállalók nem választásos alapon kerülnek az aleatorikus életformákba, hanem bekényszerítődnek a korlátok által a meg-megszakadó karriertervekbe.

A dolgozat a továbbiakban megvizsgálja, milyen professzió-modellek érvényesülnek a szakmafejlődési utakban.

Bibliográfia

- ABBOTT, ANDREW (1988): *The System of Professions: An Essay on the Division of Expert Labor*, Chicago, University of Chicago Press.
- AUSTIN, DAVID M. (1983): *The Flexner Myth and the History of Social Work* = Social Service Review, 3.sz, (353–377. p.)
- AWNEY, R.H. (1946): *The Acquisitive Society*, New York, Harvest Books.
- BARBER, BERNARD (1963): *Some Problems in The Sociology of the Professions* = Daedalus 92.sz., Fall., (669–688.p.)
- BURRAGE, M. AND TORSTENDAHL, R. (1990): *Professions in the Theory and History*, London, Sage.
- CAPLOW, T.A. (1954): *The Sociology of Work*, Minneapolis, University of Minnesota.
- CARR-SAUNDERS, ALEXANDER-WILSON, P.A. (1933): *The Professions*, Oxford, Clarendon Press.
- ETZIONI, AMITAI (szerk.) (1969): *The Semi – Professions and Their Organization*, New York, The Free Press.
- FREIDSON, ELIOT (1994): *Professionalism Reborn, Polity*, Cambridge.
- FREIDSON, ELIOT (2001): *Professionalism , The Third Logic*, Polity, Cambridge
- GOODE, WILLIAM J. (1969): *The Theoretical Limits of Professionalisation*, in: ETZIONI (szerk.): *The*
- HUGHES, EVERETT C. (1963): *Professions* = Daedalus, 92. sz., (655–668.p.)
- ILICH, IVAN (1977): *A társadalom iskoláztatása* = Valóság, 1975. 11.sz., (84–94.p.)
- JOHNSON, TERENCE J. (1972): *Professions and Power*, London, British Sociological Association.
- LARSON, MAGALI SARGATTI (1977): *The Rise of Professionalism/ Sociological Analysis/*, Berkeley– L.A.– London, University of California Press.
- MARSHALL, T.H. (1965b): *Class, Citizenship and Social Development*, New York, Garden City.
- MARTIN, BILL: *Transforming the Contemporary „ New Middle Class” from Professionals and Managers to „ Bricoleurs”*, March 1998., <http://www.internetto.hu/szelenyi>.
- MILLERSON, G. (1964): *The Qualifying Associations: A Study in Professionalization*, London, Routledge.
- MILLERSON, G. (1964b): *Dilemmas of Professionalization* = New Society, 4.
- PARRY, NOEL – PARRY, JOSE (1976): *The Rise of Medical Profession: A Study of Collective Social Mobility*, London, Croom Helm.
- PARSONS, TALCOTT (1954): *Essays in Sociological Theory: The Professions and Social Structure*, Glencoe, Ill., The Free Press, (34–49.p.)
- WEBB, S. – WEBB, B. (1920): *The History of Trade Unionism*, London.
- WILENSKY, H.L. – LEBEAUX, C.N. (1958): *Industrial Society and Social Welfare*, New York, Russell Sage Foundation.
- WITZ, ANNE (1992): *Professions and Patriarchy*, London, Routledge.

LINDNER SÁNDOR – DIHEN LAJOSNÉ

A vezetést szolgáló személyügyi controlling

A piacgazdaság teljesítményre, rugalmasságra készíti a nemzetgazdaság szereplőit, köztük is elsődlegesen a vállalkozásokat. Az elmúlt évtized során a gazdasági viszonyokban bekövetkezett hazai változások eredményeként az emberi erőforrással való szervezeti gazdálkodás szerepe felértékelődött. Egyre több szervezet számára központi kérdéssé vált a rendelkezésre álló erőforrások jobb hasznosítása, köztük a munkaerő hatékonyabb felhasználása az üzletpolitikai célok megvalósítása érdekében.

A kiélezett munkaerőpiaci versenyben a vállalkozások nemcsak a legjobb munkaerő megszerzésére törekednek, legalább olyan fontos számukra a létszám megtartása, amely tudatos, előrelátó személyügyi politika révén érhető el. Mivel a költség-gazdálkodás színvonala a vállalkozás versenyhelyzetét alakító tényező, a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos költségek alakulása ma már kiemelt figyelmet kap. Az a szervezet képes ugyanis tartós versenyelőnyre szert tenni, ahol a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos fajlagos költségek kedvezőbbek, hosszabb távon kisebb ráfordítással tudnak piac képes terméket előállítani, illetve szolgáltatást nyújtani.

A személyügyi tevékenység a szervezeti sajátosságokra és adottságokra tekintettel törekszik a munkaerő hatékony foglalkoztatásához szükséges feltételeket megteremteni. A szervezetek jelentős száma integrált szervezeti keretek között látja el a személyügyi funkció sorába tartozó személyzeti, munkaügyi és szociális-jóléti feladatokat. A szervezeti stratégia részeként specializálódó humán stratégia a vállalkozás hosszú távú céljainak szolgálatában áll.

A személyügyi tevékenység éppen a vállalkozás céljainak kijelölése és a célok megvalósításában kap szerepet, hozzájárul az indokolatlanul nagy költségek mérsékléséhez, a gyenge versenyképesség felszámolásához, a piaci pozíciók erősítéséhez.

Az emberi erőforrás-gazdálkodás központi kérdése a munkavállalók teljesítményének fokozása, ami megköveteli a munkaköri előírásoknak megfelelő tudást, ismereteket, továbbá feltételezi a munkakör megkívánta készségek és képességek szerinti alkalmazást, foglalkoztatást. Ennek érdekében a szervezeti igényekből kiindulva kell gondoskodnia a munkavállalók képzéséről, továbbképzéséről, mindazon ismeretek, továbbá készségek és képességek megszerzéséről és fejlesztéséről, amelyek a munkaköri feladatok ellátásával kapcsolatosak. A munkavállalók képzésére, továbbképzésére fordított kiadásokat a munkaerő foglalkoztatásával összefüggő költségek között kell elszámolni. Az ilyen célú költségekkel is gazdálkodni szükséges, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a munkavállaló munkaköri feladatainak ellátásához kapcsolódó képzés, illetve továbbképzés támogatása során mindenkor mérlegelni szükséges a felmerülő ráfordítások és a várható haszon viszonyát, annak jövőbeli alakulását. Abban az esetben célszerű a személyzet-fejlesztéssel összefüggő költségeket a munkáltatónak vállalnia, ha a kiadások megtérülnek, illetve a munkáltató számára a költségeknél nagyobb hozamot eredményeznek. Ilyen megfontolások alapján a korszerűen működő szervezetekre jellemző, hogy a foglalkoztatottak megfelelő támogatásban részesülnek, ami fontos területe a személyügyi politikának, az

emberi erőforrással való szervezeti gazdálkodásnak. Megfelelő előrelátás és belső koordináció esetében elérhető, hogy a foglalkoztatottak szakmai felkészültsége javuljon, illetve az ezzel kapcsolatos költségek felhasználása célirányossá váljon, ami kedvezően befolyásolja a kialakított üzletpolitikai célok elérését és a velük kapcsolatos feladatok végrehajtását.

Az emberi erőforrás-gazdálkodás célja, hogy a munkavállalók a lehető legteljesebb mértékben járuljanak hozzá az üzleti sikerhez, teljesítményükkel a szervezeti célok megvalósítását mozdítsák elő. Ennek feltétele, hogy a vállalkozás rendelkezzen üzleti tervvel, amely tartalmazza a szervezet előtt álló, adott időszakra vonatkozó célokat, a célok megvalósításához kapcsolódó feladatokat. Ez szükséges, de nem elégséges feltétele a szervezet hatékony működésének. További teendő a vállalkozás előtt álló célok és feladatok lebontása, a tennivalók munkakörök mélységű meghatározása. Minden munkavállalónak ismernie kell ugyanis, hogy az üzleti terv teljesítésével összefüggésben milyen konkrét feladatai vannak, miként tud hozzájárulni a tervcélok megvalósításához.

A gyorsan változó környezeti feltételekhez való alkalmazkodás komoly kihívást jelent a szervezetek számára. A különböző vállalkozásoknak szervezeti mérettől és profiltól függetlenül meg kell felelniük a mindenkor követelményeknek. Egyre növekvő versenyben kell helytállniuk, amelyre jellemző a fogyasztók minőségi elvárásainak fokozódása, a gyors technológiai és technikai változás, illetve a változásra történő megfelelő válaszadás igénye. Leginkább a külső környezeti tényezők által determinált szervezeten belüli folyamatok átláthatóságának hiánya, illetve a folyamatok jövőbeli alakulásának kiszámíthatatlansága okoz nehézséget. Ezért fontos, hogy rendelkezünk mindazokkal az ismeretekkel, amelyek az emberi erőforrás felhasználásával kapcsolatos döntések előkészítésével és a döntések végrehajtásával kapcsolatosak.

A mai követelményeknek megfelelni képes vállalkozások a vezetői döntések szolgálatába állítják a vállalati belső információs rendszert, amit a szervezeti célok- nak és igényeknek megfelelően alakítanak ki és működtetnek. Erre vezethető vissza, hogy a modern vállalatvezetést támogató controlling a piaczgazdasági körülmények között egyre kiemeltebb funkcióvá válik, amely magába foglalja a vállalkozás célja- inak meghatározását, a célok teljesítésének figyelemmel kísérését és az eredmények ellenőrzését.

A controllingon belül a személyügyi controlling az emberi erőforrás-gazdál- kodással összefüggő vezetési feladatokra fókuszál. A controlling elveire épülő sze- mélyügyi controlling átfogó módon törekszik a foglalkoztatás gyenge pontjait feltár- ni, a személyi állományra vonatkozó célokat és folyamatokat figyelemmel kísérni. Ennek során összehasonlítja a cél- és tényállapot alakulását, felszínre hozza az elté- rések okait. A controlling szerepe többek között az, hogy a menedzsment döntései- hez megfelelő időben és részletezettséggel információkat szolgáltasson, választási alter- natívákat nyújt a vezetés számára. A vállalkozások egyre nagyobb számban felisme- rik, hogy az emberi tényező, illetve annak tudása, készsége, képessége, jártassága a vállalkozások működtetésében, magában az értékteremtési folyamatban meghatározó szerepet tölt be. A vállalkozás rentábilis működése, illetve működtetése során a hozzáadott értéket a tudáson alapuló tevékenység hozza létre. Az ember szerepe az értéktermelő folyamatban semmi mással nem helyettesíthető. A szervezet sikere elsősorban a munkavállalók tudásán, szakértelmén múlik, illetve a munkavállalók motiváltságától függ, ami felszínre hozza és fokozza a munkavállalók teljesítményét.

Ehhez többek között szükséges a termelési ráfordítások, köztük a munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatos költségek csökkentése, a hatékonyság növelése, az erőforrásokkal való gazdálkodás színvonalának emelése. Ma már széles körben tapasztalható, hogy az emberi erőforrással való gazdálkodás középpontjába a vállalkozás eredményes működésének elősegítése kerül, a menedzsment tevékenységében a költségekkel való gazdálkodás kiemelt figyelmet kap. A személyügyi feladatok ellátása nem nélkülözheti a költség-haszon vizsgálatát, melynek során a várható költségeket a remélt haszon viszonylatában elemzik, szem előtt tartva a költségek csökkentését és a minél nagyobb profit elérését.

A humán tőke felhasználása során elsődleges szempont az indokolatlan személyi ráfordítások mérséklése, illetve megszüntetése, mivel csak azoknak a vállalkozásoknak van jövőjük, amelyek képesek a költségek racionalizálására, a fajlagos ráfordítások mérséklésére. A versenytársaknál nagyobb személyügyi kiadások csak magasabb teljesítménnyel és jobb minőséggel indokolhatók.

A korszerűen működő vállalkozások esetében a vezetői döntések gazdasági megfontolásokra épülnek. A szakmai döntések a költségek, illetve a különböző ráfordítások pontos tervezésén, a tervek teljesítésének figyelemmel kísérésén és értékelésén alapulnak. Az üzleti vállalkozások akkor érhetik el céljaikat, fokozhatják jövedelemtermelő képességüket, ha az üzleti terv céljainak végrehajtásához, a zavartalan üzemvitelhez szükséges emberi erőforrás időben, megfelelő mennyiségben és minőségi összetétel szerint rendelkezésre áll. Az emberi erőforrás tervezése során kell meghatározni a vállalkozás létszámszükségletét, illetve a jövőbeni munkaerőigényt. A munkaerőre fordított kiadásokat, a munkaerő foglalkoztatásával összefüggő költségeket komplexen kell kezelni. E ráfordítások esetében mérlegelni szükséges a felmerülő költségek és a várható haszon viszonyát, annak időbeli alakulását. Az üzleti tevékenységhez kapcsolódóan, a szervezeti célokhoz igazodóan kell meghatározni, illetve tervbe kell foglalni a munkavállalók foglalkoztatásához kapcsolódó kiadásokat, és meghatározott időközönként értékelni szükséges a tervek végrehajtását. Szükség esetén megfelelő vezetői beavatkozás révén elérhető a tervcélok megvalósítása, a kialakított és elfogadott üzletpolitikai célok teljesítése, a szervezeti szintű hatékonysági követelmények érvényesítése. A controlling képes vállalati és a szervezeti egységek szintjén célokat meghatározni, a kijelölt célok teljesítését figyelemmel követni, a teljesítés folyamatát ellenőrizni, valamint a céleltéréseket kimutatni.

A controllingon belül a tervezés, az ellenőrzés és az információellátás a vállalkozás stratégiai céljaihoz kapcsolódik, a célok megvalósítását szolgálja. A controlling magába foglalja a tervezési az ellenőrzési, valamint az információs rendszer elemeit.

A controlling bevezetése révén elérhető, hogy a vállalkozás hatékonyabban működjön, mérsékelje a működési kiadásokat, a vállalkozási alapon működő szervezet a piaci feltételekhez és a környezeti körülményekhez rugalmasabban alkalmazkodjon.

A controlling három pillére

A tervezési, az ellenőrzési, és az információs rendszer a controlling három pillére, amely egymással szerves egységet alkot és együtt szolgálják a vezetést. A tervezés része:

- adatgyűjtés,
- elemzés,

- prognózis készítés,
- tervecélok kijelölése,
- jóváhagyás.

A tervnek eleme a vállalkozás működésével összefüggő eredmény és teljesítménymutatók meghatározása, mivel a mutatószámok egységes rendszerén alapul a controlling.

Az ellenőrzés lényege a terv teljesítésének kontrollálása. Ennek révén időben feltárható:

- a folyamatok tervtől eltérő alakulása,
- a terv teljesítését kedvezőtlenül befolyásoló tényezők köre.

Ellenőrzés révén, illetve ennek eredményeként meghozott korrekciós intézkedésekkel megelőzhetők, felszámolhatók a célok teljesítését akadályozó nem kívánatos eltérések.

Az információs rendszernek része:

- az információigények meghatározása,
- a szükséges információk megszerzése, feldolgozása, valamint
- az információk megfelelő helyre történő továbbítása.

Az információs rendszer szolgáltatja a vállalkozás által kijelölt célok teljesítésével összefüggő adatokat, amelyeknek alkalmasnak kell lenni a tényadatok és a terv-célok egybevetésére.

A controlling a tervezéssel, ellenőrzéssel, illetve információellátással kapcsolatos tevékenységeket öleli át. A controlling feladatok magukba foglalják:

- a vállalati célok kijelölését,
- a célok teljesítésének figyelemmel kísérését,
- a célok teljesítéséhez kapcsolódó tényadatok gyűjtését és elemzését,
- cél–tény egybevetést,
- a céltérés okainak feltárását, következtetések levonását,
- a vezetői beszámoló rendszer működtetését.

A controlling a szűk keresztmetszetekre fókuszál, feltárja azokat a tényezőket, amelyek az igényekhez mérten korlátoosan állnak rendelkezésre. Ennek azért van jelentősége, mert a vállalkozás működésével kapcsolatos erőforrások közül a szűk keresztmetszetek a vállalkozás céljainak teljesítését gátolják, feloldásuk nélkül a célok teljesítése kétségessé válhat.

A controlling időbelisége szerint lehet operatív, illetve stratégiai jellegű. Az operatív controlling a rövid távú, 1-3 évre szóló feladatok ellátására fókuszál, lényegét tekintve az eredményesség, a likviditás és a gazdaságosság érvényesülését hivatott szolgálni. A stratégiai controlling közép- és hosszú távú időszakot ölel át.

A vállalkozás belső feltételeire, illetve adottságaira tekintettel, valamint a külső környezet által meghatározott lehetőségekre építve járul hozzá a szervezeti stratégia kialakításához, a célok kijelöléséhez, és azok végrehajtásához.

A vállalkozás céljainak kijelölése során tisztázni szükséges a célok tartalmát, érvényességi területét és idejét. A célok egy része számszerűsíthető, másik részük nem. A célok lehetnek a környezeti tényezőkhez kapcsolódó külső, illetve a vállalkozás működésével kapcsolatos belső célok.

A controlling a kijelölt célkitűzések megvalósulását rendszeresen ellenőrzi, összehasonlítja a célállapotot a tényadatokkal, illetve a várható teljesítéssel. Az eltérés-vizsgálat során, a terv–tény egybevetés révén kimutatja a célállapotnak megfele-

lő tervadatok és a tényadatok közötti eltérést. A terv célok teljesítésének ellenőrzése révén biztosítja, hogy a kitűzött célok teljesítéséről megfelelő időben és kellő részletességgel tájékozódjon a menedzsment. Az eltérés vizsgálat célja a tervtől való eltérés abszolút, illetve relatív értékének meghatározása, valamint az eltérés okainak kimutatása. Az eltérések visszavezethetők:

- a terv (céladatok) és tényadatok eltérésére, továbbá
- a tervezési munka hibáira, fogyatékoságaira.

A controlling jelentési rendszere a vezetői információs igények kielégítésére szolgál. A controlling-jelentések gyakorisága lehet havi, negyedéves, féléves, illetve éves időszakokra szóló.

Kérdésként fogalmazható meg: Milyen legyen a jó jelentés? A jelentés akkor felel meg a követelményeknek, ha:

- a tényeket a valóságnak megfelelően és áttekinthető módon bemutatja,
- szelektív módon kielégíti a különböző vezetési szintek információs igényét,
- kiemelten kezeli a szűk keresztmetszetek vizsgálatát és feloldásuk módját,
- megfelelő időben biztosítja a terv–tény összehasonlításokat és az eltérésekre vonatkozó elemzéseket,
- segítséget nyújt a jövőre vonatkozó célok és feladatok kijelöléséhez.

A személyügyi controlling jellemzői

A személyügyi controlling az általános controlling elvek és módszerek emberi erőforrásra történő alkalmazása. A személyügyi controlling eszközt ad az emberi erőforrással való hatékony gazdálkodás megvalósításához, hozzájárul a vállalkozás céljainak eléréséhez. Ma még azonban elég gyakori, hogy a vállalati controlling nem foglalkozik kellő súllyal az emberi erőforrás-gazdálkodással összefüggő kérdésekkel. Ennek egyik jellemző oka a humánpolitikai tevékenység túlzott misztifikálása. Ez leginkább akkor fordul elő, ha a személyügyi feladatokat közvetlenül a vezetés kizárólagos hatáskörébe utalják, és az információk kiszivárgásának megakadályozása érdekében senkit sem engednek ezen kérdésekbe beleszólni, de még betekinteni sem.

Ilyen esetben az tapasztalható, hogy a személyügy részéről kiszolgálják a controlling adatigényét, lehetővé téve a controlling számára a vállalati eredménykimutatások elkészítését. A személyügyi controlling kialakítása iránti igény azonban növekszik. Tapasztalatunk szerint egyre több vállalkozás mutat érdeklődést a személyügyi controlling kialakítása és működtetése iránt.

A legutóbbi időkig a vállalkozás vagyontát a hagyományos mérleg kereteken belül határozták meg, pl. az épületek, termelő üzemek stb. értéke alapján. A hagyományos szemléletmódot és érték meghatározást azonban megkérdőjelezi az a felismerés, hogy a tudásra épülő gazdaság térhódítása következtében a szellemi tőkének egyre komolyabb szerepe van a vállalkozások működtetése során. A vállalkozás piaci értékének meghatározásakor az egyéb tőkejavak mellett indokolt a szellemi tőke értékét is figyelembe venni a vállalkozás vagyonának meghatározásakor. A szellemi tőke az emberi tőke és a strukturális tőke összessége. Az emberi tőke azt a tudást jelenti, amelyre az egyének életük során szert tesznek és amelyet felhasználnak a javak előállítására során. A strukturális tőke ugyanakkor olyan érték, ami a cég tulajdonának tekinthető, mint például az adatbázisok, eljárások, programok, ügyféllisták, vagyoni értékű jogok. A számviteli elszámolási rendszerek csak a legutóbbi időben kezdtek azzal foglalkozni, hogy miként lehetséges mérni, majd elszámolni a humán tőke hozamát.

A személyügyi controllingnak, mint a vállalati controlling egyik alrendszerének a terjedését nagyban elősegítette, hogy a humánerőforrás-gazdálkodás stratégiai jelentőségű tényezővé vált. Ennek az a magyarázata, hogy az emberi erőforrás komoly szerepet játszik a vállalkozás versenyképességének növelésében, továbbá a termékek tudástartalma egyre növekszik.

A személyügyi controllingon belül megkülönböztethető a költség, a gazdaságossági-hatékonysági, valamint a jövedelmezőségi-eredményességi controlling, amelyek alrendszereknek tekinthetők. A költség controlling alapja a vezetői számvitel, más néven emberi erőforrás-számvitel (Humán Resource Accounting), amely magába foglalja a személyügyi költségek meghatározását, a ténylegesen felmerült költségek összevetését a tervezett költségekkel, az eltérések elemzését, az okok felderítését, a fejlesztési, beavatkozási javaslatok kidolgozását. A HRA az emberi erőforrással kapcsolatos információk meghatározásának, mérésének és kommunikációjának folyamataként jellemezhető, a számviteli alapelvek egyfajta kiterjesztését jelenti. Magában foglalja a munkaerő felvételéhez, kiválasztásához, képzéséhez és fejlesztéséhez kapcsolódóan felmerült költségeket, felöleli azt is, hogy az emberek milyen gazdasági értéket jelentenek a szervezet számára. A gazdaságossági-hatékonysági controlling vizsgálja a humán erőforrás egyes funkcióinak hatékonyságát (kiválasztás, leépítés, személyzetfejlesztés, bérezési rendszer, teljesítményértékelés), a személyi állomány struktúráját (képzettség, nem, kor stb.), felméri és értékeli az emberi erőforrás gazdálkodás helyzetét. A jövedelmezőségi-eredményességi controlling arra irányul, hogy a vezetés megismerje az emberierőforrás-gazdálkodás funkcióinak hozzájárulását a szervezet eredményességéhez, a szervezet jövedelmezőségének növeléséhez.

A személyügyi controllinggal összefüggésben beszélhetünk a humán erőforrás auditról, amely vizsgáló, elemző és összehasonlító eljárás és az emberi erőforrás-gazdálkodási funkció értékelésére alkalmas.

Centrumában az emberierőforrás-gazdálkodás átfogó, szisztematikus felülvizsgálata áll, beleértve a tevékenységet megalapozó stratégiák és célok vizsgálatát, az alkalmazott tervezési módszerek, az információ rendszer, az ellenőrzési tevékenység és a szervezet elemzését. A humán erőforrás audit alapján feltárható, hogy a menedzsment, illetve a szervezet mennyire képes a rendelkezésre álló eszközzrendszereket a stratégiai céloknak megfelelően működtetni.

A személyügyi controlling gyakran alkalmazza eszközként a benchmarkingot. A benchmarking révén a szervezet saját teljesítménymutatóit, működését, folyamatait összehasonlítjuk más hasonló cégek azonos paramétereivel. Az összehasonlítás vonatkozhat a személyi állománnyal kapcsolatos valamennyi jellemzőre, a munkavállalókkal összefüggő kemény (nem, kor, jövedelem stb.) és lágy (képessegek, készségek, tudás) tényezőkre, amelyekhez mutatók rendelhetők. A mutatók alapján az elérendő célok kijelölhetők, megfigyelhetők és értékelhetők. A benchmarking alapján meghatározott jellemzők szerint kimutathatók a szervezetek közötti eltérések, illetve feltárható az eltérés csökkentésének lehetősége. Mindez elősegíti a döntések eredményességének mérését, továbbá folyamatfejlesztésre ösztönöz.

A személyügyi controllingra jellemző:

- az információ-orientáltság,
- a jövőre irányultság,
- a tevékenység-központúság, valamint
- az integráltság.

A személyügyi controlling által a vállalatvezetés tájékozottsága, megfelelő tisztánlátása biztosítható, mivel a terv–tény összehasonlítást állítja tevékenysége középpontjába. Biztosítja a döntésekhez szükséges információk szisztematikus gyűjtését és továbbítását a megfelelő helyekre. Ezáltal segíti az emberi erőforrás-gazdálkodással kapcsolatos döntéseket. A múltbeli és a jelenlegi helyzet vizsgálata és elemzése alapján a jövőre vonatkozó döntések meghozatalát segíti. A tevékenységre orientáltság azt is jelenti, hogy az emberierőforrás-gazdálkodásra irányul, a kialakított tervezési, ellenőrzési és információs rendszert a vállalkozás sajátosságainak figyelembevételével folyamatosan fejleszti. A személyügyi controlling integrálja az emberi erőforrás-gazdálkodás funkcióival összefüggő tervezési, ellenőrzési és információellátási folyamatokat.

A controlling megfelelő mutatók segítségével kimutatja a költségek tervezettől való eltérését, feltárja az eltérés okait, és determinálja a tervezett cél elérése irányába ható beavatkozás, intézkedés tartalmát. A személyügyi controlling mutatószám rendszere igen szerteágazó, mivel az emberierőforrás-gazdálkodás bonyolult funkciók összessége. A stratégiából levezetve ki lehet dolgozni egy úgynevezett kiegyensúlyozott mutatószámrendszert (Balanced Scorecard), amely alapján feltárhatók a BSC négy nézőpontja (pénzügyi teljesítmény, vevői kapcsolatok, működési folyamatok, tanulás-fejlődés) közötti kapcsolatok, ok-okozati összefüggések. Ezáltal a tulajdonosok a számukra fontos mutatók alakulásáról könnyen tájékozódhatnak, a menedzsment a célok és az eredmény mutatók segítségével egyértelműen képes ellenőrizni a stratégia megvalósítását, a teljesítmény mutatók alapján világosan megfogalmazhatók a szervezeti feladatok, a stratégia megvalósítását szolgáló akciók. Mindehhez még az egyéni érdekeltséget is lehet, illetve szükséges kapcsolni.

A vállalati mutatókat tervezni, ellenőrizni, elemezni szükséges. Fontos, hogy a tervezés és a tényadatok figyelése azonos szerkezetű, tartalmú mutatókon alapuljon. A tervezés és az ellenőrzés mutatóit összhangba kell hozni annak érdekében, hogy az eltérések korrektül kimutathatók legyenek. Azonban számolni kell azzal, hogy nem lehet minden vállalkozásnál alkalmazható egységes mutatószám rendszert kidolgozni.

A felhasznált mutatók kiválasztását, meghatározását az adott vállalkozás sajátosságai, a vállalkozás stratégiai céljai, az elemzés mélysége, a rendelkezésre álló alapadatok köre határozza meg. A mutatók kiválasztását az is befolyásolja, hogy kik használják és milyen célra kapják az elemzés eredményeként előállított információkat. A lényeg az, hogy a kiválasztott mutatóknak alkalmasnak kell lenniük a megfelelő következtetések levonására. A személyügyi controlling információs rendszere emberi tényezővel kapcsolatos költségekről ad tájékoztatást, illetve annak elemzésével foglalkozik. Mivel az emberi erőforrással kapcsolatos költségek a vállalkozás összes költségéhez viszonyítva általában jelentős hányadot képviselnek, nem lehet alábecsülni a controllingnak a vezetés támogatásában betöltött szerepét. A munkaerő hasznosításának hatékonysága a személyügyi controlling révén kimutatható, számszerűsíthető és ellenőrizhető. Ennek révén jelentősen hozzájárulhat a cég sikeres és eredményes működéséhez. Ne felejtsük el arról sem, hogy a személyügyi controlling egyfajta szemléletmódot jelent. A cégvezetésnek a döntések meghozatalához megbízható, pontos és szelektált információra van szüksége, amit a controlling képes szolgáltatni. Az információkat elemezni szükséges. Az elemzés célja az eltérések számszerűsítése mellett az ok-okozati összefüggések feltárása, mivel az okok, hibák feltárása nélkülözhetetlen a vizsgált jelenség megértéséhez. A folyamatok

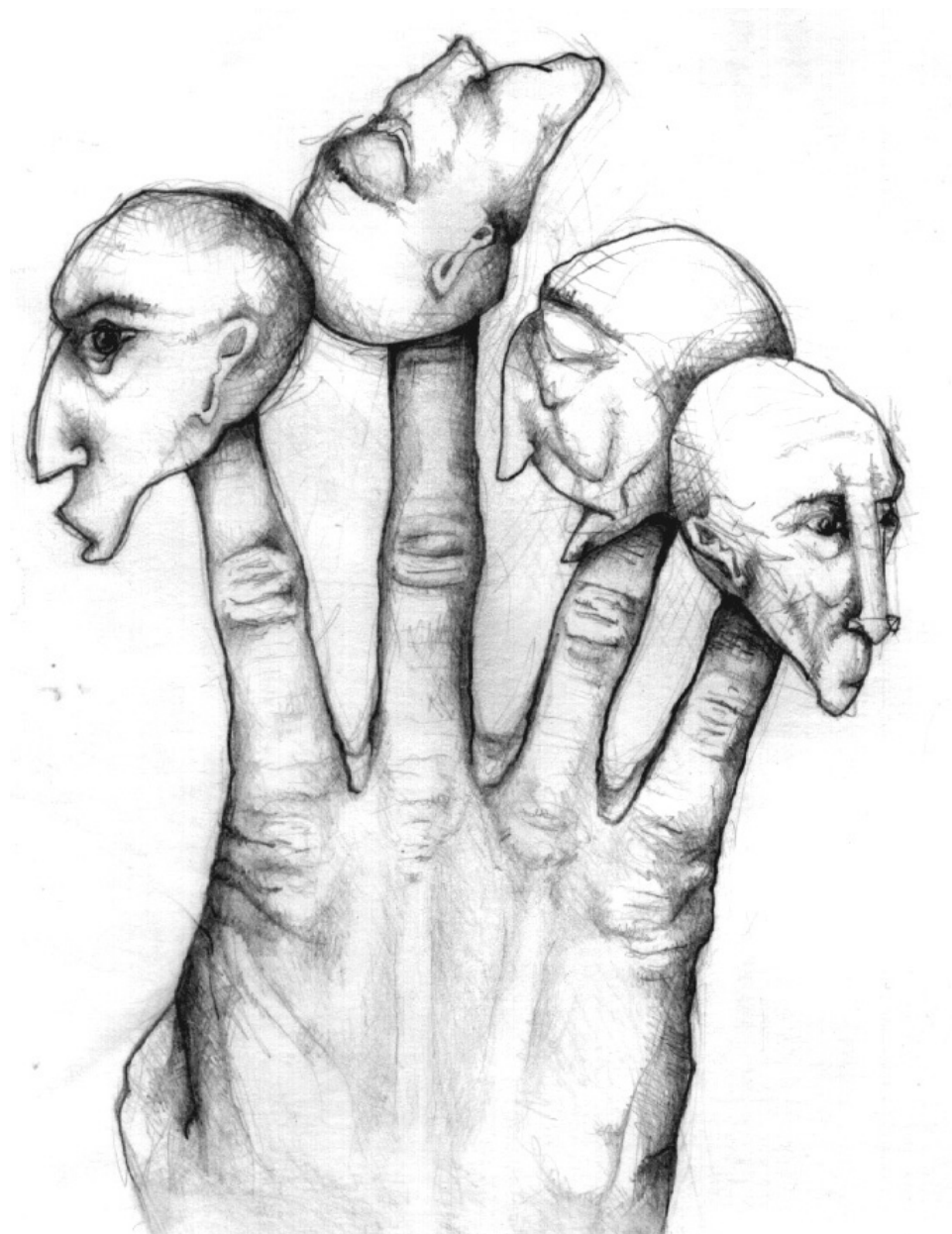
elemzése alapján, az elemzésből levont következtetésekre építve hozhatók meg a hatékony gazdálkodást célzó döntések, a tervezett cél elérésére irányuló intézkedések.

A számviteli információ bázis központi eleme a kötelezően elkészítendő éves beszámoló, melynek részét képezi a mérleg, az eredmény kimutatás, a kiegészítő melléklet, és egyéb jelentések. Emellett rendelkezésre áll a főkönyvi kivonat, valamint a különböző analitikák. A számviteli rendszer és beszámoló tényszámokon alapul, elkészítésénél elsőrendű szempont a jogszabályi megfelelés. A számvittel ellentétben a controlling a jövőre irányul, amit nem köt a számviteli törvény. A controlling a vállalkozás belső irányításának eszköze, melynek célja a döntések szükségszerűségének felismerése, a vezetői döntések előkészítése, a döntések megalapozása, befolyásolása, alternatívák feltárása. Ezért mondhatjuk, hogy a controlling egy komplex szemléletű irányítási rendszer, amely a vezetés döntésképességének megalapozásával segíti a szervezeti célok megvalósítását. Az információkat – a számvitel szabályozott rendszerével szemben – olyan sajátos csoportosításban szolgáltatja, ahogy azt a vállalat irányítása igényli. A controlling innovatív módon, kérdésekre, problémákra keresi a választ, azt vizsgálja, hogy mikor, hogyan szükséges beavatkozni a folyamatokba a célok elérése érdekében, továbbá az intézkedéseknek várhatóan mi lesz a következménye. Vállalatirányítási eszközként alkalmazott és fontos vállalati döntések alapját képező személyügyi controlling kialakítása és működtetése magas szakmai színvonalon álló, nagy szakértelemmel, közgazdasági szemlélettel rendelkező személyügyi munkatársakat igényel. Egy jól működő humánszervezetben ma már nélkülözhetetlen a tervező, elemző tevékenység, ezért egyes vállalkozásnál megfelelő elméleti és gyakorlati felkészültséggel rendelkező szakemberek látják el a személyügyi controlling kiépítésével és működtetésével kapcsolatos feladatokat. Ennél is fontosabb azonban, hogy a controlling szemlélet áthassa a személyügyi szervezet tevékenységét, a szervezetben dolgozók a controlling elvek szem előtt tartásával végezzék munkájukat.

Irodalom

- HORVÁTH & PARTNER: „CONTROLLING Út egy hatékony controlling-rendszerhez” (KJK Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft.; Budapest, 2000.)
- HERMANN DÁNIEL – HERBERT KREISER: „Controlling I–II.” (Rötzer-Druck, 7000 Eisenstedt, 1992)
- SÁNDOR LÁSZLÓNÉ DR. – DR. SZTANÓ IMRE – DR. BIRHER ILONA – DR. PUCSEK JÓZSEF: „A vállalkozások tevékenységének gazdasági elemzése” (Perfekt Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság; Budapest, 1997.)
- DR. LINDNER SÁNDOR: „Munkaügyi menedzsment” (Emberi Erőforrás-menedzsment 2000. 1-2. címszám; CODET Tanácsadó, Fejlesztő és Oktató Kft.)
- DR. LINDNER SÁNDOR-DIHEN LAJOSNÉ: Humán Controlling HCR FÜZETEK, 2002 SZÓKRATÉSZ Külgazdasági Akadémia
- ÉVA KATALIN – DR. HIMBER PÉTER – KOVÁCSNÉ SOÓS PIROSKA: „Számvitel-Elemzés II.” (Perfekt Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság; Budapest, 1999.)
- DR. BODA GYÖRGY – SZLÁVIK PÉTER: „Vezetői controlling. Hogyan vonhatjuk kontroll alá az üzletet?” (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó; Budapest, 1999.)
- SÁNDOR LÁSZLÓNÉ DR. – DR. BÍRÓ TIBOR – DR. SZTANÓ IMRE: „Vállalkozások gazdasági elemzése I.-II.” (Perfekt Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság, Budapest, 1993.)
- DR. BÍRÓ TIBOR – DR. PUCSEK JÓZSEF – DR. SZTANÓ IMRE: „Vállalkozások tevékenységének komplex elemzése” (Perfekt Pénzügyi Szakoktató és Kiadó Részvénytársaság; Budapest, 1995.)
- HORVÁTH ÉVA: „Hatékonyság És Más Tejesítményvizsgálatok Módszerei. Sajátosságok a vállalkozásoknál” (Saldo Pénzügyi Tanácsadó és Informatikai Rt; Budapest, 1999.)
- DR. ROÓZ JÓZSEF: „A humán controlling fejlődése a nemzetközi tendenciák tükrében” (Személyügyi Hírlevél 2001. 2. szám)

„Emberi erőforrás és a számvitel I. II.” (Személyügyi Hírlevél 2000. december, 2001. január)
„Marketing – Kontrolling – Siker és a Humán Erőforrás Menedzser. Tanulmánykötet” Jubileumi
Humánpolitikai Konferencia, Siófok, 2000.)

BARANYAI ERIKA

Teljesítményértékelés a közigazgatásban

A köztisztviselők jogállásáról szóló 1992. évi XXIII. törvény 2001. július 1-jétől hatályos, átfogó módosítása a köztisztviselői életpálya programban meghatározott elvek, szempontok figyelembevételével új jogintézményként bevezette a köztisztviselők munkateljesítményének értékelési rendszerét.

A korszerűsített magyar köztisztviselői törvény az európai törekvésekkel összhangban az állami tevékenység hatékonysága érdekében az egész köztisztviselői karra kiterjedően fontos célként határozza meg a közszolgálat megbecsülésének fokozását, a köztisztviselők szakmai felkészültségének, etikai fegyelmének emelésével, valamint a teljesítményekhez igazodó rugalmasabb, differenciáltabb javadalmazásuk javításával.¹

A törvénymódosítás célja, hogy helyreállítsa az egyensúlyt a köztisztviselőkkel szemben támasztott, az átlaghoz képes szigorúbb követelmények és az anyagi, társadalmi megbecsülés színvonala között, segítve

- a teljesítmény javítását,
- a köztisztviselő felé történő visszajelzést,
- a köztisztviselők motiválását,
- a teljesítményekhez igazodó díjazást,
- a személyzetfejlesztést és karriertervezést,
- a munkakör-értékelés objektív alapra helyezését.

Miután a teljesítményértékelés döntően meghatározza az egyén (munkavállaló) további pályautját, elmondható, hogy célja az emberi viselkedés befolyásolása is.

1. A tervezés

A hatékony bevezetés feltétele a célok egyértelmű megfogalmazása. A legtöbb célt általában azért nehéz megvalósítani, mert az eléréséhez szükséges módszerek megválasztása nem megfelelő. Egy szervezet vezetésének a bevezetéskor három dolgot kell alapvetően tisztáznia:

MIT akar elérni? MILYEN okból? MIKORRA?

A teljesítményértékelési rendszer bevezetése nagy körültekintést igényel. Fontos, hogy érvényesüljön a komplexitás, tervezhetőség, fokozatosság és teljeskörűség. Mit is jelent ez?

Komplexitás: azaz legyen összhangban az emberi erőforrás stratégiájával.

Tervezhetőség: készüljön terv a bevezetésről, mely tartalmazza a teljes folyamatot, így a bevezetés ütemét, munkaköri leírások aktualizálását, vezetők felkészítését, köztisztviselők tájékoztatását.

Fokozatosság: az egyszerűbbtől kell haladni az összetettebb módszer felé, a tapasztalatokat folyamatosan értékelni kell.

Teljeskörűség: valamennyi köztisztviselőt érintenie kell, beleértve a vezetőt is.

¹ Dr. Dudás-dr. Hazafi-dr. Horváth: Köztisztviselői életpálya (2001.)

2. Milyen alapkövetelmények figyelhetők meg?

A teljesítménykövetelményeket a köztisztviselő munkaköre és a közigazgatási szerv kiemelt céljai alapján kell írásban, a tárgyévre vonatkozóan megállapítani, azaz alapja a munkaköri leírás. Ideális esetben az előző évi értékeléskor célszerű megállapítani a következő évre vonatkozó teljesítménykövetelményeket.

A teljesítményt évente értékelni kell, legkésőbb a tárgyév végéig. Ez nem zárja ki azt, hogy évközben többször vagy folyamatosan értékelik a köztisztviselő teljesítményét. Az írásbeli értékelés átadását szóbeli megbeszéléshez kell kötni. Az alapilletménytől való eltérés a teljesítményértékelés eredményétől függően alkalmazható, annak hiányában az alapilletmény nem csökkenthető. Azaz: a teljesítményértékelés a munkáltató kötelezettsége, elmulasztásáért felelősséggel tartozik.²

3. Mit is értünk teljesítményen?

Az alkalmazottak akkor teljesítenek jól, ha eredményesek. A köztisztviselő akkor teljesít jól, ha tartja a határidőket, ha részrehajlás nélkül intézi az ügyfelek ügyesbajos dolgait, szem előtt tartja a hatékonyságot, a gazdaságosságot stb. A teljesítmény magába foglal olyan további adatokat is, mint pl.: balesetek száma, hiányzás, pontosság stb.

4. Mit értékelünk a közigazgatásban?

Mind az állami, mind az önkormányzati közigazgatási munkában nehéz e kérdés megválaszolása, hiszen nem (csak) az akták számától függ a köztisztviselő teljesítménye.

Először is meg kell vizsgálni a hivataloknál betöltött munkaköröket. A teljesítményértékelés alapját – a munkáltató által megállapított elvárások mellett – minden esetben a munkaköri leírás képezi. Törekedni kell a munkafolyamatok számszerűsítésére, nevezetesen az adott munkakörben hányszor kell pl. könyvelni, regisztrálni, kalkulációt készíteni, milyen az ügyiratforgalom, milyen az ügyfélforgalom... stb. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy egyetlen leírt mondat mögött több órá, esetleg egy napos munka is meghúzódhat.

Az ilyen és ehhez hasonló munkák minősítik a köztisztviselőt, az a több millió ügy, amit elvégeznek. A köztisztviselők munkáját minden óra, minden percében méri, teszteli a lakosság, akik mint ügyfelek megfordulnak a hivatalokban.

A teljesítményértékelési rendszer célja, hogy a felső vezetés megtalálja azokat az erős és gyenge pontokat, amelyek révén a szervezet hatékonysága növelhető.

A köztisztviselői törvény módosítása egyszerre kínál teljesítményen alapuló előmeneteli rendszert és a teljesítményen alapuló javadalmazási rendszert, mely csak akkor működik jól, ha a teljesítményértékelési módszer egyértelmű és elfogadott a köztisztviselők körében, és a kiemelkedő teljesítményt honorálja a rendszer.³

Néhány fő szempont, amit a teljesítményértékelés kialakításánál a vezetőknek célszerű figyelembe vennie:⁴

Folyamatosan fordítson figyelmet munkatársaira:

- figyelje munkájukat, szükség szerint azonnal adjon konkrét visszajelzést,

²BM Duna Palota, Teljesítményértékelési szakmai konferencia - Dr. Hazafi Zoltán 2001. december 4-i előadása alapján

³ Dr. Stumpf István: A kormány közszolgálat-politikai elgondolásai és tervei (SZEK könyvek- 7. 1999.)

⁴ Szemes L. -Világi R.: Személyügyi feladatok rendszere (2001.)

- alkosson képet kollégáiról,
- a problémákat közösen próbálják megoldani.

Tekintse át munkatársai munkaköri leírását:

- igazodjon a változásokhoz, hajtsák végre a szükséges módosításokat,
- mérlegelje, hogy munkatárásának miben kell fejlődnie, milyen követelményeknek felel meg.

Értékelje saját vezetői tevékenységét és mielőtt más teljesítményét értékeli, önmagát értékelje:

- mérje meg magát is a munkatársaira alkalmazott mércével,
- elégedett-e személyes példamutatásával,
- vizsgálja meg, mit tett azért, hogy munkatársai jó teljesítményt érjenek el.

Tervezze meg a teljesítményértékelés menetét, készüljön fel rá és gondolja végig:

- milyen módszerrel történjen az értékelés,
- milyen eredményt vár az értékeléstől,
- milyen tevékenységgel járulhat hozzá munkatársa a szervezet eredményeihez,
- tudja-e pontosan a munkatársa, hogy mit vár tőle.

Amennyiben az értékelés beszélgetés formájában történik teremtsen oldott légkört:

- egyeztesse munkatársaival a beszélgetés időpontját, várható időtartamát,
- tegye világossá, hogy mi az értékelés lényege,
- éreztesse, hogy a teljesítményértékelés fejlődési lehetőség a számára,
- érezze, hogy a törődés és az értékelés vezetője számára is fontos.

Adjon módot az önértékelésre:

- tegye világossá az értékelés kritériumait, szempontjait,
- véleményeztesse az előző időszak teljesítményét.

A teljesítmény alapján értékeljen:

- a munkatárs teljesítményt értékelje ne a személyt,
- a tények és ne az érzelmek alapján értékeljen,
- legyen konkrét és ne általánosságokban kritizáljon,
- legyen őszinte és egyértelmű.

Építsen munkatársai erősségeire:

- emelje ki a munka szempontjából jó és hasznos képességeket,
- kérje meg, hogy saját maga is nevezze meg néhány erősségét,
- erősítse meg pozitív tulajdonságaiban.

Az egyéni célokat közösen tűzzék ki:

- a célok testre szabottak legyenek,
- kívánjon erőfeszítést a célok elérése,
- elérhető célokat tűzzenek ki.

5. Mérhető-e a „mérhetetlen”?

A módosított köztisztviselői törvény⁵ hatálybalépését követően sokan feszegették a kérdést: jó-e, ha a közigazgatásban is alkalmazzák a piaci szférában működő teljesítményértékelés rendszerét? Hogyan lehet a minőséget és hatékonyságot alkalmazni, mérni, amikor ez piaci eszköz?

Igen, valóban sok nehézségbe fog ütközni ennek a rendszernek a bevezetése és végrehajtása. Ennek egyik oka a sokak által tanúsított szkeptikus magatartás, ami

⁵ 1992. évi XXIII. tv. A köztisztviselők jogállásáról

– sajnálatos módon – épp az értékelést végzőkre, a vezetőkre is jellemző. Érdekes, hogy azt viszont minden kételkedő elismeri, hogy a kiemelkedő munkavégzést honorálni kell.

Meg lehet-e ezt tenni objektíven, teljesítményértékelési rendszer nélkül? Véleményem szerint nem. Hiszen a közszolgálat éppen az a terület, ahol nagy erőfeszítéseket tesznek napjainkban is a korrupció kiküszöbölésére, különböző etikai normák betartására, a szubjektív megítélés elkerülésére. Egy ilyen rendszer bevezetése valóban más magatartást vár el a vezető beosztású köztisztviselőktől, valóban sok idejüket elveheti. De mi más lenne a vezető feladata, minthogy munkatársait, beosztottjait egy csapatba összefogja, hogy irányítása alatt a munka hatékonyabbá váljon? Egy vezető feladata nem az, hogy apró telefonügyeket intézzon, hogy munkatársai feladatát elvégezze, hanem az, hogy átlássa a saját területén zajló tevékenységet, a feladatok sorát, mindig tudja, melyik beosztott mit csinál, és hogyan, összefogja az információkat és probléma esetén döntésképes legyen egy adott ügyben. *S ha mindez megvan, miért kellene félni a teljesítményértékelés bevezetésétől, hiszen a vezető nap mint nap értékeli(het)i beosztottja munkáját, teljesítményét, ha valóban jelen van és magának érzi az irányítása alatta dolgozó embereket.*

Hazánkban a teljesítményértékelés az utóbbi évtizedekben indult fejlődésnek. A '80-as években a teljesítményértékelésre rányomta a bélyegét az állami, központi gazdaságirányítás. Ebben az időszakban valójában a jutalmazási rendszer töltötte be a teljesítményértékelés szerepét. Ez azonban átláthatatlan volt, hiszen az ösztönzőként funkcionáló jutalmazásokat objektív kritériumok nélkül követhetetlenül osztották szét. A rendszerváltást követő években egyre inkább elterjedtek a fejlett nyugati országok értékelő rendszerei. Ez számos konfliktushoz vezetett, hiszen a népek közötti munkakultúra és temperamentumbeli különbségeket figyelmen kívül hagyták.

Néhány, a leggyakrabban használt teljesítményértékelési technikák közül:⁶

Osztályozó, értékelő skálák

- Hagyományos módszer.
- Leggyakoribb tényezők: munka mennyisége, minősége, tudásszint, együttműködés, lojalitás, kezdeményezés, jelenlét.
- Többféle tényező súlya előre definiálható.

Munkanorma

- Ma már ritkán alkalmazzák, a norma csak egy részét képezi a teljesítményértékelésnek.

Esszé

- Kevés a lehetőség az összehasonlításra, inkább fejlesztési célra használják.
- Fontos szerepe van az értékelő íráskészségének.

Kritikus esetek

- A kiemelkedően jó, illetve kiemelkedően rossz esetek feljegyzése.
- Időigényes, összehasonlításra nem alkalmas.
- Kiegészítő módszerként alkalmazzák.

Magatartásformákkal jellemzett osztályozó skála

- A skála fokozatait a munkakör magatartása elemeire definiálják. Pl: *Kiváló*: az ügyintézési határidőt soha nem lépi túl, semmilyen előre nem látható körülmény esetén sem. *Jó*: az ügyintézési határidőt nem lépi túl, kivéve, ha elő-

⁶ BM Duna Palota, Teljesítményértékelési szakmai konferencia - Dr. Hazafi Zoltán 2001. december 4-i előadása alapján

re nem látható körülmény lép fel. *Átlagos*: az ügyintézési határidőt általában nem lépi túl. *Gyenge*: az ügyintézési határidőt rendszeresen túllépi.

Magatartásfigyelő skála

- Magatartásformákkal írja el a munkakör legfontosabb elemeit, az értékelés az alapján zajlik, milyen gyakran lehet megfigyelni a magatartási formákat (1 majdnem soha – 5 majdnem mindig).

Célközpontos értékelés

- A vezető és beosztottja közösen határozzák meg az elérendő célokat és annak teljesítése képezi az értékelés tárgyát.

Amint látható, sokféle teljesítményértékelési módszer létezik. Fontos, hogy az értékelés őszinte, nyílt eszmecserére adjon lehetőséget. Így a teljesítményértékeléssel szembeni alapkövetelmények a következők:

- teljesség,
- egyértelműség,
- egységesség,
- egyszerűség.

A teljesítményértékelés sikere viszont nagymértékben attól függ, hogy az érintettek mennyire fogadják el az erre működtetett rendszert és annak eszközeit.

A teljesítményértékelés tulajdonképpen a vezetői összetevékenység eredménye.

7. A munkavállaló teljesítményét különböző tényezők befolyásolhatják, alakíthatják. Melyek ezek?

1. Kiválasztás

A kiválasztás jelentősége a közigazgatásban kiemelkedő jelentőséggel bír, főként az ellátandó tevékenység jellege miatt. A közigazgatásban dolgozók szolgáltatást nyújtanak az állampolgárok számára, éppen ezért nem mindegy annak minősége. A szolgáltatások jó színvonalon történő és zavartalan biztosítása jól felkészült köztisztviselőkkel érhető el.

Tekintettel arra, hogy Magyarországon a közszolgálati jogviszony kinevezéssel és annak elfogadásával általában határozatlan időre létesül, a kiválasztás jelentősége különösen megnő, hiszen egy rosszul kiválasztott alkalmazottól vagy lehetetlen, vagy nagyon körülményes „megszabadulni.” Az alkalmazáskor kiköthető ugyan próbaidő⁷, de a módosított köztisztviselői törvény szerint ennek időtartama legfeljebb 6 hónap lehet, melynek meghosszabbítása tilos. (Németországban például évek telnek el az „élethosszig” tartó kinevezésig, ami hatékonyabbá teszi a kiválasztási rendszerüket.)

A módosított köztisztviselői törvény⁸ szerint: „közszolgálati jogviszony büntetlen előéletű, cselekvőképes és legalább középiskolai végzettséggel rendelkező magyar állampolgárral létesíthető és tartható fenn.”

Ezen túlmenően fontos kiválasztási kritériumnak tartom még a következőket:

- szakmai alkalmasság,
- munkáltató és munkavállaló várakozásainak összhangja,

⁷ Kivételt képez, ha jogszabály által elrendelt pályázat útján történő vagy vezetői kinevezésről van szó. Módosított 1992. évi XXIII. tv. 11/B § (4)

⁸ 1992. évi XXIII. tv. A köztisztviselők jogállásáról

- a dolgozó érdekeltsége, motiváltsága,
- a követelményeknek megfelelő személyes tulajdonságok megléte.

Felvetődik a kérdés: amennyiben elindult a közigazgatás reformja, mely arra törekszik, hogy egy magasan kvalifikált, jól képzett köztisztviselői kart hozzon létre, kinevezés előtt miért nem vizsgálja meg a pályázók alkalmasságát az adott területre?

A köztisztviselő személyesíti meg, teszi valóságossá, érezhetővé az elvont államiságot, a közösség ügyeit igazgató államot. Fontos tehát, hogy milyen munkakörbe kit választunk.

Az általános gyakorlat viszont napjainkban még mindig az, hogy – bár meghirdetik a megüresedett álláshelyet – ismerős körből választják ki a felső vezetők leendő munkatársaikat. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy az az ember, aki baráti társaságban kellemes modorú, szellemes, és talán megbízható is – de rendelkezzen bármely egyéb pozitív tulajdonsággal – pont ott, pont abban a munkakörben, pont abban a munkakörnyezetben nem biztos, hogy megállja a helyét.

Ezért úgy gondolom, új munkatársak alkalmazásánál be kellene vezetni – akár egy központilag elfogadott – alkalmassági vizsgálatot, melyen a jelölt szakmai alkalmasságán túl emberi tulajdonságait is értékeli képesség- illetve személyiségtesztekkel. Ennek azonban elengedhetetlen feltétele, hogy a felvételi munkát végző szakember valóban szakember legyen, aki rendelkezik megfelelő emberismerettel, alapvető kommunikációs és pszichológiai ismeretekkel, aki képes lépést tartani és folyamatosan megújulni változó világunkban.

A fentiek szükségességét a következő esettanulmánnyal kívánom alátámasztani.

Ez év februárjában elmentem a helyi polgármesteri hivatalhoz, ahol kimutatást kértem x évre visszamenőleg helyi adóbefizetéseimről. Az ügyintéző, bár ügyfélfogadási időben mentem, igen zaklatottan fogadta a kérésemet, sőt még fejemre is olvasta rendetlenségemet, hogy miért nem őriztem meg a feladóvevényeket! További magyarázatokkal kellett szolgálnom ahhoz, hogy mi célból kérem én ezt a kimutatást. Mint jámbor ügyfél, igyekeztem minden kérdésére válaszolni, annál is inkább, mert még nem jutottam túl első megdöbbenésem. Miután magamhoz tértem, próbáltam megőrizni higgadtságomat, és azon kezdtem el gondolkodni, hogy az az ügyintéző, aki engem magánemberként a faluból ismer, s akivel én mint köztisztviselő – habár közvetetten is – időnként munkakapcsolatba kerülök, hogyan beszélhet velem így? Vajon hogyan bánt az ilyen ügyintéző azzal a „mezei” falusi állampolgárral, aki még tőlem is nagyobb alázattal fordul hozzá különböző ügyekben.

Szó mi szó, a kért kimutatást nem kaptam meg, habár a számítógépen az adatokat már elő tudta hívni, de nem tudta kinyomtatni. Kb. 20 perc után felírta igényemet, és ígéretet tett arra, hogy másnapra elkészül a kimutatás.

Később fokozott érdeklődéssel figyeltem az események folyását, és „elismerve” az ügyintéző „magasabbrendűségét”, nem megkérdőjelezve szakmai hozzáértését távoztam a hivatalból.

Azonban nem hagyott nyugodni a dolog és mivel azt a bizonyos számítógépes programot az a Hivatal fejlesztette ki, ahol én dolgozom, megérdeklődtem a kollegáimtól: vajon mennyi időbe telik egy kimutatás elkészítése? A válasz: kb. 5 perc.⁹

Hogy vajon az említett ügyintéző miért nem tudta teljesíteni egy hétköznapi ember hétköznapi kérdését, arra a következő pontban keresek választ.

⁹ Az említett kimutatást 1 héttel később kaptam meg.

2. Képzés

A szervezetben dolgozók szellemi tőkéje nagy kincs. A teljesítmények növelésének egyik legfontosabb feltétele az emberi erőforrás minőségének szakadatlan javítása, a szakértelem és tudás fejlesztése, színvonalának emelése.

Ahogy Mark Twain is mondta:

„A képzésen múlik minden. Az őszibarack valaha keserű mandula volt, és a karfiol nem más, mint egyetemi végzettségű káposzta.”

Napjainkban különösen megnőtt a dolgozók képzésének és továbbképzésének jelentősége, melynek egyik oka a gyors műszaki-technikai fejlődés, mely mindenekelőtt a képzés szintjének növelését teszi szükségessé, másrészt a szervezetek részéről növekvő minőségi igények tették szükségessé.

Fontos eleme lett a köztisztviselői életpályának is a továbbképzési rendszer kialakítása. Éves, illetve középtávú képzési tervek alapján folyó képzés segíthetné, hogy a köztisztviselők alkalmazkodni tudjanak a hatékony közszolgáltatás és az Európai Unióhoz csatlakozás követelményeihez.

A hivatalok többségében nem fordítottak erre kellő gondot. Sajnos még ma is az az általánosan jellemző, hogy a köztisztviselők, ha magasabb szinten akarják tartani ismereteiket, ellátni egyre növekvő feladataikat nagymértékben az önképzésre és egyéni igényességre vannak utalva. A munkáltatók sokszor nem örülnek az efféle hajlandóságnak, hiszen számukra gondot okoz, hogy hogyan oldják meg a konzultációs- és vizsgaidőszakokban a helyettesítés problémáját. A közigazgatásban további problémát jelent, hogy az éves szinten képzésre fordítható előirányzat összege korlátozott.

Hivatalomban¹⁰ 2001. évben készítettem egy középtávú képzési tervet, mely nemcsak vezetői szemeknek íródott, hanem minden munkatársnak. Fontosnak tartottam ugyanis, hogy e terv nyilvános legyen¹¹, elkészítésekor törekedtem arra, hogy mindenki számára áttekinthető legyen és világos. Kiemelve a nyelvi, számítástechnikai és informatikai képzések fontosságát, hiszen ezek ma már Európai Unió követelmények is.

Úgy gondoltam - s a visszajelzések is engem igazoltak - a kollegák nagy része szívesen venne részt¹² továbbképzéseken, ezért a képzési tervhez csatoltam egy kérdőívet, melyet 150 főből 68 fő juttatott vissza hozzám.

A következő témák váltottak ki fokozott érdeklődést:

- Európa Unió alapismeretek,
- angol kezdő és haladó nyelvtanfolyamok,
- német kezdő nyelvtanfolyam,
- angol számítástechnikai, közgazdasági, államigazgatási szaknyelv tanfolyam,
- konfliktuskezelési tréning,
- kommunikációs tréning,
- ORACLE-képzés.

A közszolgálati képzési rendszer meghatározó eleme a közigazgatási alapvizsga és szakvizsga. Mindkettőt a köztisztviselők jogállásáról szóló 1992. évi XXIII. törvény vezette be. Az alapvizsga letétele minden köztisztviselő számára kötelező¹³,

¹⁰ CSM Területi Államháztartási Hivatal

¹¹ Eddig ilyen jellegű tájékoztatás nem volt a hivatal dolgozói részére

¹² Amennyiben a hivatal anyagilag támogatja a tanulmányokat. Sajnos az önerőből tanulni szándékozók száma 2001. évig jóval kevesebb volt.

¹³ Kivéve: jogi, igazgatásszervezői és rendőrtisztai főiskolai diplomával rendelkezőket.

ez egyben a pályán maradás feltétele is. A köztisztviselői törvény 2001. évi módosítása a szakvizsga letételének személyi körét kibővítette, s míg eddig csupán a vezető pozíciót betöltött köztisztviselők számára volt kötelező, 2001. július 1-jétől minden felsőfokú végzettségű munkatárs szakvizsgaköteles.¹⁴ Habár mindez a szakmaiság erősítésének jegyében történik, nem bizonyított, hogy mind az alapvizsga, mind a szakvizsga letétele valóban eléri-e a hozzá fűzött reményeket, azaz növeli-e a szervezet hatékonyságát, eredményességét?

Bár mindkét vizsga kétségtelenül nagy ismeretanyagot, tudást ad át a vizsgázónak, rendkívül nagy rálátást a közigazgatás rendszerére, attól még – szerintem – egy ügyintézőnek nem lesz jobb a konfliktuskezelő készsége, nem fejlődik a kommunikációs készsége, nem tudja, hogy bánjon az ügyféllel, hogy az elégedetten távozzon, és mint ahogy az előző pontban utaltam rá, nem tudja, melyik gombot nyomja meg a számítógépen ahhoz, hogy valóban magas szinten ellássa feladatát.

Így a vezető beosztású munkatársak – annak ellenére, hogy kiemelkedő közigazgatási szakmai ismeretek birtokába jutnak – vezetői képességeik ezáltal nem javulnak.

3. Motiváció

Az emberi erőforrás gazdálkodás nagyon fontos területe az ösztönzés. Minden szervezet fő céljai között kell, hogy szerepeljen olyan ösztönzési politikának, stratégiának, gyakorlatnak és rendszernek a kifejlesztése és alkalmazása, amelyek elősegítik a szervezet céljainak elérését, a megfelelő emberek megszervezése, megtartása és motiválása által.

Ha megvizsgáljuk a különböző motivációs elméleteket választ kaphatunk arra, mi motiválja az embereket a szervezetben.

Thierry (1992.) kiemeli a fizetés szerepét az ösztönzési rendszerben, annak pszichológiai és társadalmi jelentőségére hivatkozva, mivel számos üzenetet közvetít a dolgozókhoz amellet, hogy a kívánatos anyagi elismerés státuszát tölti be. A fizetés elárul valamit a dolgozó munkahelyi magatartásáról, az elismerés szimbóluma és közvetíti: vajon a munkaadó mit gondol az illető magatartásáról.¹⁵

Nem hagyható figyelmen kívül az a tény, hogy az elismerés minden embernek mást jelent, mint ahogyan az emberi szükségletek is egyénenként változnak.

A jó ösztönzés versenyképes, költséghatékony, adókimélő, rugalmas, választási lehetőséget kínál, ne ossza meg a dolgozókat, rendszeresen felülvizsgálva, módosítva legyen, teljesítményhez kapcsolódjon. A közigazgatásban a teljesítményértékelés ösztönző eszközei – legalábbis az anyagi jellegűek – eltérnek a versenyszféra lehetőségeitől. Lehetőség van ugyanakkor különböző pótlékok adására, jutalmazásra, szakmai továbbképzésre, cím adományozására, személyi bér megállapítására, vezetői kinevezésre.

Ösztönzés útján érhető el, hogy a munkavállaló ne csak ledolgozza a munkaidejét, hanem legjobb tudása, felkészültsége képessége alapján végezze munkáját, minél inkább maga is hozzájáruljon a szervezeti célok eléréséhez, a szervezet eredményes működéséhez. Nem elég a munkaerőt megszerezni és megtartani, hanem motiválni is kell a minél magasabb teljesítmény elérésére.

¹⁴ Kivéve jogi, igazgatásszervezői és rendőrtisztai főiskolai diplomával rendelkezőket.

¹⁵ Eugene McKenna-Nick Beech: Emberi erőforrás menedzsment (1998.)

4. Személyiségtípusok

A teljesítményértékelés kapcsán figyelemmel kell lenni arra, hogy EMBBEREKKEK dolgozunk. Emberekkel, akik mind más-más személyiségek, más a temperamentumuk, egyéniségük, stb. Mely mind kihat a teljesítményre, emberi és munkakapcsolatokra.

Az emberek „osztályozása” tehát – amellet, hogy segíti a benyomások kialakítását – komoly torzító hatással is járhat. Így a teljesítményértékelést végző személy amennyiben munkatársát nem csak értékelni, de fejleszteni és motiválni is akarja, rendelkeznie kell bizonyos fokú empátiával beosztottaival szemben.

Míg Hippokratész 4 alapvető személyiségtípusról írt (melankolikus, kolerikus, szangvinikus, flegmatikus), napjainkban már korszerű személyiségtipológia alkalmazható, az enneagramm, mely 9 személyiségtípust karakterizál, s melynek segítségével meghatározhatók az egyéni magatartásminták, a hajtóerők, megmutathatja a személyes kibontakozás lehetséges útvonálát.

A következőkben olyan eseteket említek meg, amelyek éppen a fentiekben leírt empátiás készségek hiányát jelzik.

Hivatali dolgozóként nap mint nap találkozom, beszélgetek emberekkel. Az elmúlt évek folytán nagyon sok sérelem felgyülemlett bennük, azokban az emberekben, akik sokszor 20, vagy akár 30 éve is köztisztviselőként dolgoznak. Itt elsősorban a középfokú végzettségű emberekről szólnék, akik a köztisztviselői törvény módosításával egyre inkább úgy érzik, nincsenek megbecsülve. Az az iskolai végzettség, ami jó volt az előző rendszerben, az most semmit sem ér. Gondolok itt a sok kollega által elvégzett KÁLÁSZ-ra (Felsőfokú Költségvetési Szakvizsga) vagy tanácsakadémiai szakoktatási tagozatra. Feltételezem, nem csak az én munkahelyemen, hanem másutt is feszültség forrása a bértábla ilyen mértékű eltérítése, hiszen egy szakadék keletkezett az I-es és II-es besorolású köztisztviselők között, hogy a ki-szervezetekről ne is szóljak. Sajnos ez rányomja hangulatát a hétköznapiakra és úgy gondolom erre a problémára is megoldást kellene találni.

A frusztráció egy másik – tipikus - esete, amikor a köztisztviselőt felettese nem becsüli meg, nem veszi észre sem emberi, sem szakmai értékeit.

Felvetődik a kérdés, vajon itt melyik fél a hibás? A vezető látja és ítéli meg rosszul beosztottját, vagy pedig a beosztott nincsen tisztában önnön értékeivel? Vajon mi itt a teendő?

5. A stressz és teljesítmény összefüggése

A stressz kifejezést Sellye János, magyar származású orvos alkotta meg. A stressz feszültség, megterhelés, egyoldalú célzott nyomás, olyan feszült állapot, amely külső vagy belső inger alapján a testet vészreakcióba helyezi. Tulajdonképpen minden, amit teszünk, bizonyos fokig stresszt okoz, s ez természetes is.

A közigazgatásban meglévő szociális hatások igen erős stresszorok a köztisztviselők számára. Gondoljunk csak bele: többnyire emberek között és emberekkel dolgozunk, s ilyenformán elkerülhetetlenek a különböző konfliktushelyzetek. Mindennapi kép, amikor egy ügyfél zaklatott lelkiállapotban bemegy egy hivatalba és szóvateszi vélt vagy valós sérelmét. Ilyenkor az ügyintézőnek a helyzet magaslatára kell állnia, hogy megtalálja a megfelelő hangnemet és kiszolgálja ügyfelét.

De említhetem a számítógép előtt végzett munkát is, hiszen a képernyő előtti tartós munkavégzés nagy izomterhelést jelent a szem külső és belső izmaira nézve, a

rossz minőségű monitor vibrálása ingerültté teheti az embert. De ide tartozik a különböző ergonómiai igények kielégítése, a megfelelő bútorzat, a megfelelő fényviszonyok stb. megléte vagy hiánya is.

Tovább stresszt okozhatnak például a különböző lelki hatások: a kudarc, a munkatársak, vagy felettes kritikája, a túlterhelés: a túl hosszú munkaidő, a képességek vagy készségek hiánya, az ezekből fakadó álmatlanság, esetleg egy zsúfolt iroda. Emberekkel foglalkozni soha sem volt könnyű feladat, azonban a tartós stressz természetellenes, következményei többnyire csak évek múlva jelentkeznek – többnyire betegség formájában.

Úgy gondolom pozitívan hat a teljesítményre és minden hivatalnak tudatosan törekednie kellene arra, hogy olyan munkahelyi intézkedéseket vezessen be, melyek javítják a munkahelyi légkört és fejlesztik a kommunikációs kapcsolatokat.

6. A vezető hatása a teljesítményre

A vezetés nemcsak egyének vezetését jelenti, hanem az egyénekből kialakított csoport vezetését is. Egy vezető legfontosabb és legnehezebb feladata az emberek motiválása, elkötelezése a munkahely céljai iránt.

Az, hogy mi egy sikeres vezető legfőbb tulajdonsága, nem határozható meg egyértelműen. Legyen átlagon felüli intelligenciája, kezdeményezőkézsége, önállósága, találékonyság, önbizalom, magabiztosság és magas szintű szakmai tudás jellemezze. Természetesen ezek a tulajdonságok fontosak, és jó, ha megvannak a vezetőben, de nem elegendők.

Helyes vezetési stílus nem létezik. Az, hogy mikor melyik módszert „alkalmazzuk” függ a szervezeti formától, a feladatok sokféleségétől, a beosztottak sokféleségétől, a vezető és csoport kapcsolatától.

Úgy gondolom, hogy a vezető sikere elsősorban attól függ: meg tudja-e szerezni beosztottai segítségét, bizalmát. Hiszen az ő feladata nem a konkrét munkavégzés, hanem az emberek irányítása, ő embereken keresztül végzi a munkáját.

Tapasztalataim alapján a közigazgatásban – nincs helye a kreatív gondolkodásnak, mindent elmos és aláás a szervezeten belüli bürokrácia. Ennek okát elsősorban a nem megfelelő munkahelyi légkörben látom, mert ott, ahol nincs meg a munkatársak közötti és a beosztott–főnök közötti bizalom, ott nem szárnyalhat az emberi elme. Persze lehet, hogy valóban nincs is rá szükség, hiszen a közszférában minden esetben a jogszabályok szerint kell eljárni...

A teljesítményértékelés kapcsán felmerült bennem a gondolat, hogy vajon a vezető beosztású köztisztviselők hogyan vélekedhetnek erről az új rendszerről? Úgy gondolom, még nincsenek igazán felkészülve rá, de a Belügyminisztérium részéről megindultak az ezirányú képzések.

Sok – teljesítményértékeléssel kapcsolatos – fórumon elhangzott, hogy a vezetői munka kb. 30%-át fogja kitenni az ezzel járó feladat. Valóban, ha belegondolunk ez állandó odafigyelést igényel majd a vezető beosztású köztisztviselő részéről, ez még kialakulóban van, határozott elképzelések nincsenek a megvalósításról.

A teljesítményértékelés akkor hozza meg a hozzá fűzött reményeket, ha a változás nem csak jogszabályi szinten, hanem bennünk, köztisztviselőkben is lezajlik, ha meglátjuk munkatársainkban és ügyfeleinkben az embert és remélhetőleg eljön az idő, amikor a közszolgálat hagyományos értékrendjei ismét előtérbe kerülnek. Amikor a *közszolgálat*, valóban a *köz szolgálatát* jelenti, ahol a köztisztviselők maximá-

A közigazgatás több ezer éves összetett társadalmi képződmény, mely napjainkban folyamatos átalakuláson megy át. Ahhoz pedig, hogy egy állampolgár-központú, pozitív irányba váltó közigazgatásról beszélhessünk, tudni kell mi a végső cél.

A hivatalnok tanuljon lelki szerénységet és emberi alázatot, érezze az új európai és nemzeti közösség világi papjának magát.

Minősítése akkor lesz tökéletes, ha nemcsak munkásságát, világnézeti magatartását bírálja el, hanem jellemét is."¹⁶

FILÓ CSILLA – DRÁNOVITS KLÁRA – LUDÁNSZKY IMRE – MARTIN

ORSOLYA – SOMOGYI BEÁTA – WEINTRAUT KORNÁLIS

Reménytelenségre ítélve – Egy halmozottan hátrányos térség humánpotenciáljai

I. Bevezetés

Kutatásuk témájának a hátrányos térségekben élő emberek felnőttoktatásban való részvételét választottuk. Ezen belül az Ormánság Vajszló körjegyzőségét vizsgáltuk, ebbe Lúzsok, Vejtő, Páprád, Kórós és Hircs tartozik bele.

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy az Ormánságban élők képzettsége és a térség hátrányos helyzete, elmaradottsága között van-e összefüggés.

Akciónk egy esős októberi napon kezdődött Vajszlón. A nagyon kedves és segítőkész körjegyző hölgytől nagyon sok értékes információhoz jutottunk.

A beszélgetés után felkerestük az öt falut, ahol kérdőíveket töltettünk ki az emberekkel. Sajnos néha elég passzívak voltak az emberek és igazából nem segítettek a munkánkat. Nem keseredtünk el, mert azért voltak olyanok, akik szívesen válaszoltak a kérdéseinkre.

A kérdőívet úgy állítottuk össze, hogy rövid és érthető legyen, azért, hogy ne kelljen sokáig feltartani az embereket.

II. Az Ormánság jellemzése

Az Ormánság Magyarország történelmi kistája. Kiváló természeti adottságai folytán jelentős mezőgazdasága volt, a drávai átkelők révén pedig a mai horvátországi területekhez szoros gazdasági kapcsolatok jellemezték.

A XVIII. században a nagybirtokrendszer kialakulásával körbezárult a terület, ettől kezdve a népesség száma csak korlátozottan nőtt.

Gazdasági bázisának, társadalmának megroppanását mégis csak a II. világháborút követő időszak hozta magával. Ekkor a terület határsávnak minősült, s mint ilyen nem részesülhetett a központi fejlesztési forrásokból. E térségi diszkrimináció a térségen kívül eső szocialista iparcentrumok erőltetett fejlesztésével együtt rohamos elvándorlást indított meg.

Évtizedenként megközelítőleg 2000 fővel fogyott a népesség, s ez csak a 80-as évek közepén mérséklődött, de nem állt meg. *A terület elvesztette népességének egyharmadát, de valójában a veszteség jóval nagyobb volt, hiszen a fiatal generáció, az ambiciózusabb, kreatívabb, vagyonosabb réteg hagyta el a térséget, s helyükre alacsony műveltségű, a térségtől eltérő viselkedésmintájú lakosság települt be.*

A kedvezőtlen társadalmi – gazdasági folyamatok hatását mérséklendő 1986-ban gazdaságilag elmaradottnak minősült a térség, s ezúttal a felzárkózást segítő kormányprogram akcióterületévé vált.

E program azonban az eszközök elégtelensége és a célok nem adekvát megválasztása folytán nem érte el a kívánt eredményeket, így az Ormánság értékei jórészt rejtve, kibontatlanul maradtak meg napjainkra.

A KSH mára – a kistérségek fejlettségi különbségeit vizsgálva – a legrosszabb kategóriába, a lemaradó kistérségek közé sorolta: az *Ormánság lett egyike az ország kilenc leghátrányosabb kistérségének*. Az infrastrukturális hiányokon túlmenően iparral, komolyabb gazdasági bázissal nem rendelkezik, intézményrendszere gyenge, s az adott földrajzi elhelyezkedés rossz mezőgazdasági adottságokkal, fejletlen gazdasági és művelési kultúrával párosul.

Az 1949 utáni drasztikus változás az ún. határsáv miatt, a mai napig megmaradt (még mindig nincs határátkelő a térségben). Az innen való menekülés és az ipari centrumok által kialakított szívóerő megbontotta a korábbi évtizedek társadalmi stabilitását. Ez az elvándorlás még nagyobb arányú volt a zárt településeken és kevésbé volt jellemző a főút melletti községekben. Míg pl. Kórós lakossága 40%-kal lett kevesebb, Kémes létszáma csak pár százalékkal csökkent. Ez a tendencia csak a 80-as évek közepén mérséklődött. Gyakorlatilag az történt, hogy ekkorra a térség népességének egyharmadát veszítette el számszerűen. Valójában a veszteség sokkal nagyobb volt, mert az elköltözők stabil anyagi háttérrel új egzisztencia kialakítására vállalkoztak, a megüresedett parasztházakat pedig zömmel olyanok foglalták el, akik csak a megmaradt gazdaság lassú, vagy gyors felélésére voltak képesek.

II.1 A feltárt térség jellemzése

A lakónépesség száma a vizsgált térségben az önkormányzat nyilvántartása alapján 2001. január 1-én az alábbi települési megoszlásban (fő):

Kórós	251
Hirics	250
Lúzsok	230
Vejti	219
Páprád	207

A vizsgált terület tehát az alacsony népességű megyén belül is a ritkábban lakott területek közé tartozik.

A ma jelenlévő népesség nagyobb része nem rendelkezik a parasztgazdálkodás sem hagyományos, sem korszerű tudományával. Számukra a mezőgazdasági üzemek felbomlása, az iparból való kiszorulás, a munkanélküliség olyan állapotát teremtette meg, melyből csak a térségbe bevitt, a térségre szabott segítő programokkal képzelhető el a kilábalás.

Számos „felülről” jött, kudarcot vallott kísérlet után a térség települései az Ormánság Fejlesztő Társulás keretén belül 1993 nyarán felvázolták a térség komplex fejlesztési tervének fő irányait, s ezeket átgondolva 1993. október 29-én önkéntes jelentkezés alapján munkacsoportokat hoztak létre:

- telefonfejlesztésre,
- úthálózat és közlekedésfejlesztésre (beleértve a kerékpárút hálózatot is),
- oktatás- és felnőttképzés koordinálására,
- Vállalkozásfejlesztésre,
- természeti és építészeti érték megóvására, feltárására, valamint
- a falusi turizmus és a térség idegenforgalmának fejlesztésére.

A későbbiek folyamán ebbe a munkába kapcsolódott be és segítette a térséget a Baranya Megyei Önkormányzati Társulás: a PHARE adta lehetőségeket kihasználva az építészeti értékek megmentésére kiírt pályázat elkészítésével.

A térség szociális helyzete

Át kell gondolni, hogy ezen a tipikus mezőgazdasági területen, az itt élő emberek tulajdonában levő 700-800 négyszögöl nagyságú földeken mit kellene termelni, illetve hogyan lehetne termőföldre jutni akár az egyénnek, akár az önkormányzatoknak.

Azok a tulajdonosok, akik visszakapták földjeiket, de nem itt élnek, mostanában mind nagyobb számban külföldieknek adják el a földet. Sajnos a vásárlásban nincsenek ellenfeleik a felvásárlóknak, mivel olyan összegeket adnak egy hektár földért, amit sem az önkormányzatok, sem az itt élők nem tudnak kifizetni. 1990-től a termelőségcsökkenések – mivel az állami támogatások elmaradtak – kezdtek csődhelyzetbe kerülni, és lassan megszűnni.

A térségben a Baranyahídvégi Rt. az, amely még működik. Az öt község közül csak Kórósról jár ide pár ember dolgozni. Mivel a kicserélődött lakosságnak nincs a tulajdonában föld, tulajdonképpen nem is foglalkoznak mezőgazdasági termékek előállításával. Mivel az iparban is átalakulások voltak, megszűntek a munkásjáratok, és munkalehetőségek. Az emberek munkanélkülivé váltak.

Egy darabig az emberek várták a „csodát”, aztán beleszoktak a létlenségbe, és ehhez az új helyzethez alakították életüket.

Mivel a képzettségük a legtöbbjükének nagyon alacsony, és igazán példa sincs előttük a kitörésről, úgy érzékeljük, hogy meg vannak a helyzetükkel elégedve.

Már a rendszerváltozás óta az önkormányzatok és a megalakult társulások azon munkálkodnak, hogy a feltárt hiányosságokat és hátrányokat megszüntessék. Pár éve az OFT közreműködésével a térség telefonhálózatának korszerűsítése megtörtént. Megoldódott a térség hulladék-elhelyezési gondja is, mivel majdnem 40 település összefogásával korszerű szeméttlerakó létesítésére pályázatot adtak be, melyet Sellye határában építenek, a szállítást pedig a Pécssett működő BÍKOM Kft. látja el.

Az öt önkormányzat közül háromban falugondnoki szolgálat működik, melyek elsősorban a szociális gondok enyhítését szolgálják. Ez a három falu: Kórós, Lúzsok, Páprád. A falugondnoki szolgálatra van igény, mert az ő segítségükkel jutnak el az autóval nem rendelkezők a városokba. Ezekért minimális összeget kell fizetni, így sajnos a szolgáltatás sem tud rentábilis lenni a térségben. Négy település önkormányzata vesz részt a szociális földprogramban, amely a mezőgazdasági termelést hivatott megsegíteni, ezek: Hirics, Kórós, Lúzsok, Vejtő. Több településen járda épült, és rendbe lettek téve a belterületi vízelvezető árkok.

Továbbra is kritikán aluli az úthálózat minősége. Utat kellene építeni Hirics és Kísszentmárton között azért, hogy zsáktelepülés jellegük megszűnjön, illetve, hogy a lakók rövidebb úton jussanak el a körzeti, valamint megyeszékhelyre. Az úthálózat fejlesztése nélkül nem lehet elképzelni sem a mezőgazdaság fejlesztését, sem az ipar idetelepítését, hiszen a gyors szállítást csak korszerű úton lehet megvalósítani. Az úthálózat fejlesztése feltétele az idegenforgalom és falusi turizmus fejlesztésének is. A természeti értékek bemutatásához pedig a kerékpárutak kiépítésére lenne szükség.

Tragikus, hogy az 50-es évektől szinte semmit sem változott a községek szociális ellátó rendszere. Ma is egyetlen vegyesbolt van minden településen, ahol a legszükségesebb élelmiszerek, valamint a tisztálkodáshoz szükséges mosó- és mosdó-

szerek vásárolhatók meg. Sajnos italboltból, italkimérésből ma már minden településen legalább kettő található. Ruhát, cipőt, vasáru, tartós fogyasztási cikket, stb. Vajszlón és Sellyén kívül a térségben nem lehet beszerezni. Soha nincs kedvezményes vásárlásra lehetőség, így aztán az emberek pénzük legnagyobb részét italra, cigarettára és kávéra költik. Mivel a kertjüket sem művelik, az étrendjük egyoldalú, nagyon olcsó alapanyagú ennivalókat készítenek. Ez alól kivétel az a tanuló, akik napköziben étkeznek, és azok a dolgozók, akiknél a munkahelyen étkezési lehetőség van.

Ennek következménye, hogy sok beteg van a térségben, ugyanakkor az egészségügyi ellátottság ma sem jobb, mint 40-50 évvel ezelőtt volt. Nem növekedett az egészségügyi dolgozók száma, nem javultak a munkakörülmények sem. Talán pozitívként említhető, hogy a háziorvos hetente egyszer kimegy a területre rendelni és házi gyógyszerházzal rendelkezik. Ez valamennyire enyhíti a ma már óriási költségekbe kerülő utazási terheket.

Ügyintézésre a körzetenként működő jegyzőségeken, illetve a térség központjában, Siklóson van lehetőség. Ha nem működne falugondnoki rendszer, csak nagy nehézségek árán lehetne megoldani a lakosság problémáit, mivel a közlekedési lehetőségek 20-30 év óta semmit sem javultak, sőt talán még romlottak is, hiszen autóbuszjáratokat szüntettek meg és a vonat léte is bizonytalanná vált. Páprád helyzete kivétel ez alól, mivel ez a település a fő közlekedési út mellett helyezkedik el. Megoldatlan Vejti és Hirics helyzete, mivel e két településen ez a szolgálat sem működik. Egy felmérés is bizonyítja, hogy lenne rá igény ezen a két településen is. Sokat segítené a két falu szociális gondjainak enyhítésén, hisz orvoshoz, bevásárlásra, ügyintézés alkalmával igénybe lehetne venni bármikor. A felmérés mutatja, hogy a települések nagy részén olyan kevés közlekedési eszköz van az állampolgárok tulajdonában, és olyan rossz anyagi körülmények között élnek, hogy utazási igényeiket nem tudják kielégíteni.

A lakosság korösszetétele, nem- és iskolai végzettség szerinti megoszlása

Az öt felmért településen mintegy 1157 ember él. A településszerkezet jellemzően aprófalvas, ami azt jelenti, hogy településenként átlagosan 200-300 fő közötti a lakosság szám.

Ezek a települések megőrizték a századelő Magyarországit. Az idelátogató „egy darab megelevenedett történelemmel” találkozunk. A házak, az eszközök, a szokások élő néprajzi kiállítás az idelátogató számára.

A népesség demográfiai összetételét tekintve kevésbé jellemző már a végletes elöregedés. Az „egyke” és a Kodolányi megrajzolta beszegezett ablakú házak már kevésbé jellemzőek. A jelentős, mintegy 30-40%-os népesség – kivétel Páprád és Vejti – gyermekvállalási szokásaiból adódóan a térség egészét tekintve magasabb a 100 szülőképes korú nőre jutó gyerek szám, mint a megye egészének átlaga.

Ennek lett a következménye részben, hogy a kistelepüléseken – egy kivételével Kőrös – megszűntek a kisiskolák. Kőröson 1-4 osztály van, de ezután a gyerekeknek Vajszlóra kell bejárniuk tanulni. Az iskolabusz természetesen reggel elviszi a gyerekeket, délután pedig hazahozza őket. Vajszló 12 település gyerekeit fogadja iskoláiba. A 6 éven aluli gyerekek száma azt mutatja, hogy nem is várható az elkövetkezendő időkben változás, sőt a lakosság enyhe csökkenésére számíthatunk, ha megnézzük a 60 év feletti lakosok számát.

Vonzóvá vált a térség legtöbb települése a perifériára szorult emberek és családok számára. Ezek az egyének szociálisan, morálisan és képzettségileg is az alsó réteghez tartoznak: ez meglátszik az itt élők anyagi helyzetén és iskolai végzettségén.

Érdekes, hogy az 1990-es népszámlálás alkalmával Kóróson a lakosság több mint 10%-a analfabéta volt, és ezek egy része nem a legidősebb korosztályból került ki. Közép- és felsőfokú végzettségű ember alig van a településeken. A 8 általánosnál kevesebb iskolát végeztek – ha kivesszük a 14 évnél fiatalabbakat – a lakosság 20%-át teszik ki.

A megkérdezett lakosság 75%-a csak 8, vagy annál kevesebb általános iskolai végzettséggel rendelkezik. Mindössze ¼-ük rendelkezik valamiféle középfokú szakképesítéssel.

Az alacsony iskolai végzettség, a cigány lakosság 40%-os aránya és a 20-30% problémás egyén hozza azt, hogy borzasztó nagy a munkanélküliség.

A felmérések azt is bizonyítják, hogy ahol megmaradt az iskola, ott a cigány fiatalok közül többen végzik el a 8 általánost, illetve sokkal több a továbbtanuló, valamint a magasabb végzettségű ember. Más a faluhoz, embertársaihoz, a munkához való viszonyuk, stb. Ez annak köszönhető, hogy 10 éves korig olyan szokásokat alakít ki az intézmény, mint a rendszeres iskolába járás, a rendszeres tanulás, később munkaszeretet és önálló ismeretszerzés, stb., ami már elkíséri a tanulók nagy többségét életük végéig. Az adatok is jól mutatják, hogy a legfontosabb tennivaló az, hogy minél magasabb iskolai végzettsége legyen az itt élőknek, illetve a 20-60 év közötti embereket kell meggyőzni a képzésben való részvételről.

Sajnos a Munkaügyi Központ által javasolt képzésben alig vesznek részt. Volt egy próbálkozás esti iskolára, de mindössze 19 fő iratkozott be az 5 településről, és mindössze 3 fejezte be. Ezt az önkormányzat fizette és támogatta, könyveket kaptak, meleg ebédet, persze ingyen, de mégis feladták.

A lakosság iskolai végzettség szerinti megoszlása:

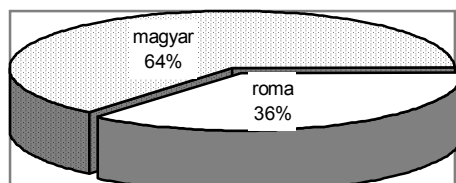
Község	8 ált. kev.	8 ált.	Szak m.k.	Gim.	Szak-köz.	Techn.	Szak isk.	Főisk.	Egyetem	Össz.
Kórós	3	7	4	2	3	2	-	-	-	21
Hirics	3	13	3	-	2	1	-	-	-	22
Lúzsok	4	7	4	-	1	-	2	-	-	18
Vejtő	8	8	7	-	-	-	-	-	-	23
Páprád	5	5	6	1	-	1	1	-	-	19
Össz.	23	40	24	3	6	4	3	-	-	103

Valamennyien tudjuk, hogy az alacsony iskolai végzettség a cigányság körében a legnagyobb arányú. Ma a különböző cigány szervezetek és a kormány is sokat áldoznak ennek megszüntetésére. Igen ám, de ha az itt élő cigányok magukat magyarnak vallják, ezek a segítségek nem érnek el hozzájuk. Márpedig nagyon sok esetben az történik, hogy roma származású emberek nem tartják magukat az etnikumhoz tartozónak. Erre a kérdésre nagyon oda kellene figyelni, mivel az öt község közül Vejtő és Páprád kivételével a másik három községben a lakosoknak több mint a fele roma.

Mégis azt érzékeljük, hogy Gilvánfa és Alsószentmárton kivételével a megye, vagy maga az ország is úgy tartja számon ezeket a településeket, mint magyar lakta vidék, ugyanakkor inkább az a helyes megközelítés, hogy magyarok is laknak itt.

Azt gondolják, hogy ezeknek a falvaknak is joguk lenne azokra a kedvezményekre, amelyeket az említett kettő megkap, már csak azért is, mert így lehetne ezeken a rétegeken segíteni.

Ezt a következő grafikonnal szeretnénk szemléltetni:

Az Ormánság tipikus mezőgazdasági terület, hisz az Alföld szerves részeként tartják nyilván. Az itt élő emberek évszázadokon keresztül növénytermesztéssel, állattenyésztéssel és az erdő adta munkával foglalkoztak. Ha nem is lehetett meggazdagodni belőle, de szűkösen meg tudtak ezekből a munkákból élni. 1960-ig egyéni gazdálkodás jellemezte a térséget, majd a termelőszövetkezetek megalakulásával a lakosság nagyobb része ebben találta meg megélhetéséhez a lehetőséget. 1970-től a lakosság kezdett a falvakban kicserélni. Az új lakosok, akik a pusztákról, valamint a cigánytelepekről kerültek be, s mivel földekkel nem rendelkeztek, az iparban helyezkedtek el.

Mivel az ipari centrumok legnagyobb része a megyeközpontban voltak, a 70-es, 80-as években autóbusszokkal naponta vitték-hozták a falvakból bejáró embereket. Az e térségben élők 95%-ának is így volt munkahelye. A keresetből aránylag megfelelő életmódot tudtak kialakítani.

A termelőszövetkezetek az állami támogatások elmaradása következtében lassanként megszűntek, és mivel az iparban is átalakulások következtek be – a munkajáratok, munkalehetőségek megszűntek – az emberek munkanélkülivé váltak.

Gazdasági jellemzők

A térség – Trianon által meghatározott történelme miatt – gazdasági és infrastrukturális szférájára egyaránt jellemző a perifériakusság. A lakossági ellátás is viszonylag alacsony színvonalú.

A mára tulajdonossá vált tagok, illetve a kevés földdel rendelkező lakosság körében az a felismerés tükröződik, hogy az egyéni gazdálkodásra való átállás esélyei a tőkehiány, a gazdálkodáshoz szükséges korszerű szakismeret és megfelelő piac híján igen csekélyek.

Az ipar csak egy-két kitelepítés, bedolgozó konfekcióipar és alacsony feldolgozási fokon működő élelmiszeripar révén képviselteti magát a térségben. Korszerű színvonalú termelés csak a sellyei Agrokémiában és a Ganz Műszerművek vajszlói gyáregységében folyik.

Hatalmas sertés- és szarvasmarhatelepek működtek ezekben a községekben. Ma még találkozhatunk a félig, vagy teljesen lebontott épületek maradványaival, és csak nagyon kevés helyen használható istállóval. De ilyen a kép a falvakban az egyéni portákon is. Míg az 1970-80-as években az állatállomány 60%-át e térség lakossága is háztájiban állította elő, ma a sem a telepek, sem az egyének gyakorlatilag nem foglalkoznak ezzel a tevékenységgel. Nemcsak azért nem, mert a takarmányt sem tudják megtermelni, hanem inkább azért, mert a felvásárlási árak egy éven belül is

olyan hullámzóak, hogy a kistermelők jelentős hányada csődbe ment, ami a többi termelőt is elijesztette ettől a tevékenységtől. Az itt élő emberek fele ma már annyi állatot sem tart, ami a saját szükségletet kielégítené.

Mivel a ma itt élő emberek nagy része nem rendelkezik a földművelés, ezen belül a kertészkedés hagyományaival, a birtokukban levő belterületi földet sem tudják igazán kihasználni. A földek felén kukoricát termelnek, ugyanakkor megveszik a hagymát, babot és zöldségfélét. Amikor beköltöztek ezekbe a házakba, a kertben található hagyományos gyümölcsfákat kivágták, még azokat is amelyeket nem kellett permetezni, nem igényeltek komoly növényápolást. Újakat nem ültettek és ma drága pénzért veszik (vagy nem) azt a terméket, amit maguk is előállíthatnának.

Sajnos ma ebben a térségben, az itt élő emberek még önfenntartásra sem rendezkedtek be. Nem tartanak állatot, ami a tojás, hússzükségeiket kielégítené, nem termelnek annyi zöldséget és gyümölcsöt ami a család éves szükségletét fedezi.

Volt két próbálkozás is a szociális földprogrammal révén. A két eset nagyon érdekes és egyben elkeserítő is.

Az első próbálkozás az volt, hogy házimalacokat osztottak minden családnak, ezért természetesen nem kellett fizetni. Az emberek feladata „csak” annyi lett volna, hogy a malacot felhizlalják és tenyészkán segítségével (ezt is a program fizette volna) szülessenek kicsi malacok. Kettőt tovább kellett volna adni annak a családnak, akinek még nincsen. A szaporulat többi részével (s ez átlagban 8-10 malacot jelent) azt csinálhattak volna, amit akarnak. Az állatot etetését úgy tervezték megoldani, hogy a családok vetőmagot kaptak, amit el is vetettek nekik, az ő feledatuk annyi lett volna, hogy műveljék meg, s takarítsák be a termést. Azonban a malacokat eladták, a földet pedig nem művelték: a jó elképzelés nem segített rajtuk.

A térségben működő kisebb üzemek is lassanként leépülnek, például a Vajszlón működő Ganz-gyáregység ma kb. 2/3-dal kevesebb embert foglalkoztat, mint 10 évvel ezelőtt. A szintén Vajszlón működő burgonyafeldolgozó-üzemben is már csak mutatóban vannak munkások, a termelés jelentéktelen. Nem tudott fejlődni a fűrész-üzem, és az erdészet is új struktúra szerint teszi a dolgát azon a kevés erdős területen, ami megmaradt a privatizáció után.

Mindennek az lett a következménye, hogy a helyi munkalehetőségek nagy mértékben csökkentek, és egyelőre nincs is kilátás új üzemek felállítására, vagy a meglevők fejlesztésére.

Reménysugárként jelent meg a Pécsett letelepedett ELCOTEQ finn gyár leányvállalata, amely ezt a térséget célozta meg, mivel munkaerő itt olcsóbb, mint Pécsett és környékén. Az itt élők azonban ennek is nagyon örülnek. Sajnos az alacsony képzettség miatt csak kevés embert tudtak foglalkoztatni. De még azok az emberek is, akik megfeleltek a munkára, sajnos nem sokáig bírták, és nagy részük lemorzsolódott.

Ennek oka lehet, hogy mára már elszoktak a munkától és önfegyelem hiányában nem tudtak alkalmazkodni. Sok embernek az volt a problémája, hogy nem mehet el dohányozni, enni, inni amikor akart. Egy-két nap után megunták és nem mentek többet dolgozni. Azokra, akik pedig dolgoztak, és mára már elértek valamit, a többiek irigykedve néznek. Most is kitűnt, hogy csak azok az emberek tudnak elhelyezkedni, akik a 8 általánoson kívül más iskolai végzettséggel is rendelkeznek, vagy akik az általános iskolát aránylag jó eredménnyel fejezték be.

Mindezek következtében nem véletlen, hogy a vizsgált népesség egyharmada semmiféle jövedelemmel nem rendelkezik, és nem egészen 15%-uk rendelkezik kereső foglalkozással.

VII. SWOT analízis a térségre vonatkozóan

Erősségek:

- A táj, a természet viszonylagos érintetlensége.
- A természeti adottságokat kihasználó idegenforgalmi erősségek.
- Az adottságok biogazdálkodás céljára történő hasznosítása mind a növény-termesztés, mind pedig az állattartás területén.
- Szabad munkaerő.
- Gazdag vadállomány
- A Dráva folyó adta vizitúrizmus, horgászat lehetőségei.
- A hagyományos faluképek megléte.
- Védett műemlékek.
- Az erdősültség lehetőségei, ritka fafajták.

Gyengeségek:

- A lakosság szociális helyzete.
- Alacsony iskolai végzettsége.
- Alacsony szakképzettsége, kedvezőtlen korösszetétel.
- Fejletlen infrastruktúra, elmaradott közút-, és vasúthálózat.
- Közlekedési nehézségek.
- A külföldiek, külföldi tőke érdeklődésének hiánya.
- Leromlott állapotú házak, gondozatlan udvarok.
- Szegénység.
- Az etnikum magas aránya.
- Kevés munkalehetőség helyben és közelben.

A térségben működő egyéni vállalkozások, vállalkozók száma jelentéktelen. Nagy része ha alkalmaz is munkást, feketén teszi, vagy 4 órás munkára jelenti be. Az emberek nem mernek szólni, mert akkor ettől a kereseti lehetőségtől is elesnek. A kormány is szemet huny e felett, mert így kevesebb nyugdíjassal, illetve alacsony nyugdíjjal kell számolnia az elkövetkezendő esztendőkből.

A vállalkozók többsége a szolgáltató szektorban tevékenykedik. A vállalkozások közül általában a vendéglátás és a kereskedelem működik. Egy nagyon kis hányada próbál szerencsét a mezőgazdaságban: mezőgazdasági termeléssel, fakitermeléssel foglalkozik.

A foglalkoztatók tevékenysége elsősorban a szolgáltató szektorra irányul: a vendéglátással és kereskedelemmel, vegyesbolt üzemeltetéssel, fodrász szolgáltatással, építőiparhoz kapcsolódó kőműves- és burkolómunkával, közúti áru fuvarozással foglalkoznak elsősorban.

VIII. A foglalkoztatási információk

A vizsgált térségekben a nyilvántartás szerint 1157 ember él. Mint hagyományosan mezőgazdasági térség, viszonylag alacsony a munkaerő kvalifikáltsága. A munkahely struktúra miatt az eddigiekben is jellemző volt a képzett fiatalok elvándorlása, mostanra pedig – az elvándorlási csatornák folyamatos bezárulása révén – drámaian

nő a fiatalok körében a munkanélküliség. A regisztrált munkanélküliek száma növekvő volt az utóbbi időszakig. A Pécsre betelepült gyárak a remények szerint a közeljövőben jelentős mennyiségű munkanélkülinek biztosítanak munkahelyet és ezáltal megélhetést. Várható, hogy az eddig stagnáló állapot, ami 30% körüli regisztrált és kb. ugyanennyi nem regisztrált munkanélkülit jelentett, kimozdul a holtpontról.

A vagyoni helyzetükkel, vagy például a jövedelmükkel kapcsolatos kérdésekre sem kaptunk mindig reális választ. Bár a polgármester vagy megbízottja, valamint mi – az adatgyűjtők – is kihangsúlyoztuk, hogy az adatok nem kerülnek olyan szervezetekhez, amelyek esetleg felhasználhatnák ellenük, még név nélkül sem mondták a valós adatokat. Ennek több oka is van. Úgy érzik, hogy többször is becsapták őket, ezért félnek a retorziótól. Olyan önkormányzati, állami juttatásokat kapnak, amelyekről elesnének, ha kitudódna a valós anyagi helyzetük. Nem hisznek a segítő szándékban stb. Iskolai végzettségéből többet mondtak be a ténylegesnél. Hirics és Lúzsok községben a 19–51 év közötti lakosoknak csak hetede dolgozik. Bár tipikus mezőgazdasági területről beszélünk, az aktív dolgozók több mint fele mégis az ipari ágazatban helyezkedett el.

A munkanélküli segélyezettek száma több mint 300, vagyis kétszerese a keresők számának. Ha megnézzük, hogy a 19-51 év közöttiekből mennyi a keresők és a támogatottak száma akkor látjuk, hogy kb. harmada ennek a korosztálynak nem regisztrált munkanélküli. Ha az 51–61 év közöttieket is idevesszük, a helyzet még rosszabb. A semmilyen jövedelemmel nem rendelkezők száma a megkérdezetteknek szintén harmada.

A legtöbb segélyezett a cigányság köréből kerül ki, elsősorban azért, mert iskolai végzettségük alacsony, szakmával pedig alig valamelyikük rendelkezik. Ha megfelelő a végzettségük, nem érzékelhető a térségben, hogy felvételnél hátrányba kerülne a munkahelyeknél.

1990-től fokozatosan kerültek ki az emberek az ipari munkából, mivel a bejárást a munkahelyre a vállalatok nem biztosították, a munkásjáratokat megszüntették, így is lehetett a profitot emelni. A termelőszövetkezetek megszűnésével a mezőgazdaságban dolgozók is munkanélkülivé váltak. A jó munkásokat abban az időben úgy próbálták megsegíteni, hogy az üzemorvosok rokkantsági nyugdíjra javasolták őket.

A bizottság a legtöbb esetben 50%-os egészségromlást állapított meg. A század elején, az egyéni gazdálkodás idején ezek az emberek még hosszú éveket dolgoztak volna. A teljes lakosság legnagyobb része nyugdíjas.

Község	Munkaviszony		Reg. munka- nélk.	Nem reg.mn.	Öregs.	Rok- kant	Házt. beli	Gyes/ Gyed	Fő- áll.any
	Igen	Nem							
Kórós	10	12	3	4	1	1	-	1	-
Hirics	9	12	4	3	2	-	-	1	2
Lúzsok	6	15	9	3	-	-	2	2	-
Vejti	2	19	7	6	1	2	-	4	-
Páprád	2	16	7	2	5	1	-	1	-
Össz.	29	74	30	18	9	4	2	9	2

IX. Pályakezdők helyzete

Ugyan e kérdőívben a pályakezdőkre nem tértünk ki, de a jegyzőösszontól nagyon sok fontos információt kaptunk.

A pályakezdő fiatalok körében az figyelhető meg, hogy az általános iskola befejezése után a fiataloknak csak kis része tanul tovább, és ha tovább is tanul nem fejezi be tanulmányait. Ennek következtében nem lesz végzettségük, és szakmai végzettség nélkül nincs lehetőségük elhelyezkedni az amúgy is szűk munkaerőpiacon.

Otthon a fiatalok azt látják, hogy munka nélkül is meg lehet élni, ezért igény sincs a tanulásra. Nem egy példát említett a hölgy, hogy technikusi végzettséggel otthon ülnek, és nem is próbálkoznak munkához jutni. Pedig ezek az emberek még fiatalok, és sok lehetőségük lenne felemelkedni.

X. A munkanélküliség és a munkára való hajlandóság

A jövedelempótló támogatás már megszűnt, így egyetlen támogatás a szociális segély. Ennek összege a mindenkori nyugdíjminimum 70%-a, ami jelenleg 12.807 Ft. Ezt az emberek életük végéig kapják. Tehát ha ők azt az összeget elegendőnek tartják, amit önmaguk illetve a családjuk után kapnak, akkor nem kényszerülnek munkát vállalni. Ugyanakkor, aki kevésnek tartja ezt a pénzt, az sem rendes munkával próbálja megszerezni, hanem kiegészítik megélhetési bűnözésből és fekete munkával.

Tudják, hogy ha csak 10.000 Ft-ig lopnak, nem büntethetőek. Ez a lopásból származó áru elegendő arra, hogy elvegetáljanak, s nem mozdulnak a munkalehetőségekre.

A munkanélküliek száma 1990-től 1995-ig vált a mai szintre. A ma szociális segélyen lévők és közhasznú munkán lévők 95%-a már több év óta ezekből a támogatásokból élnek. Némelyek néha rövid időre elhelyezkednek, de aztán egy-három hónap múlva ismét a segélyezettek között vannak. A problémát talán abban kell keresni, hogy:

- a több éves munkanélküliség leszoktatta az embereket a rendszerességről, a folyamatos aktív munkáról;
- úgy gondolják, hogy még mindig a munkás parancsol a munkahelyeken és az történik, amit ők akarnak;
- ha nincs kedve dolgozni, elmegy az orvoshoz, hoz egy igazolást és meg van oldva a kérdés.

A termelőszövetkezetekben és a környéken működő üzemekben kb. 50-50%-ban dolgoznak nők és férfiak.

Az elmúlt időszak korábbi kutatásai azonban azt mutatják, hogy inkább a női munkaerőtől szabadulnak meg, és éppen ők azok, akik nehezebben tudnak elhelyezkedni. Speciálisan női munkaerőre épülő üzemek nem épülnek és a családtól távollevő munkahelyekre elmenni a nőknek, különösen, ha gyerek is van, sokkal nehezebb. Mivel a térség üzei leépültek, a termelőszövetkezetek megszűntek, a városokban lévő munkahelyekre önerőből kellene beutazni, ami néha a közlekedési viszonyok miatt majdnem lehetetlen.

Az Ormánság legtöbb falvában a cigányság magas számban van jelen, és sajnos az évszázadok óta kialakult szokások, életvitelek nehezen, illetve nagyon lassan változnak. Így csak kis százalékát lehet a rendszeres, hatékony munkára rávenni. A 70-es években az akkori kormány az elköltözni kívánó falusi lakosok házait potom pénzért felvásárolta és a telepeken élő cigány családoknak kiosztotta anélkül, hogy

ennek ellenértékeként valamit is elvárt volna tőlük. Így ma ezeknek az épületeknek az állaga olyan rossz, hogyha hamarosan egy komolyabb tatarozást nem kapnak, pár éven belül összedőlnek.

A PHARE-program keretén belül volt és talán lesz is rá lehetőség, hogy bizonyos összeget szerezzenek az önkormányzatok az épületek felújítására. Nagyon fontos lenne ezeknek az épületeknek, fálvaknak a megmentése, hisz a települések elpusztulásával a térség értékei is elpusztulnának. Olyanok, mint a kőrösi templom mennyezetkazettái, vagy azok a gyönyörű bolthajtásos falusi házak, melyek még a múlt században épültek.

Lúzsokon éppen most van folyamatban egy olyan kezdeményezés, hogy egy vállalkozót megbíztak azzal, hogy a falu pénzén a nagycsaládosoknak építsen házakat. Ezekbe természetesen ingyen költözhetnek be, csak annyi volt a kérés, hogy segítsenek gödröt ásni, cserepet pakolni. „Természetesen” ezt nem tették meg, sőt az odahordott anyag is eltűnt. Most áll a munka.

XI. Fejlesztési lehetőségek a vizsgált területeken

Természetesen a kis területekre és a falu gazdasági épületeinek kihasználására az itt működő társulás tagjainak van elképzelésük. Ezeket a PHARE és SAPARD pályázati lehetőségein keresztül szeretnék elérni.

A növény- és állattenyésztési tervek most vannak kidolgozás alatt.

Tárgyalások folynak olyan állami gazdaságokkal, nagyüzemekkel, melyeknek külföldi kapcsolataik vannak, és élő szerződés alapján az EU igényeinek megfelelő árut termelnek illetve tenyésztnek.

Igény lenne az olyan gyümölcsök termesztésére, amelyek termését aszalékként lehetne értékesíteni, ilyen pl. a nemes bodza, melynek termése jól eladható színezőanyag. Fontos lenne energiaerdők telepítése. Míg az Ormánság a múlt század második feléig 70%-ban erdő borította terület volt, ma Baranya fában legszegényebb területe. Takarmánynövényekből viszont csak annyit szabad termelni, amennyit a térség fel tud használni.

A célkitűzések között olyan feladatokat tűztek ki, amelyek biztosítják az EU-csatlakozás feltételeit, illetve munkalehetőséget biztosítanak az itt élő embereknek.

Az elvégzendő tevékenységek körét az alábbiakban határozták meg:

- A kistérségi fejlesztéshez szükséges információk gyűjtése, a lehetőségek és adottságok feltárása.
 - Kistérségi fejlesztési program kidolgozása.
 - Települési rendezési terv összehangolása.
 - A fejlesztési program megvalósítása.
- Az esetleges foglalkoztatási programok:
- Mezőgazdasági irányú, helyben tartott és gyakorlatra koncentrált oktatás, továbbképzés.
 - Legeltető állattartás, bérállattartás.
 - Haltenyésztés, horgásztavak kialakítása.
 - Gyümölcsstermesztés újbóli meghonosítása.
 - Nemesfűz-telepek telepítése.
 - Gyógynövény-termesztés, helyi hagyományos feldolgozás.
 - Vadásztatás.

Befejezés

Dolgozatunk témája tehát a hátrányos térségekben élő emberek felnőttoktatásban való részvétele volt. Sajnos azonban azt tapasztaltuk, hogy az általunk kutatott térségben az emberek nem igazán választják a felnőttoktatást, nem igazán szeretnék megoldani a munkanélküliség problémáját.

Sajnos ezek az emberek elfelejtették, hogyan kellene dolgozniuk, hogyan kellene visszatérni a munka világába. A segítséget visszautasítják és megelégednek azzal a kevéssel, amit segélyként kapnak, és ha az is elfogy megkeresik illegális úton.

Azonban ez meddig mehet így tovább? Mi lesz a gyerekekkel, a fiatal, felnövekvő generációval? Ők is ezt az utat fogják választani? Reméljük nem, és nekünk a jövőben ennek a megakadályozására kell törekednünk.

HÁRY ESZTER

A viselkedéskultúra oktatásának tapasztalatai a felnőttoktatásban

A 2000/2001. tanév első szemeszterében vetődött fel először, hogy a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet egyetemi képzésben résztvevő hallgatói számára szükséges lenne viselkedéskultúrából kurzus meghirdetésére és indítása. Az igény azért vetődött fel, mert bár az Intézetben oktatott üzleti kommunikáció is magába foglalja a viselkedéskultúra és a protokoll bizonyos speciális területeit, de csak az üzleti életre leszűkítve foglalkozik az illetékes, az etikett és a protokoll meghatározott kérdéseivel. A különféle viselkedési és protokolláris szabályok nemcsak az üzleti életben jelennek meg, hanem lépten-nyomon szembe találjuk magunkat velük szinte valamennyi hétköznapi szituációban. Az embereknek csak egy viszonylag kis hányada mozog az üzleti élet különböző színterein, viszont mindenki számára fontos, hogy ismerje annak a közegnek, annak a kultúrának a viselkedési normáit, amelyben él. Nem mindegy, hogyan viselkedünk színházban¹, társaságban², hogyan bonyolítunk le egy-egy telefonbeszélgetést³, milyen ajándékot viszünk magunkkal egy meghívás alkalmával⁴, hogyan terítünk meg egy ünnepi asztalt⁵, és hogyan ültetjük le a vendégeket.⁶

Természetesen nemcsak a saját társadalmi-kulturális környezetünk viselkedési normáinak ismerete lényeges, hanem más kultúrák szokásainak, elfogadott viselkedési szabályainak megismerése és betartása is elengedhetetlen, különösen akkor, ha külföldre utazunk. Az angol mondás azt tartja „When in Rome, do as the Romans do” (Amikor Rómában vagy, viselkedj úgy, mint a rómaiak). A 21. század elején, amikor Magyarország az európai uniós csatlakozás küszöbén áll, elengedhetetlen a miénktől eltérő szokásokkal, gondolkodásmóddal rendelkező kultúrákkal való megismerkedés, kardinális kérdéssé válik, hogy egy-egy utazás alkalmával képes-e az egyén beilleszkedni az általa úticélként választott ország szokásrendszerébe, tud-e alkalmazkodni az adott országban elfogadott viselkedési szabályokhoz és képes-e azoknak megfelelően viselkedni.

¹ Abban az esetben, ha késve érkezünk egy előadásra és mégis lehetőségünk van arra, hogy helyünket elfoglaljuk, akkor arccal azok felé fordulva haladjunk a sorban, akiknek kellemetlenséget okozunk késésünkkel, és ne az előadást nézzük, amíg helyet nem foglaltunk.

² Nem illik olyan témát felvetni, amelyről pontosan tudjuk, hogy a társaságban valakit kellemetlenül érinthet.

³ A magánjellegű telefonbeszélgetést a munkahelyen röviden bonyolítsuk le. Ha mi vagyunk a beszélgetés kezdeményezői, mindig mutatkozzunk be. (Ottlik, p. 130.)

⁴ A háziasszonynak mindig illik virágot vinni, de a virág kiválasztásánál fontos figyelembe venni a vendéglátó hölgy korát. Középkorú hölgynek ne vigyünk fehér rózsából kötött csokrot. (Görög, p.98)

⁵ Maga a menü határozza meg, hogy mit helyezünk el az asztalon. (Halák, p. 45) Például: a vizespohár a kés felett áll, tőle pedig jobbra helyezkedik el a borospohár. (Stewart-Lawrence, pp. 108, 111.)

⁶ Konkrét példákat találhatunk a megfelelő ültetési rendre a Máté János által szerkesztett Protokoll kézikönyvben. (Máté-szerk, p. 198-199.)

A fent említettek és számos más ok miatt is nyilvánvaló, hogy az egyetemi hallgatók számára nélkülözhetetlen saját és más népek kultúrájának, szokásainak, illemszabályainak ismerete, mert ez könnyebbé teszi számukra a ma már itthon is gyakran nem csak magyar állampolgárokat foglalkoztató munkahelyeken a beilleszkedést, az egyre fokozódó nemzetközi mobilitásban való részvételt, egy-egy külföldi tanulmányút vagy külföldi munkavállalás esetén az ismeretlen környezethez, a helyi szokásokhoz való gyorsabb alkalmazkodást. A külföldön folytatott tanulmányok során nemcsak az adott ország kultúrájával konfrontálódhat gyakran a hallgató, hanem a különféle mobilitási programoknak köszönhetően számos más kultúrából érkező diákkal is együtt kell élnie és tanulnia, ami további érv a viselkedési és protokolláris szabályok és szokások minél átfogóbb megismerésének fontossága mellett. Az ilyen ismeretek lehetővé teszik a hallgatók számára, hogy könnyebben és kevesebb kínos helyzetet előidézve szót értsenek a különböző kultúrákat és szokásrendszereket képviselő diáktársaikkal, együtt tanuljanak, együtt éljenek velük.

A viselkedéskultúra fogalmába beletartoznak mindazok a viselkedéshez kapcsolódó szabályok, szokások, amelyek kultúránként eltérnek egymástól, vagy meg egyeznek egymással. Bizonyítottan vannak átfedések két kultúra ismert szabályai között, mégis sokszor inkább az eltérések dominálnak. Eltérőek például az ajándékozási szokások: nem mindegy, hogy az egyes kultúrákban hol, mit ajándékozunk, milyen értéke van az ajándéknak, és azt mikor adjuk át. De eltérések figyelhetők meg az üdvözlési szokásokban is: vannak országok, ahol a kézfogást részesítik előnyben az öleléssel szemben, és természetesen vannak olyan kultúrák, ahol ez fordítva történik⁷. A dohányzásra vonatkozó szabályok viszont rengeteg hasonlóságot mutatnak az egyes kultúrákban (hol és hogyan illik cigarettára gyújtani, a hamutartó használatának szabályai stb.).

A viselkedéskultúra oktatása során gyakran megfogalmazzák a hallgatók, hogy ezekre az ismeretekre jó lett volna már középiskolás korban szert tenni, hiszen ezt a tudást az élet számos területén már kamatoztathatták volna. Sokan közülük már középiskolás korukban is részt vettek számos rendezvény szervezésében, esetleg tolmácsoltak is konferenciákon, de nem tudták, hogyan kell megfelelően viselkedni például egy díszítkezés alkalmával⁸, hogyan kell egy más kultúrából érkezett vendéget üdvözölni, illetve milyen témákról nem illik kérdezni⁹ a külföldi vendéget.

Az elmúlt szemeszterek tapasztalatai azt bizonyítják, hogy a hallgatókban számos olyan kérdés fogalmazódik meg, amelyre a választ a kurzus során megkaphatják, és ezeknek az új ismereteknek a birtokában magabiztosabban léphetnek fel olyan szituációkban, amelyben korábban félszegnek érezték magukat, vagy amelyeket inkább elkerültek azért, mert nem tudták, hogyan viselkedjenek, milyen viselkedést várnak el tőlük. Számos visszajelzés érkezett azzal kapcsolatban, hogy a kurzus során megszerzett ismeretek gyakran segítettek a hallgatóknak abban, hogy a mindennapokban megad hassák a kellő tiszteletet annak, akit üdvözölnek, vagy akit

⁷ Az Amerikai Egyesült Államokban egy rövid öleléssel üdvözlnek egymást a barátok. Németországban kézfogással üdvözlnek egymást az emberek.

⁸ Fontos például tudni azt, hogy díszítkezés alkalmával a pohárköszöntő után csak a közvetlenül mellettünk álló/ülő vendéggel koccintunk, a velünk szemben ülőkkel, illetve a pohárköszöntő alatt a velünk szemben állókkal nem, feljűk csak a fejűnkkel biccentűnk.

⁹ Az Egyesűlt Királyságból érkezett vendéggel minden esetben beszélgethetűnk az időjárásról, de ilyen beszélgetést kezdeműnyezni egy Szingapűrból érkezett vendéggel nagyfokű illetlenség. (Máté, p. 24.)

meghívják egy rendezvényre, adekvát módon viselkedjenek azzal, akivel elmennek ebédelni.

Az üdvözlés egyértelműen azok közé a kommunikációs helyzetek közé sorolható, amelyek a legtöbb problémát okozzák. Kevesen tudják például, hogy egy kézfogással egybekötött bemutatkozás során kinek kell először a kezét nyújtania, kinek kell a nevét először mondania. Egy ilyen másodpercek alatt lezajló esemény során rengeteg hiba követhető el, amiből kiderül, hogy az egymást üdvözlők tudnak-e illendően viselkedni, ismerik-e a megfelelő illemszabályokat, és megadják-e a kellő tiszteletet a másoknak. Az *első benyomás* rendkívül fontos, a kézfogás és a bemutatkozás is része ennek a fogalomnak. Egy elrontott kézfogás, egy nem megfelelő, esetleg nem a megfelelő időben vagy sorrendben elhangzott verbális megnyilatkozás már az első pillanatban okozója lehet a partner negatív viszonyulásának és gátja lehet minden további kapcsolatteremtésnek.

A viselkedéskultúra kurzus során számos olyan témáról esett szó, amelynek megismerése hasznos kapaszkodót nyújthat a hétköznapi életben. Az elmúlt négy szemeszter során tartott kurzusok végén kapott írásbeli hallgatói visszajelzésekből kiderült, hogy a részletesen megbeszélte és feldolgozott problémákkal kapcsolatosan is maradtak még fehér foltok. Úgy tűnt, hogy a hallgatók végtelenül nyitottak a saját, valamint más kultúrák jellemző viselkedési formáinak megismerésére, és felismerték ennek a tudásnak a fontosságát. Elsősorban azt fogalmazták meg, hogy igénylik a szituációs gyakorlatokat, hogy szeretik kipróbálni saját magukat olyan konkrét helyzetekben, amelyeket a mindennapokban is gyakran átélnek. A feedbackek tanúsága szerint a hallgatók több mint 75 százaléka tartja fontosnak, hogy olyan információhoz jusson, amelyet a tanteremből kilépve azonnal átültethet a gyakorlatba. A viselkedéskultúra oktatása lehetővé teszi, hogy a gyakorlatból vett példákkal olyan ismereteket adjunk a hallgatóknak, amelyeknek rögtön érezhető gyakorlati hasznuk van.

A viselkedéskultúra oktatásából leszűrte fontos tapasztalat, hogy az illemszabályok pusztá felsorolása nem a leghatékonyabb módja az ismeret átadásának, elsajátításának, nem vezet eredményes tanuláshoz, ezért ez a megközelítés már a kurzus első óráján sem tűnt célravezetőnek. Annál sikeresebb megoldás volt az illemszabályok kontextusba helyezése, szituációs gyakorlatok eljátszása, amelyeken keresztül lehetőség nyílt arra, hogy a hallgatók elmondják a szituáció eljátszása közben szerzett tapasztalataikat, továbbá hogy a szituációt kívülről szemlélők is megfogalmazhassák, mit vettek észre, milyen változtatásokat javasolnának. Elhangzottak olyan konkrét kérdések, amelyek az egyes szabályok eredetére, kialakulására vonatkoztak, közöttük pl. az a kérdés, hogy miért kell a férfiaknak úgy menniük az utcán, hogy a nőt a jobb oldalukon vezetik.¹⁰

Az oktatásban jól felhasználhatók különféle filmek és videós anyagok. A Film-múzeum televíziós csatornán újra adásba került, a helyes viselkedés szabályait taglaló és bemutató - Feleki Kamill által moderált - sorozat eleve oktatási céllal készült. A műsorban látott szituációk jó része még ma is megállja a helyét, az időközben bekövetkezett illemszabály-változásokra a hallgatók bevonásával vita formájában célszerű felhívni a figyelmet. Az ismert filmekből (pl. *Pretty Woman*) vett részletek is jó segítséget nyújtanak különféle viselkedési szabályok bemutatásához és megvi-

¹⁰ Az egyik máig fennmaradt magyarázat a hölgyek védelmezéséhez kapcsolódik, és abba a korba nyúlik vissza, amikor az urak még kardot viseltek az oldalukon. A másik közismert magyarázat pedig a hölgy tisztességére utal.

tatásához. Egy-egy konkrét szituáció elemzése lehetővé teszi, hogy vitatkozva tanuljanak a hallgatók az illemszabályokról és észrevegyenek olyan hibákat, amelyeket ők maguk is elkövetnek. Mindig könnyebb mások viselkedését kritizálni, abban meglátni azt, ami nem helyes, nem elfogadott, mint saját viselkedésünkről mondani ítéletet, ezért tűnt szerencsésnek az illemszabályok ilyen formában történő megbeszélése, megvitatása.

A szituációs gyakorlatok között szerepelt olyan feladat is, amelynek során a hallgatók saját külföldön szerzett negatív vagy pozitív tapasztalataikat fogalmazták meg. A konkrét történetek eljátszásakor¹¹ olyan viselkedési szabályokra derült fény, amelyek ismeretének a hiánya furcsa, esetleg nevetséges helyzeteket teremtett. A hallgatók saját élményeik alapján szerzett ismereteik átadásával segíthetnek egymásnak abban, hogy ne kerüljenek hasonló helyzetbe. A saját tapasztalatokból leosztott következtetésekre, tanulságokra épülő tanítás, tanulás az ismeretszerzés egyik leghatékonyabb módja.

Képi stimulusok felhasználásával számos illemszabályt, viselkedési normát lehet bemutatni. Minden olyan kép, amely gesztusokat ábrázol¹², vagy egy-egy furcsa szituációra enged asszociálni, jó alapot biztosít ahhoz, hogy olyan beszélgetés vagy vita alakuljon ki a hallgatók között, amely feltárja az egyes kultúrák közötti eltéréseket, illetve felhívja azokra a figyelmet. Ugyanaz a gesztus más-más jelentéssel bír attól függően, hogy azt hol használják¹³.

Mivel általában sztereotípiákban gondolkodunk, a képekből kiinduló beszélgetések fényt deríthetnek arra, milyen tévhitben élünk egyes kultúrákkal kapcsolatban, milyen elvárásaink vannak a miénktől eltérő kultúrát képviselő emberrel szemben. A képek olyan szituációkat mutathatnak be, amelyekben különböző kultúrák képviselői eltérően viselkednének. Amikor beleképzeljük magunkat egy meghatározott helyzetbe, akkor tudjuk eldönteni, hogyan viselkednénk, milyen viselkedési formát találnánk a legalkalmasabbnak arra, hogy az adott szituációban megálljuk a helyünket. Ha a fantáziánknak még több teret engedünk és megpróbáljuk elgondolni, miként cselekednénk abban az esetben, ha egy olyan országban tartózkodnánk, ahol az elfogadott viselkedési normák az általunk megszokottól eltérőek, akkor megtanulhatjuk azt is, milyen nehéz egy másik kultúrát képviselő ember fejével gondolkodni, milyen bonyolult az adott pillanatban leginkább elfogadott viselkedési szabályt kiválasztani és alkalmazni.

Hatékony tanulási módszernek bizonyult különböző tesztsorok megoldása is, amelyek közül néhányat maguk a hallgatók állítottak össze. A kisebb csoportokban dolgozó diákoknak lehetőségük nyílt arra, hogy a már korábban megszerzett ismereteiket, tapasztalataikat megbeszéljék egymással, és ha elgondolásuk helytelen volt, akkor azt nem a nagyközönség, a csoport egésze előtt kellett beismerniük. A csoportmunkának ebben az esetben az az előnye, hogy a kérdéssor eredménye nem egyetlen ember gondolatait, tudását tükrözi, hanem csoportkonszenzuson alapul, így senki sem érezheti azt, hogy kiderül, ő az, aki nem ismeri a vonatkozó illemszabályt.

¹¹ A feladat alapötlete Amy T. Seifer "Exploring Cultural Values" című gyakorlata alapján született. (Fantini, pp. 142–143.)

¹² A feladat alapötlete Richard Humphries "Hand(y) Language" című gyakorlata alapján született. (Fantini, pp. 153–155.)

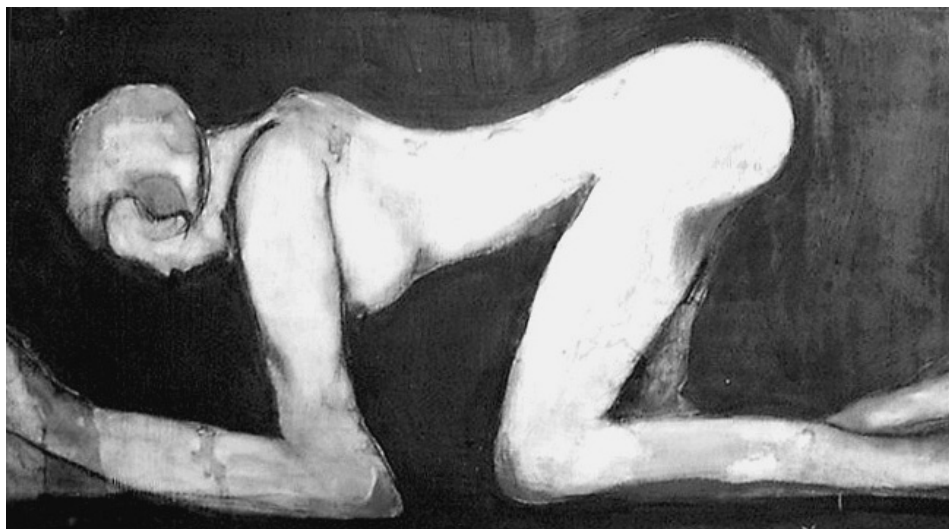
¹³ Az arcfújás gesztusa Olaszországban például dicséretet jelent, míg Németországban annyit jelent: „Ez teljes örültség”. (Axtell, p. 80.)

A kurzus során alkalmazott feladatok összeállításában a korábban megszerzett nyelvtanári gyakorlat és tapasztalat rengeteg segítséget nyújtott számomra, ugyanis a nyelvtanulásnál is fontos érzékelteni, tudatosítani a hallgatókban, hogy nem baj, ha hibáznak, a hibák kijavításán keresztül lehet eljutni újabb, helyes ismeretek megszerzéséhez. Meg kell tehát ismerni a nyelv szabályait, hogy helyesen használjuk a szavakat és helyesen alkossunk mondatokat, hogy megszólaláskor ne legyenek gátlásaink, ne kelljen félnünk attól, hogy hibát követünk el. A viselkedéskultúra oktatása ebben a vonatkozásban nagymértékben hasonlít a nyelvoktatáshoz: ha nem ismerjük az illemszabályokat, félszegen, helytelenül, illetlenül viselkedünk, félünk attól, hogy környezetünk észreveszi és megmosolyogja sutaságunkat.

A hallgatók motiváltsága egyértelmű: ismerni akarják a helyes viselkedés szabályait, és azok alapján szeretnének cselekedni. A viselkedéskultúra tanulása során világossá válik számukra, hogy nincs olyan rétege a társadalomnak, amelyhez ne kapcsolódna konkrétan megfogalmazható viselkedési szabályok. Ezek megismerése teszi lehetővé számukra a beilleszkedést, önmaguk elfogadtatását.

Bibliográfia

- AXTELL, E. ROGER: Gesztusok. Alexandria Kiadó, Debrecen, 1998.
FANTINI, E. ALVINO (szerk.): New Ways in Teaching Culture. TESOL, 1997.
GÖRÖG IBOLYA: Protokoll - az életem. Athenaeum kiadó, 1999.
HALÁK LÁSZLÓ: Illemkocka. Kossuth Könyvkiadó, 1985.
MÁTÉ JÁNOS: Így tárgyalok üzletről. Gondverő könyvkiadó, Budapest, 1995.
MÁTÉ JÁNOS (szerk.): Protokoll kézikönyv - egyetemi jegyzet. Osiris, Budapest, 2000.
OTTLIK KÁROLY: Protokoll extra. Protokoll '96 Könyvkiadó, 1996.
STEWART, YOUNG MARJABELLE - LAWRENCE, ELIZABETH: Etikett - A jó modor etikettje. Jokerex Kiadó, 2001.

DOMSCHITZ MÁTYÁS

A globalizáció zöld narratívája

A globalizáció szociális reprezentációja és narratív újratermelése egy zöld levelezőlista szövegeiben a prágai tüntetések alapján

„Míg WC-re kísértek
láttam, hogy verik be egy srác fejét a falba
nyomatékot szerezve falhoz állításának.
»Ez demokrácia? « – kérdeztem.
»Igen, ez demokrácia» « – volt a cinikus válasz.”

A globalizáció szociális reprezentációja

A gyakorló szervezetfejlesztő a különböző szervezetekben a globalizáció egymástól jelentősen eltérő értelmezéseivel találkozhat. A fogalomnak az üzleti jellegű szervezetekben folyó kommunikációban kialakuló jelentése a globalizáció lehetséges előnyeire koncentrál. Ugyanakkor a zöld szervezetek szubkultúrájában, a szocializációs folyamatban azonban elsősorban a hátrányokat magában foglaló jelentések megalkotásával találkozhatunk.

A szociális reprezentáció elmélet képes a fenti eltérő tartalmak kialakulását pontosabban magyarázni, és ezzel a lehetséges konfliktusokat feloldani.

Ennek az eltérő szocializációs tartalomnak a kialakulását vizsgálja a cikk globalizációról szóló levelezőlista elemzése alapján.

A levelezőlista éppen akkor indult, amikor Prágában nemzetközi tüntetésre készültek, a Nemzetközi Valutaalap és a Világkereskedelmi Szervezet éves közgyűlése ellen indultak tüntetni. A levelezőlista folyamatosan követte, leírta az eseményeket, résztvevői beszámolók, cikkmásolások, felhívások formájában. E leírások egyben bemutatják a globalizáció (zöld szemüveggel nézett) képét, s ezt a képet a résztvevők élménybeszámolói érték-telivé, élményszerűvé, átélhetővé, sőt bizonyos részeit szerethetővé teszik.

Mi a globalizáció e szövegek alapján? Ez a kérdés a globalizáció szociális reprezentációjára kérdez rá.

Mi az a szociális reprezentáció?

- A szociális reprezentációk a mindennapi élet kommunikációjában kialakuló koncepciók, magyarázatok halmazai az élet valamely területéről.
- E magyarázatok eredeti forrása a tudomány, de a mindennapi életben történő használhatósága miatt, miközben átáramlik a tudományból a mindennapi gondolkodásba, átalakul.

- Az átalakulásban jelentős szerepet játszik a fogalmi hálót befogadó, illetve megalkotó, alakító társadalmi csoport, mert a csoport a maga – világot értelmező – szükségletei szerint átalakítja.
- Ezért egy-egy tudományos fogalomból más-más szociális reprezentáció alakulhat ki a befogadó csoport szükségletei szerint.
- Az így kialakult szociális reprezentáció ezután részévé válik a csoport mindennapi tudásának: a csoport gondolkodik, mérlegel, világot értelmez, egy szóval él vele.

Ezt fogjuk látni a globalizáció eltérő megközelítéseiben.

A szociális reprezentáció elbeszélésszerűsége

A szociális reprezentáció narratív kialakulásáról szóló elmélet szerint a hétköznapi tudásunk, s benne a szociális reprezentációk narratív szerkezetűek, az ismeretek átadása az elbeszélések szerkezete szerint történik.

Az elbeszélések, szövegek, a levelezőlista kommentárjai elmondják a cselekvők:

- globalizációról alkotott képét, világképét,
- történeteket,
- bemutatnak pozitív (tüntető) hősöket, cselekedeteiket, és bemutatják ezek belső cselekvésüknek értelmet adó világát,
- elmondanak egy „mi és ők konfliktust”,
- megtanítják: mi mindent lehet csinálni egy tüntetés szervezése kapcsán,
- bemutatják az ellenfelet,
- értelmezik az ellenfél cselekedeteit, cselekedeteiknek (vélt, gondolt) értelmet tulajdonítanak,
- ezek az elbeszélések, *mint minden elbeszélés, kultúránk mélyén élő törvényszerűségeket követnek*, vannak benne hősök, van eleje és vége, bevezetés, tárgyalás, befejezés, a szereplők cselekedeteinek értelmet tulajdonítunk (van olyan elmélet, mely szerint a történetek hallgatásakor tanuljuk meg kisgyerekkorunkban, hogy a másik embernek értelmet tulajdonítsunk, stb.). A történetek kultúrát közvetítenek (termelnek újjá).

Bemutatók

- egy ebben a csoportban élő és újratermelődő globalizáció képet, mely történetekben keletkezik, illetve termelődik újjá (mert a szereplők több tudást korábbról kaptak),
- egy ehhez a jelenséghez, a globalizációhoz való (a csoportban) helyes, értékes viszonyt,
- bemutatom, hogy a csoport hogyan tanítja (újjá) a fogalmat és e fogalommal reprezentált jelenséggel szemben követendő magatartást.

Ezzel egyszerre *értelmezési keretet ad* a világ e szeletéhez, és egyszerre *tanítja a globalizáció ellenes környezetvédő aktivistákat a globalizáció elleni küzdelemre a történetek bemutatásával*.

A levelező lista szövegeit az alábbi egységek szerint elemezhetjük.

1. Expozíció. Ez volt a levelezőlista legelső szövege.
2. Mi történt, mit kellett elszenvednünk a rendőri atrocitások során?
3. Hírértékű akciók, a történetekben szereplők mindegyik oldalon számolnak a tüntetés hírértékével, ez szerves része az akcióknak.
4. A rendőrök bemutatása és a rendőri cselekedetek értelmezése.
5. A pozitív szereplők, a hősök cselekedeteinek bemutatása.

6. A globalizáció negatív figuratív magja. A negatívan bemutatott globalizáció kép tömör magja, ami segít értelmezni a többi részletet, ezt figuratív mag-nak nevezzük. Ez, mint egy kristályosodási mag rendezi el a többi részletet.
7. A globalizáció pozitív figuratív magja. A levelezőlistára feltették Kopátsy Sándor: A prágai tüntetések tanulsága című írását. Ez az írás bemutatja a globalizáció pozitív oldalait is és kritikus az anarchista tüntetőkkel szem-ben.
8. A tüntetők maguk is a globalizáció részei, egy soknemzetiségű mozgalom tagjai, ezt is szépen bemutatják a szövegek. A globalizáció ellenesség maga is globális jelenség.
9. A leírt képekben erős a baloldali hagyomány, bár ezt nem biztos, hogy vál-lalják a résztvevők.
10. A szociális reprezentáció hatékonyságát növeli, ha kép is megjeleníti, e ké-pet is igyekszem bemutatni. Hogyan lehet képben megérteni a bonyolult fő-galmat, a globalizációt és a hozzá való negatív viszonyt?
11. Megjelenik a diskurzusban a tudományos vita Kopátsy Sándor és a vele vi-tatkozó közgazdász személyében.
12. A történeteknek értelme van, a cselekedeteknek szándékolt, vagy szándéko-latlan eredménye van, s ez is szocializáló tényező: a hősök cselekedete eredményeképpen valami megváltozik.
13. Ez a globalizáció-kép *erősen konfliktusos*, s ez a konfliktust megszemélye-sítők rendőrök és tüntetők szemben állásában is megmutatkozik.
14. A tüntetők is sokfélék, van helyes és helytelen tüntetési magatartás, és en-nek negatív következményei is vannak. Ez is tanít helyes és helytelen ellen-állásra.

1. Expozíció. Készülődés a tüntetésre

Ez volt a levelezőlista legelső szövege:

„Szeptember 15.

Egy fontos körkérdés Prága ügyben

Tud-e valaki arról, hogy vidéki egyetemeken a diákok (esetleg másokkal közösen) buszt, buszokat szerveztek Prágába?

Azért kérdezem, mert tegnapelőtt kiderült, hogy Győrből (SzF és R Környezetvédő Egyesület), valamint a veszprémi egyetemről megy busz. Akitől megtudtam, azt mon-dta, hogy szerinte más egyetemekről is mennek buszok.

Kérdezzétek meg vidéki ismerőseiteket, hogy mi a helyzet.

*Ha bármi fontos van, jelezzetek vissza, hogy honnan, hány fős busszal mennek és ad-ják meg a telefonjukat, e-mail címüket. **konvojt akarunk, Prágában együtt kéne tün-tetni** és nálunk sok értékes információ lehet, amivel segíteni tudnánk őket.*

Úgy tűnik Prága beindított egy lavinát.

Üdv, B.Z.

Ide jelezzetek vissza: A.B. tel/fax: X. A. Email szám”

A tüntetésben van egyfajta „elvárásszerűség”, szokásszerűség, ezt egy későbbi szövegi delegátus levél részlete is megmutatja.

„Lesz tüntetés is, meg minden.”

2. Mi történt, mit kellett elszenvetnünk a rendőri atrocitások során?

Itt sok szövegben gyakori a békésen tüntető, sörözésből érkező turisták elleni erő-szak bemutatása. Az egyik kálváriás történet jól bemutatja a rendőrök agresszivitását és emberi áldozataik megaláztatását.

„november 5 glob

Subject: Prága: Chris története

GAIA Sajtószemle, 371.

ARANY PRÁGA...

THE PRAGUE POST okt. 18

G. A.: An arresting tape shows police abuse (Egy videó-szalag mutatja a rendőrség túlkapásait)

A letartóztatott bécsi diáklány, Chris a kihallgatása közben három ember jelenlétében kiugrott az ablakon s elmenekült. Megsérült a lába, a csípője, a gerince, a bokája műtetre szorul.

Chris szeptember 26-án Bécsből teherautóval hozott déli országokból származó küldötteket. Leparkolta a teherautót, abban volt a macskája is, majd egész nap videózott. Egyedül állt egy iskolaudvaron, filmezett, egy rendőr rákiáltott: Kameru! Delej! A lány angolul mondta, hogy elmegy, de megragadták és elvonszolták. A zsaru azt is mondta: Vozrala a zfetovana (részeg és kábítószeres)

Ez csak a törvénytelenések kezdete volt. Bedobták egy teherautóba, agyrázkódása lett, megbüntették, mert részt vett a tüntetésen, kifizette a bírságot, de akkor sem engedték szabadon, nem engedték telefonálni, hogy ügyvédet hívjon. Úgy elkecseregett, hogy az ablakon át kiugorva akart elmenekülni.

Egy szervezet embere, O. meg akarta látogatni a kórházban, ami nehéz volt, mert azt mondták, hogy ilyen nevű betegük nincs. A kórháziak fennhéjázó magatartása ellenére végül megtalálta. Chris szobájában rendőrök voltak, őt is letartóztatták. A videózás alatt a lencsét hol a kórháziak, hol a rendőrök igyekeztek eltakarni.

Chris az osztrák követség segítségével visszajutott Bécsbe, de a teherautóját zárolták. A rendőrséget semmilyen független szervezet nem ellenőrzi, csak ők saját magukat. Ez rosszabb, mint a kommunizmus alatt volt, amikor ez a hadsereg feladata volt.

A cseh sajtó szerint Chris történetét a legmagasabb európai igazságügyi szintre akarják vinni.

Milos Zeman miniszterelnök a kisujját sem mozgatta meg, amit egy napon sajnálni fog. (ps.: Mi lett a cicával?)”

A történeteknek ez a vonulata a kiszolgáltatottságot mutatja be. A történetek nem a tüntetők elesettségéről szólnak, sokkal inkább hősök ők, akik küzdelmeik során megkapták a maguk sebeit, de küzdenek tovább.

3. Számolunk a média jelenlétével

„Láttam olyasmit, hogy egy nő bal kézzel, egy kővel zúzta be a bank ablakát, közben filmezte az ablak betörését. Azt nem tudom eldönteni, hogy rendőr volt a csaj vagy újságíró, s csak a „sztori” kedvéért csinálta, vagy pedig „csak” egy aktivista volt, aki „mindössze” „szuvenír” képet szeretett volna készíteni Prágáról.

Ez a tér talán sosem volt még ilyen színes és vidám. És sohasem látott még ennyi kamerát és újságírót. A bábok, a transzparenszek erdeje, a fantáziadús és kifejező installációk önmagukért beszéltek, és mindegyik azt üzent, hogy a bank és az IMF nem-hogy csökkentenék a szegénységet világunkban, de aktívan hozzájárul annak további elmélyüléséhez. Ennek ellenére a táncoló tüntetőkkel teli tér vidám volt, és – bár a rendőrök gyűrűje fenyegetőnek tűnt – a résztvevők bátran elindultak a konferencia központja felé.”

A történetek elárulják, hogy a tüntetők, s más résztvevők igen komolyan számolnak azzal, hogy a történetek (látványa) médiaesemény is, s a média által szélesebb publikum számára is készülnek a jelenetek. Hírértékűek az akciók, a történetekben szereplők mindegyik oldalon számolnak a tüntetés hírértékével, ez szerves része az akcióknak.

4. A rendőrök bemutatása és a rendőri cselekedetek értelmezése

A rendőri cselekedetek értelmezésében erős az ellenfél brutalitásának bemutatása.

Annak a bemutatása, hogy a rendőrök „túlreagáltak” a békés tüntetőket, vagy a túlbiztosítást azzal oldották meg, hogy beöltöztek fekete ruhás anarchistának, és maguk romboltak, s ezzel jogalapot találtak a tüntetők elleni fellépésre. A rendőrök képe ezért összességében egy brutális, ravasz, erős ellenfél képe.

A rendőri ravaszság

„OPH – a cseh jogi megfigyelők – bizonyítékai szerint a rendőrség beépített ügynökei voltak a Vencel téri üzletek ablakainak betörésénél a provokátorok. Jóllehet provokátorokat alkalmazni törvénytelen, írja egy vezető prágai lap.

Az OPH felvételei valamint egyéb tanúk bizonyítják, hogy a tömeg ellen anarchistának beöltözött rendőrök álltak, akik miután betörték a McDonald's ablakait, akadálytalanul jutottak át a rendőrkordonon. Ez alatt a sajtót meg csak a közelbe sem engedték.

A Lidove Novony riportere látott egy rendőrt, aki fekete anarchista ruhába öltözve betört egy kirakatot a Tylovo Namesty téren, majd nem sokkal később ugyanő tüntető aktivistákat tartóztatott le.”

Túlreagálás

„Az IMF-WB delegátusok általános véleménye az volt, hogy a rendőrség túlbiztosít.”

Agresszió jelenik meg.

Chris és mások történeteiben bemutatva.

A rendőri cselekedeteknek keressük az értelmét!

Bosszú?

„Arról, amit leírsz, az jut eszembe, hogy meg akartak bosszulni valamit – nyilván ott is sokan besokalltak az előző napi dolgoktól, főként a kék részen. Erre egyébként 26-án is volt példa a rózsaszíneknél, amikor a motoros-rendőr belehajtott a tömegbe.”

Biztosra menni, bebiztosítani

„A cseh rendőrök biztosra mentek: minden tüntetőgyanús fiatalot összeszedtek az utcáról és bevitték őket a rendőrségre. A magyar letartóztatottak esetében is legtöbbször ez történt.”

„Talán prevenciónak is lehet nevezni azt a rendőri eljárást, mely bennünket, hét magyart a cseh fogdába vezetett. A buszunk másnap dél körül beállt a pályaudvari parkolóba, volt még fél óránk, hogy útikaját vegyünk. Heten elindultunk a Vencel tér felé, balról tekintélyes rendőri osztag mellett haladva el. Mikor ők figyelmesek lettek ránk, kiabálni kezdtek, hogy álljunk meg. Megtorpantunk, pillanatok alatt körbevettek minket és buszuk felé tessékeltek. Egyikőjük nagyot lökött rajtam, szóltam, álljon le. Lábam hátulról rugdosták buszuk felé haladva, az emelkedőn a földre kerültem, órám itt szakadhatott el.”

5. Tüntetési know-how. A pozitív szereplők, a hősök cselekedeteinek bemutatása

A történetek, a felhívásokban, a fogdában tartottakért szervezett újabb tüntetésekben, és ezek leírásában forgatókönyvek vannak arra vonatkozóan, hogy milyen cselekvési lehetőségek vannak ilyen esetben.

- Közös busszal megyünk.
- Autóval délieket hozunk (Chris).
- Tüntetünk a cseh nagykövetség előtt a fogva tartottak érdekében, minden kedden demonstrációt szervezünk.
- Ezekre meghívjuk a médiát.
- Élménybeszámolót tartunk, videó vetítéssel és a résztvevők elbeszéléseivel.
- Néhányan ott maradnak Prágában, hogy a fogva tartottakon segítsenek.
- Az egésznek van szervező szervezete (MPT) és INPEG.

„Az INPEG erre az alkalomra felállított belvárosi információs központjában éjjel-nappal rendelkezésre álltak a szervezők tapasztalt képviselői. Itt hasznos információk, ingyenes kiadványok álltak az odalátogató aktivisták rendelkezésére (például részletes jogi tudnivalók a demonstrációra érkező külföldiek számára). Az INPEG szervezésében megnyílt egy óriási hangár is, amelyben a tüntetők egyeztethették a felvonulásra vonatkozó terveiket, és elkészíthették az ilyesfajta felvonulások elmaradhatatlan kellékeit, a látványos kosztümöket és színes bábokat.”

- Delegáltjaink tárgyalnak is.
- A rendőrök ellen is történnek erőszakos cselekedetek (áttörni a rendőri blokádot), de ezeket többen a köztünk lévő néhány felelőtlen ember számlájára írják gyakran.

6. A globalizáció negatív figuratív magja. A negatívan bemutatott globalizáció kép tömör magja, ami segít értelmezni a többi részletet, ezt figuratív magnak nevezzük. Ez, mint egy kristályosodási mag rendezi el a többi részletet.

„A világon eluralkodó kapitalizmus
Ennek szimbolikus szerve az IMF
A pénz egyoldalúsága
Globalizáció = Világgyarmatosítás
Tőkés társaságok világuralma”

A világon eluralkodó kapitalizmus

„...a feliratok, bábuk, röpködő lufik, melyek a Világbank és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara feloszlását, megszüntetését hirdették, a világon eluralkodó kapitalizmus számlájára írva a kizsákmányolást, az éhező gyermekeket, az emberkereskedelmet, a szegénységet, a környezetszennyezést, a háborúkat.

“PEOPLE NOT PROFIT és DROP THE DEPT” táblák követelték az adósságok elengedését és hirdették az ember előbbre-valóságát az anyagi értékekkel szemben. A pénz, mely kezdetben csereeszközként szolgált a kereskedelem megkönnyítésére, mára megváltoztatta szerepét: a modern időkre célá vált, mert elhitetik Veled, hogy csak úgy lehetsz Valaki, ha bőven van belőle neked. Csak azért, hogy költhesd, vásárolj, fogyassz, eldobj, gyarapodj. A Világbank befolyása megmutatja a világnak, hogy nem csak célá, hanem komoly hatalommá is vált napjainkra.”

A pénz egyoldalúsága

„A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank, de akár a gazdag országok pénzügyminiszterei is a világ szegényebb kétharmadával, de még a gazdag országok szegényebb felével sem törődnek, nem árt őket megijeszteni. Ennek a két rangos szervezetnek az volt a meggyőződése, hogy a világot csak a pénzen keresztül kell irányítani, **hogy a pénzügyi érdekek minden más érdeket megelőzzenek**. Ebből az egyoldalúságból jó volna ki-józanítani őket.”

Globalizáció = Világgyarmatosítás

„2001 január 4.

Subject: 3 cikk a mostani Sajtószemléből + WhirledBank honlap :-)

Sziasztok!

Pirostól most kaptam meg a GAIA Sajtószemle 369. számát (remélhetőleg hamarosan kint lesz a <http://foek.hu/gaia/> oldalon) Mint szinte mindig, most is több globalizációval (világgyarmatosítással) kapcsolatos cikk van benne.”

Tőkés társaságok világuralma

„Kedves Listatagok!

Megjelent az Altern-csoport folyóiratának, a Kovásznak a 2000. évi száma.

A tartalom:

Az Altern-csoport a korrupcióról

James A. Nash: A mértékletesség felforgató erényének felelevenítése és megújítása felé

Kovács Eszter: A szervezetelméletek formálódása a társadalmi és az ökológiai értékek beépülése során

Toby M. Smith: A zöld marketing mítosza (könyvismertetés)

Thomas Prugh, Robert Costanza, Herman Daly: A globális fenntarthatóság lokális politikája (könyvismertetés)

A folyóirat megtalálható az Interneten, a <http://korny10.bke.hu/kovasz> címen, ...

*1996-ban az (akkor még megalakulás előtt álló) Altern-csoport tagjai fordították le (mások segítségével) **David C. Korten: Tőkés társaságok világuralma** c. könyvét, valamint 1998-ban a csoport fordította le (néhány külsős részvételével) és adta ki (a Gondola '96 Kiadóval közösen) **Paul Hellyer: A globális pénzügyi válság túlélése** c. könyvét.*

Üdvözléssel: B."

7. A globalizáció pozitív figuratív magja. A levelezőlistára feltették Kopátsy Sándor: A prágai tüntetések tanulsága című írását. Ez az írás bemutatja a globalizáció pozitív oldalait is és kritikus az anarchista tüntetőkkel szemben. Szerinte

- a globalizációt nem lehet feltartóztatni,
- a globalizációnak vannak pozitív oldalai, a szegénység leküzdésében, a természettől való kiszolgáltatottság csökkentésében, a tudás szerepének növekedésében, a kisvállalatok szaporodásában. Ezek mindegyike emberi életet javító tényező.

Kopátsy írását vitatja egy hozzászóló, ez a tudományos érvelés megjelenését mutatja a levelezőlistán.

A tüntetők maguk is a globalizáció részei, egy soknemzetiségű mozgalom tagjai, ezt is szépen bemutatják a szövegek. A globalizáció-ellenesség maga is globális jelenség.

„A Béke téri sokadalomban mindebben egyetértettek a punkok, anarchisták, szocialisták, kommunisták, pszeudonácik és antifasiszták, szakszervezeti dolgozók és radikális keresztények.”

„A báméskodó csehek kezébe a tüntetés célját megvilágító szórólapokat nyomtunk. Az olaszok fehérben, kipárnázva, védőmaszkokban jöttek, tudhatták Seattle után, mire számíthatnak. Az a 17 óra várakozási idő, amit a határon a vonatban töltöttek, és a fekete listások lekapcsolása nyilván csak feltüzeltelte harci kedvüket. Ők mentek elől, többször felhívva figyelmünket, hogy maradjunk mögöttük.”

„...elénekeltek többször az Internacionálét egy lengyel trombitás fiú vezetésével, ki felmászott a rendőrök által őrzött betonfal tetejére. Mikor indulni készült fölmásztam mellé, és lelkesen lobogtattam a piros zászlót.”

„Az est beálltával megpihentünk, majd újdonsült helyi barátunk és kalandmesterünk vezetésével megpróbálkoztunk egy partizánakcióval.”

Ekkor még öten voltunk, a két francia sráccal, kik ekkor még velünk voltak, másnap este találkoztam újra a fogdán:

A börtön leltár, fogdában van:

1-2 cseh ... 7 magyar ... 1 német ... 2 dán ... 2 lengyel ... 1 fő Nagy Britanniából. ... 2 spanyol. 2 fő Romániából. 1 osztrák. Van egy ukrán nő is, becslések szerint további 3 fő tűnt el, van 2 kurd és 1 fő az Egyesült Államokból.

8. A leírt képekben erős a baloldali hagyomány, bár ezt nem biztos, hogy vállalják a résztvevők.

„...elénekeltük többször az Internacionálét egy lengyel trombitás fiú vezetésével, ki felmászott a rendőrök által őrzött betonfal tetejére. Mikor indulni készült fölmásztam mellé, és lelkesen lobogtattam a piros zászlót.”

„Az est beálltával megpihentünk, majd újdonsült helyi barátunk és kalandmesterünk vezetésével megpróbálkoztunk egy partizánakcióval: jól látható helyre szerettük volna a napközben lobogtatott piros zászlót kitűzni.”

A szociális reprezentáció hatékonyságát növeli, ha kép is megjeleníti. Hogyan lehet képpen megérteni a bonyolult fogalmat, a globalizációt és a hozzá való negatív viszonyt? A képbe való átfordítás segíti a „megértést”, segíti a megjegyzést, szimbólummá válva lehet a kép segítségével gondolkodni. A McDonald's a globalizáció egyik fontos (anti) szimbóluma.

„A szétdobált McDonald's látványa felderített minket, akkor még nem tudtuk, hogy nagyjából most, az éjszaka beálltával kezdődik a rendőrök bosszúhadjárata.”

És kép maga az IMF elleni tüntetés és a kép a rombolás képe, s hogy ez a média által is gyártott kép, arra gyanakodhatunk a következő szöveg alapján.

„...egy nő bal kézzel, egy kővel zúzta be a bank ablakát, közben filmezte az ablak betörését.”

9. Megjelenik a diskurzusban a tudományos vita Kopátsy Sándor és a vele vitatkozó közgazdász személyében

- A globalizációnak vannak pozitív oldalai, a szegénység leküzdésében (Kopátsy),
- ellenérv: a szegénységet a globalizáció ellenében küzdjük le,
- a természettől való kiszolgáltatottság csökkentésében (Kopátsy),
- ellenérv: a természet a kiszolgáltatott, s egy sor globális természeti probléma éppen a globalizáció miatt van,
- a tudás szerepének növekedésében (Kopátsy),
- ellenérv: a tudásból kiszorultak nem részesei ennek, még jobban lemaradnak,
- a kisvállalatok szaporodásában (Kopátsy),
- ellenérv: a kisvállalatok jelentős része a nagytól függő beszállító.

10. A történeteknek értelme van, a cselekedeteknek szándékolt, vagy szándékolatlan eredménye van, s ez is szocializáló tényező: a hősök cselekedete eredményeképpen valami megváltozik.

A közvetlenül érzékelhető eredmény

„A három napra tervezett világkonferenciát két nap után befejezték, és a föld alatt elmenekültek. A tüntetők célja azonban korántsem volt naivitás, ők azt akarják elérni, hogy a jövőben ne legyen olyan kormány, amelyik helyet ad a pénzügyi liberalizmus e két intézménye által szervezett tanácskozásnak. Ezt alighanem el is érték.”

„Prága után a civil társadalom véleményét sokkal komolyabban veszik majd, de hogy ez valódi párbeszédet fog-e jelenteni vagy sem, a jövő mutatja meg.”

okt. 25 glob

Subject: Katar visszalépett a jövő évi WTO találkozó rendezésétől. Sziasztok!

Most jött a hír a StopWTORound listán, hogy dél-koreai diplomáciai források szerint Katar visszamondta a jövő novemberi WTO találkozó rendezését. A hírek szerint arra hivatkoznak, hogy nincs elég hely a szállodákban, s másrészt pedig a találkozó zavar-ná a Ramadan megünneplését. A kétévenként megrendezésre kerülő eseményhez most új rendező országot kellene keresni, de nem igazán tülekednek az országok. Ebben közrejátszhatnak a tavalyi seattlei ill. az idei prágai tiltakozások tapasztalatai...

Üdv: F.”

A mélyebb értelem. A következő idézet kulcs a megértés szempontjából. Azt gondolom, hogy ez a kép nagyon kifejezi azt az életérzést, ami értelmet ad (a közvetlen környezeti problémák megoldása mögött) e mozgalomnak.

Mintha Habermas „Rendszer”-e és „Életvilág”-a állna szemben ebben az egyetlen szép képen.

„Két prágai kép jut eszembe –

egy önfeledten, csukott szemekkel táncoló, rózsaszínbe öltözött lány, oldalán gázmaszkkal és egy, az idegfeszültségben kifáradt, páncélba bújtatott rendőr semmibe révedő szemei.

Mindketten hús-vér emberek, de egészen más az, amit éreznek.

A rendőr teszi, amit tennie kell – valamiből meg kell élni.

A lány viszont önfeledten táncol és mer önmaga lenni, felvállalni az értékeket, amik jobbá teszik a világot.

Talán ebben van egy jobb világ reménye... Akkor is, ha gumibotok várják a táncosokat.”

11. Ez a globalizációs kép erősen konfliktusos, s ez a konfliktust megszemélyesítő rendőrök és tüntetők szembenállásában is megmutatkozik.

Ez a konfliktus az erőszakos jelenetekben a tüntetések értelmében és mélyebben a fenti képen is megmutatkozik.

„Több világ, kevesebb bank!

Ez volt Prágában a tüntetők egyik jelszava, mikor a Világbank és a Nemzetközi Valutaalap ellen tüntettek szeptember 26-án.

... Az új világrend kisemmizettjeinek nevében szót emelők újabb megmozdulása, a szép új világ értőinek újabb aggódó kiáltása az álmatagon televíziót bámuló gazdagabbik világ felé. Egyre többek számára olyan mozgalom ez, mint amely a rabszolgaság eltörléséért vagy a jogegyenlőségért indult. Forrongó hullám, amely jobb útra akarja terelni a világot, visszaadva az embereknek az elrabolt önrendelkezésük egy részét és emberi méltóságukat.”

12. A tüntetők is sokfélék, van helyes és helytelen tüntetési magatartás, és ennek negatív következményei is vannak. Ez is tanít helyes és helytelen ellenállásra.

„A letartóztatásokat a rabomobilból is láthattuk átszállításunk közben, a rendőrség lassan bekerítette a tüntetőket, kik előbb – az egész napos frusztráció következtében is, hogy nem érhettük el célunkat, a Kongresszusi Központot – bankokat, irodaházakat rongáltak meg, nyugati étteremláncolatok tagjait verték szét. „

„Ha sikerült volna együtt átjutnunk a tanácskozás helyszínére, minden bizonnyal békés tüntetéssel, vagy tárgyalással folytatódott volna a demonstráció.”

„... biztos, hogy több ezer ember közül néhány is elég ahhoz, hogy egy alapvetően békés demonstrációt totális háborúvá alakítson át a média és azon keresztül a nyilvánosság számára. Ez a 99 százalékban békés tömeg ugyanis több kontinensről érkezett ide és milliókat képviselt, ha nem milliárdokat. Noha a cél közös volt, sokan, sokféle indítatásból vettek részt a megmozduláson. Az öszülő szakszervezeti aktivistáktól a környezet-védőkön keresztül az álarcos-fekete ruhás anarchistákig nagyon széles volt a skála. Egy ilyen tömeget még egy körültekintően előkészített tüntetés esetén is nagyon nehéz kordában tartani. El sem merjük képzelni, mi minden történhetett volna az erőszakmentességet hangsúlyozó szervezők munkája nélkül! Hiszen a résztvevők legnagyobb része tőlük függetlenül is eljött volna.”

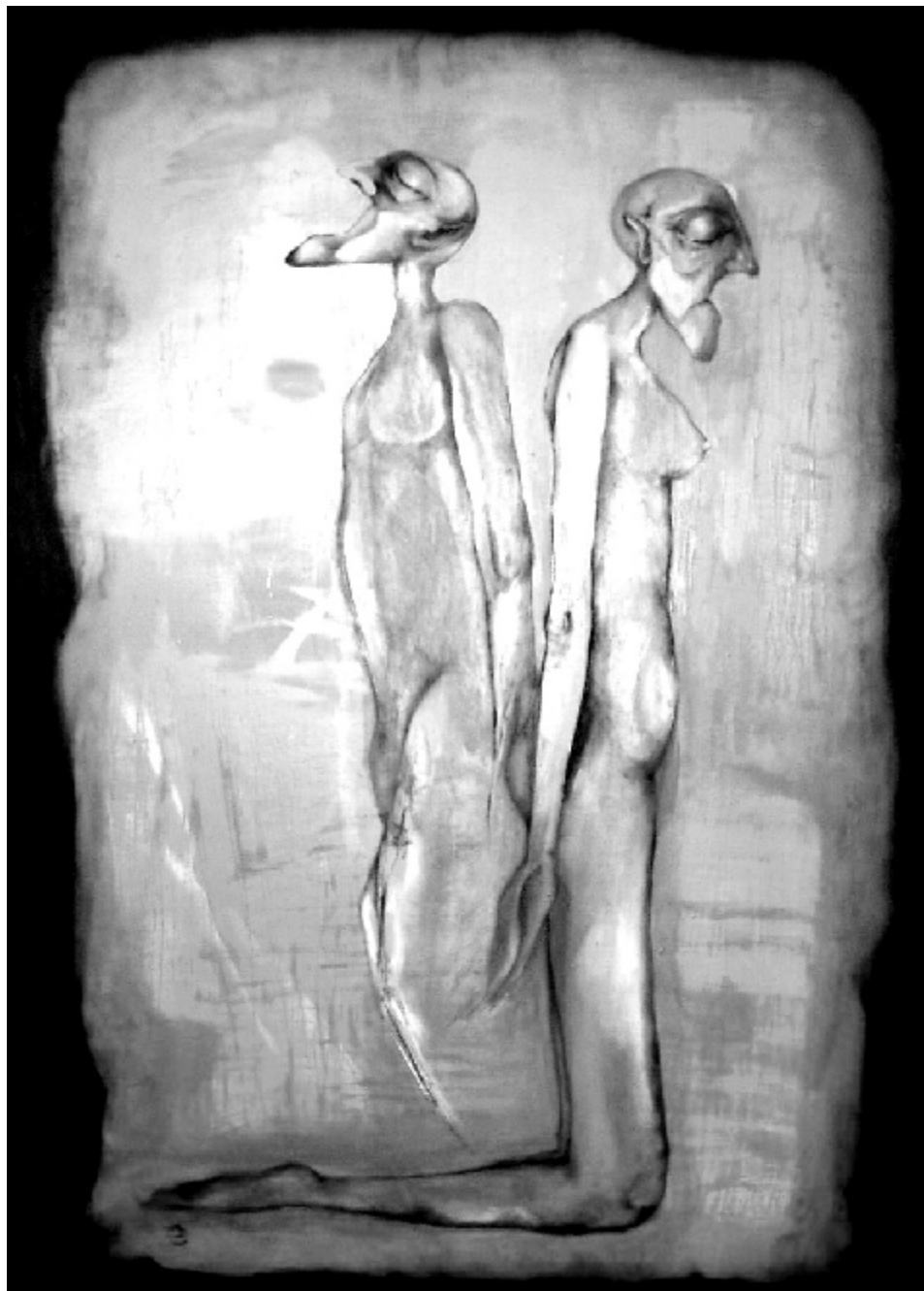
Epilógus

Hív a sivatag.

A következő két éves közgyűlés Washingtonban, a harmadik pedig Dubaiban lesz. Az utóbbi szervező bizottsági elnök szerint a hangulat forróbb lesz ott mint

Prágában volt! Azt mondta, hogy a prágai záróülés előtt nem látta előre a gondokat, amelyek odahaza felmerülhetnek, de most már ideje lenne mindent újra gondolni.

Tehát addig három év van még hátra ...

HARGITAI RITA

Szimbolizáció és kreativitás Susan K. Déri elméletének fényében

Napjaink tudományos diskurzusának gyakori toposza a pszichoanalízis és a művészet közötti kapcsolódási pontok feltárása, például a művész élettörténete és alkotása közti összefüggés bemutatása, a kreatív alkotás a pszichés egyensúly fenntartásához való hozzájárulásának vizsgálata. S. Freud, H. Hartmann, E. Kris, M. Klein és D. Winnicott – csak a legismertebb szerzőket említve – arra vállalkoznak, hogy a fenti témát lehatárolva a kreativitás kérdéskörét járják körbe, természetesen a pszichoanalízis útvonalán. Jelen tanulmány fókuszában Susan K. Déri elméleti megközelítésének bemutatása áll, olyan pszichoanalitikus alkotáselméletként, amely a kreativitás és a szimbolizáció folyamata közötti párhuzam vonására helyezi a hangsúlyt. Ezen teória *Symbolization and Creativity* címmel 1984-ben – már az író halála után – került publikálásra. A szerző neve – munkásságához mérten – kevésbé ismert, így az olvasóban felmerülhet a kérdés, hogy kiről is van szó. Susan K. Déri – Körösi Zsuzsanna – nevét a Szondi tanítványok sorában olvashatjuk először, akik az 1926-ban létrehozott Magyar Királyi Állami Kórtani és Gyógytani Laboratóriumban Szondi Lipót munkatársaiként dolgoztak. Körösi Zsuzsanna tagja volt annak a kb. 30 főből álló „megszállott családnak”, akik értelmi fogyatékos gyermekek és bűnözők alkottak, valamint örökléstani vizsgálatai révén hozzájárultak a – Szondi Lipót nevével fémjelzett – sorsanalízis elméletének és módszertanának kidolgozásához. A politikai élet fordulata azonban a tudomány világát sem hagyta érintetlenül, a náci fenyegetés egyre inkább növekedett: Szondi – a bergen-belseni koncentrációs táborból szabadulva – Svájcban telepedik le, míg az időközben férjhez menő Dériné az Egyesült Államokba, New York városába emigrál. Az amerikai életformába könnyen beleilleszkedve pszichoterápiás gyógyító tevékenységet folytatott, melynek során leginkább a szkizofrén és a borderline páciensek számára nyújtott támaszt. A pszichoterápiás praxis mellett önálló elméleti munkássága is itt bontakozott ki, publikációit Susan K. Déri néven jelentette meg.

Déri legelső mentora Szondi Lipót volt, szemléletmódját így leginkább a sorsanalízis formálta: különösen az ösztönrendszer, a választás pszichológiája és a kísérleti diagnosztikája bizonyult gyümölcsözőnek számára. Az Erősz – azaz a nagyobb egység létrehozására, a kapcsolat kialakítására irányuló kötődési energia – és a tudatelőttés az a két freudi alapfogalom, amely Déri szimbolizáció teóriája szempontjából a leginkább releváns. Munkásságára nagy hatást gyakorolt még a Gestalt-pszichológia megközelítésmódja is, melynek legjelentősebb képviselői – Max Wertheimer, Kurt Koffka, Wolfgang Köhler – az 1930-as évek közepén szintén az Egyesült Államokban telepedtek le. Nem szabad megfeledkeznünk Kurt Lewin – a „nagyszerű tudós, a nagyszerű tanár és a nagyszerű ember”¹ – mezőelméletének

¹ Thorne és Henley, 2000. 418. o.

szemléletformáló hatásáról sem. Déri teoretikus elképzeléseit – a gyermekorvosból lett analitikus – D. W. Winnicott az átmeneti tárgyak és átmeneti jelenségek koncepcióján keresztül finomította tovább.

Szimbólumképzés a mélylélektanban —Freud, Jung és Szondi megközelítése

Szondi Lipót elméletének – a sorsanalízisnek – létrejötté a mester azon kimondott törekvéséből származik, hogy „járható hidat verjen” a természettudományok és a szellemtudományok között, ezáltal feloldva az ember e kettős megközelítésének oppozícióját. Szondi sorsanalízis definíciója – a genetika pszichoanalízisbe való bevezetése – a genetika és a mélylélektan területe között ível hidat, ahol az előbbi az ősök törekvéseit, míg az utóbbi az ősök törekvéseinek a tudatosítását képviseli. Szondi – az 1956-ban megjelenő *Ich-Analyse* című kötetében – a sorsanalízisnek a mélypszichológián belüli helyét a pszichoanalízis és az analitikus pszichológia közötti régióra lokalizálta, ahol az elődeink ösztönszándékait megjelenítő családi tudattalan hídként funkcionál a freudi személyes tudattalan és a jungi kollektív tudattalan között. Szondi sorsanalízisében a freudi tudattalant tekinti bázisnak, de annál mélyebbre ás, így jutott el a családi tudattalan fogalmához. A személyes tudattalan a szimptomák nyelvén szólal meg, Jung kollektív tudattalanja a szimbólumok nyelvén beszél, míg a sorsanalízis családi tudattalanját a választás nyelvén keresztül érthetjük meg. Susan K. Déri szerint e hármas elméleti klasszifikáció rendkívül hasznosnak bizonyul a tudattalan három funkciójának elkülönítésére, noha ezáltal elmoszuk a bennük rejlő közöset. A szerző célja, hogy a szimbólumképzés koncepcióját kiemelve megteremtse a mélypszichológia három legfőbb iskolájának integratív elméletét.

Sigmund Freud pszichoanalízise az elfojtás teóriáján alapul, így nem meglepő, hogy a pszichoanalízisben a szimbólum és a szimbolizáció koncepciója a specifikus patológiás modalitásra korlátozódott, a neurotikus tünetekre, ahol a cél a tudattalanba száműzött, elfojtott lelki tartalmak tudatosítása. Jones 1912-es híres munkájában – *The Theory of Symbolization* – így ír: a szimbolizáció a gyermekek, a vademberek és az örültek primitív elméjének törekvéseit reprezentálja s arra a konklúzióra jut, hogy „csak az elfojtott válhat szimbolizálttá, csak az elfojtottnak szükséges a szimbolizálttá válás” (idézi Déri, 1974. 40. o.). Freud *Álomfejtés* című művében kifejtett nézőpontja szerint a szimbólumokra konkrét manifesztáció helyetti álruhaként, érzékletes pótkifejezésként tekint, amely valami rejtettet helyettesít: „az álom [...] arra használja fel a szimbolikát, hogy a lappangó gondolatokat burkoltan ábrázolja”². Ferenczi Sándor a *Szimbólumok ontogenezise* című tanulmányában a szimbólumok keletkezésének folyamatát megvilágítva az indulati tényezők fontosságát hangsúlyozza: „pszichoanalitikai értelemben csak olyan dolgokat (képzeteket) tekinthetünk szimbólumoknak, [...] amelyek indulati túlsúlyukat valamely más dologgal való tudattalan azonosulásból merítik, melyet ez az indulattöbblet voltaképpen megillet”³. Az azonoság – folytatja Ferenczi – egyik tagja elfojtódik, így nyer az azonoság másik tagja indulati túlsúlyt, és válik az elfojtottnak szimbólumává. Susan K. Déri a freudi pszichoanalízisre vonatkozó interpretációjában a személyes tudattalan és a tudatos között egy korlát, ún. repressziós barrier működését tételezi fel, s a szimbólumképzésre e *repressziós barrieren* való áthaladásként tekint.

² Freud, 1996. 249. o.

³ Bókay-Erős, 1998. 167. o.

A jungi analízis fókuszában a kollektív tudattalan tartalmának szimbolikus kifejeződése áll. A kollektív tudattalan és a tudatos közötti határ egyértelműen különbözik a repressziós barriertól, ahogy a kollektív tudattalan archetipikus tartalma minőségében eltér a személyes életút során elfojtottaktól. A szimbólum formája függ az egymással kapcsolódó területek energia eloszlásának törvényszerűségétől és minőségétől. Úgy tűnik, hogy a kollektív tudattalan tartalmai által preferált kifejeződési forma a vizuális kép, így a jungi analízisben a páciens által előállított és megrajzolt szimbolikus képek a papírra vetés által válnak megsejmlélhetővé, ezáltal lehet gondolkodni és beszélni róluk.

A fejezetet Szondi Lipót releváns gondolataival zárom: az általa kidolgozott sorsanalízis teóriája szerint az Sch-vektoron belüli „p” faktor – az „Eins-und-gleich-sein” vágya – képezi a szimbolizáció hajtómotorját, ez generálja a hiányzó tárgy elvesztésére irányuló vágyat és energiát. A sorsanalízis célja a lehasadt részek autonóm funkciójának családi tudattalanban való gyógyítása. Ha a személyes elfojtás által lehasadt részek orvoslása szó-szimbólumokkal, az archetipusoké pedig képekkel történik, akkor az ősök törekvései által okozott hasítás mindkettőt feltételezi: a szimbólum képekkel és szavakkal történő gyógyítását egyaránt. Szondi a kísérleti ösztönészlelést – a későbbiek folyamán Szondi-tesztnek nevezett eljárást – és a családfákat használja a diagnózisra; a beteg ősök ösztöntörekvéseinek páciens általi megélése és a pszicho-sokk képezi a terápia legfőbb technikáját.

A szimbolizáció revidált elmélete — A szimbólum mint híd

Déri a szimbolizáció fogalmának érvényességi körét nem határolta be, így szerinte Freud, Jung és Szondi szimbólum terminusa egyaránt korlátozott: eltekintenek attól, hogy a szimbolizáció a humán elme mindig jelen lévő aktivitása. Nem szabad elfeledkeznünk azonban arról az érdekes tényről, hogy Freud nem a szimbolizációban, hanem a *szublimációban* vélte felfedezni ugyanazt a „humánspecifikus lelki működésmódot ... , mely a fejlődés, a kultúra és a civilizáció egyik hajtóereje”⁴. Déri arra törekszik, hogy megtalálja azt a szimbolizáció definíciót, amely a mélypszichológia valamennyi ágában alkalmazható: a művészetben, a mitológiában és a vallásban éppúgy, mint a percepcióban, a gondolkodásban és a nyelvben. A görög szavak: *symballein* és *symbolon* a szimbólumképzés lényegét tökéletesen fejezik ki. A *symbollein* szó jelentése: a különböző részeket egésszé rendezni, egyesíteni, összekapcsolni, a különálló elemeket összehozni. A *symbolon* szó platon-i értelemben: „kettőből egyet képezni”. A görögök az ajándék, a gyűrű vagy az érme vendéglátónál maradó felét nevezték *symbolon*-nak. Az érmét vagy a gyűrűt kettétörték és a vendéglátó átnyújtotta az egyik felet az útra kelő barátjának, ezáltal a vendéglátó leszármazottai akár évtizedek múltán is felismerhetik, az egykori vendéget, azaz a barátot, amennyiben a két törött fél tökéletesen illeszkedve egészet alkot. A szimbólum funkciója két különálló rész egymáshoz való illesztése, bárhol és bármilyen formában jelennek is meg.

Gideon⁵ szerint a primitív időkben a szimbólum azonos volt a vággyal. A természeti népek mágikus rituáléi éppúgy, mint napjaink vallási szentségei szimbolikus eredetűek. A szimbolizmus gyökere abban a vágyban rejlik, hogy a határokon átlépve megragadjuk azt a láthatatlan erőt, amelyről hisszük, hogy a másik birodalomban létezik, ezáltal elérjük azt, ami közvetlenül elérhetetlen. Freud szerint a

⁴ Halász, 1987. 1. o.

⁵ 1962, idézi Déri, 1984. 46. o.

legelső mentális aktus a *vágy* volt, amely a csecsemő hallucinatórikus vágyteljesülésének formájában manifesztálódik s mint a legprimitívebb híd, a hiányzó szükségletkielégítő tárgy irányába mutat. Déri e hallucinatórikus vágyteljesülést *protoszimbolizációnak* nevezi. Majd a későbbiek folyamán a szimbolikus és preszimbolikus jelentések sorozata – azaz az átmeneti tárgyak⁶ – segítik a gyermeket, hogy áthidalja a szakadékokat a hiányzó anya pótlására.

Bachofen szerint a „szimbólumok a sírból erednek”, mindezt bizonyítandó elég felidézni a korai temetési szertartásokat, melyek azt a vágyat fejezték ki, hogy a halál éles választóvonalán túli létezést megragadva kommunikáljanak a – láthatatlan, mégis élőnek tekintett – halottal. Érdekes megemlíteni, hogy Hermann Imre és André Haynal egyaránt fontos szerepet tulajdonít a halottkultusznak: ez „az a tartomány, amely megteremt az átmenetet az én és a környezet között”⁷, megerősítve ezzel a szimbolizáció és az átmeneti tér fogalmának összekapcsoltságát. A szimbolizáció jelenségét a hit, a bizalom és a remény táplálja, Déri szerint semmi köze az elfojtáshoz, a represszióhoz.

Egy lehatárolt, körvonalazott régió belül a mintázattal rendelkező tartalom abból a célból ível át egy szomszédos területre, hogy önmagát sokkal inkább *Gestalt*ként fejezze ki. E folyamat iránya determinált: a nagyobb nyomású, kötetlen energiájú állapot felől a kötött energiájú, Gestalt-formáló birodalom felé halad. A szimbolizáció így mindig energia transzformációt eredményez. A szimbolizáció folyamata a fentiekben túl *jelentésadó szerepet* is betölt: azáltal adunk jelentést, hogy egy bizonyos régió jelenségeit megtapasztalva a nyelv terminusainak segítségével kifejezve áthelyezzük egy másik birodalomba. Ezen átvitel sohasem egy az egyben, pontról-pontra történik, sokkal inkább egy másik nyelvre történő fordításhoz hasonlít, ahol a megfelelő transláció számos aspektusát tekintve *izomorf* az eredeti szöveggel, bár a textus bizonyos mértékű átalakítása elkerülhetetlen. A szimbolizáció átfordító, vagy forma és jelentésadó funkciója specifikusan két irányban működik:

- *centripetális irányban*: kívülről befelé, percepció és emlékkép formálódásként;
- *centrifugális irányban*: a belső mélyéből felfelé és kifelé.

A centripetális szimbolizáció: a bennünket körülvevő világ közvetlenül nem látható és érhető el észlelő egónk számára, hiszen a humán percepció szelektív és konstruktív szimbolizáló aktivitás, nem a tények passzív regisztrációja. Mindezt Kant, a Gestalt pszichológusok és Freud egyaránt tudták. Nem foglalkozunk végtelen apró részletességgel a világgal, csak a szimbolikusan absztrahált szelekció után fennmaradóval. Az ingerfelvétel – azaz az input – és a válasz – azaz az output – körfolyamata, pl. a percepció és az expresszió, mindig határokon keresztül történik, megkövetelve a tartalom áthelyeződését kívülről belülré vagy fordítva. Az egyik régióból a másikba történő áthelyeződés így szimbolikus átfordítást implikál. A teljes létező realitás, akár külső, akár belső, alig észlelhető: a szimbólumok építenek hidat a személy egója és az illető külső illetve belső világának környezete között. A centrifugális, azaz felfelé irányuló szimbolizáció az ösztönén tartályából indulva – az egymásra következő átfordítások által – a tudatelöttesen át a tudatos régió irányába halad. A szimbolizált tartalmak tárhelyét tehát a tudatelöttes képezi: a tudattalan tartalmak nem kommunikálhatók ezen a tudatelöttes tartályon való átutazás nélkül.

⁶ Winnicott, 1999

⁷ Halász, 1987. 24. o.

A bennünket körülvevő tárgyi világ is a tudatelőttében internalizálódik, a szimbolikus absztrakt belső reprezentációk által, illetve a szimbólumok determinálják részben, hogy miként észleljük a világot.

A szimbolizáció mindkét típusa a káosz renddéválását eredményezi, ahol a rendre irányuló ösztöntörekvés eredetét – Déri hipotézise szerint – biológiai örökségünkben, azaz a génekben fedezhetjük fel. A szimbólum-képző, rend-csináló és ego-konstrukciós folyamatok konstitucionálisan adott humán drive-ok.

A külvilághoz való alkalmazkodás során rendkívül jelentős szerepet tölt be a kommunikáció: fontos a személy és a környezet, a külső és a belső közötti kiegyensúlyozott dialógus megteremtése. A szimbólum szoros kapcsolatban áll a „határok feletti” kommunikációval: mindez magában foglalhatja az intrapszichés kommunikációt, éppúgy, mint az interperszonalist, illetve a személy és a környezete közötti kommunikációt egyaránt. A szimbolizáció – Déri szerint – mindig kommunikáció, a szimbolizáció bármely formájáról legyen is szó. A nyelv és a humán lét szimbolikus funkciója által képesek vagyunk hidat építeni a tér és az idő valamennyi szakadéka felett, ezáltal egyesíteni tudjuk a még különálló régiókat. E gondolatmenet tekintetében szeretnék utalni Melanie Klein (1986) szemléletformáló hatására, aki szintén a szimbolizáció folyamatában véli felfedezni a személy külvilággal és a valósággal való kapcsolatának fundamentumát. Az eddigieket összegezve tekintsük át, hogy a szimbolizáció milyen funkciókat tölt be:

- a szimbólum hidat ível a közvetlenül el nem érhető felé, két minőségileg különböző mező közötti *kapcsolatteremtés* – a kommunikáció – által;
- a szimbólum rendet visz a káoszba, *Gestalt-formáló* funkcióval bír;
- interpretáló, *jelentésadó* szerepe van;
- végül, de nem utolsó sorban *energia-megkötő* funkciót tölt be, amely által biztosítja a szervezet homeosztatisztikus egyensúlyát. Ennek jelentősége biológiai szempontból a legnagyobb, hiszen az ego szimbólumképző, formaadó funkciójának hiányában a meg nem kötött ösztön- vagy érzelmi eredetű energia nyomása öndestrukcióhoz vezethet.

Az ösztön-én megkötetlen szenvedélyeinek át kell haladnia a tudatelőttében szimbolikus struktúráinak tartályán, a célból, hogy az ego felőli oldalon szelíd és hasznos intenciókként, gondolatokként és képekként léphessenek ki. Az instanciák közül tehát az ego tölti be a belső energia transzformátor és a szimbólumképző szerepet. A szimbólumképzés az az út, amely által az ego szintetizáló (Nunberg) és Pontifex funkciója (Szondi) megvalósul.

A patológiás szimbólum-képzés — A neurózis és a pszichózis okai

Freud szerint a „normális és az abnormalis között csak mennyiségi és nem minőségi a különbség”⁸. Déri a patológiai tekintetében más nézőpontot képvisel: a neurotikus és a pszichotikus megbetegedések a határok alaki hibájából származnak, – azaz minőségi különbségekből – amelyek inkorrekt, nem izomorfikus szimbolizációhoz vezetnek. A neurotikus kórformák esetén a pszichés apparátuson – Déri szóhasználatával élve ún. *mentális mezőn* – belül létrejön egy nem kívánatos – meglehetősen rigid, ellenmegszállásokkal megerősített – repressziós barrier, amely hasításokat eredményez a személyiségen belül. A neurotikusok pszichés mezője így túl sok régióra hasított, amelyen belül akadályozott a kommunikáció: a pszichés tartalmak

⁸ Bókay-Erős, 1998. 121. o.

ezen elfojtási korlát mögött kerülnek elrejtésre, a látható viselkedés révén a szomszédos régióban mégis kifejezésre jutnak. A neurotikus tiltás nyomása alatt a repressziós barrieren való áthaladás csak elsődleges folyamatok útján mehet végbe, amely nem izomorfikus, maladaptív szimbólumképzést eredményez. Mindez neurotikus szimptomában manifesztálódik, amely Gestaltként – a maga módján – képes a pszichés egyensúly fenntartására.

Nagyon fiatal gyermekek vagy pszichotikus illetve borderline páciensek esetén a szituáció pontosan a fenti ellentéte: sem a külsőt és a belsőt elválasztó alapvető határok, sem az intrapszichés régiókat elkülönítő választóvonalak nem léteznek. Ezekben az esetekben pszeudo-szimbolizációról beszélhetünk, hiszen a szimbólumképzés alapvető „kellékei” nem állnak rendelkezésre. Csecsemőknél és kicsi gyerekeknél a határok kialakulásának hiánya pszichofiziológiailag és életkorilag adekvát, míg pszichotikusoknál a súlyosan differenciálatlan pszichés mező patológiás folyamat következménye: egyik lehetőség, hogy az ösztön célja és kóros intenzitása lerombolja a pszichés apparátus elhatároló tagolódását. Például a szkizofrén düh lerombolhatja vagy megakadályozhatja bármely szervezett mentális struktúra kialakulását. Másrészt a patológiás szimbólumképzésre és a határookra vonatkozóan feltételezhető az öröklött elsődleges ego-defekt is: a sorsanalízis hipotézise szerint a „p” faktor öröklött, túlzó mértékű intenzitása vagy a „k” faktor hasonló mértékű génikus gyengesége eredményezhet megrendült szimbolizációt. Bármilyen legyen is az ok, tény, hogy a külső és a belső, a konkrét és az absztrakt közötti „demarkációs vonalak” hiányában nincs mód a tartalmak szimbolikus átfordítására, e nélkül a szimbólumok konkrét és absztrakt közötti egyvelege jön létre. A szkizofrén nyelv tipikus példája a világos referenciák nélküli kaotikus keveréknek, amely nem tud kapcsolatot teremteni két régió között, hiszen nincsenek differenciálódott területek, minden egy osztatlan káosz.

Szimbólumképzés és pszichoterápia — Az izomorfikus szimbolizáció

A pszichoterápia valamennyi formájának célja a self integrációjának előidézése, a múlt hibás szimbolizációinak korrekciója. A szimbolizáció minősége a szimbólumalkotó pszichés apparátusán belüli határok számától, elhelyezkedésétől és rigiditásától függ. Az igazi szimbolizáció feltételezi a határok létezését a belső és a külső, a tudatos és a tudattalan, a konkrét és az absztrakt között, s ott működnek ahol működniük kell, nem túl rigidén és nem is túl permeábilisen. Optimális esetben a határok minőségileg eltérő területeket különítenek el, miközben lehetővé teszik a közöttük lévő kommunikációt. Amennyiben a határok nem a megfelelő helyen és módon funkcionálnak – például túlságosan merev vonalat képeznek a szomszédos régiók között –, akkor az ösztöntörekvés manifesztációja akadályozottá válik s hibás szimbolikus kommunikációt eredményez. Az igaz szimbolizáció *trianguláris kapcsolatot* teremt a *szimbólum*, a *szimbolizáló* és a *szimbolizált* között, ahol a háromszög oldalai a szükséges távolságot reprezentálják a szimbolizáció folyamatának három lehorgonyzási pontja: a szimbolizáló, a szimbólum és a szimbolizált között. Ezen megkülönböztetés implikál elkülönülést a self és a tárgy, éppúgy, mint a belső mentális produktumok és a külső realitás között. E távolság teszi lehetővé, hogy a szimbólumot alkotó el tudjon gondolkodni a szimbólumról, meg tudja szemlélni. A jó szimbólumot ezen intrinsik vonása – azaz a kontemplálás képessége – teszi a pszichoterápiás folyamatban oly fontossá: a páciens számára – a terapeuta által – ajánlott korrekt, értelmezhető szimbolizációk biztosítják a beteg múltjáról és lelki

tartalmairól a meggondolatlan kiéléssel szembeni elmélkedést. Így az igazi másodlagos folyamatú szimbolizáció funkciója – a megfelelő távolságok révén – a gondolkodás megteremtése, míg a megzavart elsődleges folyamatú szimbolizáció közvetlen szimptomatikus acting out-hoz vezet. Mindkét mechanizmus jelentést juttat érvényre, noha az utóbbi esetben – a megfelelő távolságok híján – a beteg tünetének és szimptomatikus cselekedeteinek jelentése nem érthető a neurotikus páciens számára, azokat kényszeresen ismétlődő energia-kisüléseként éli meg. Ezen akciók, a tulajdonképpeni szimbólumok, én-idegen szimptomatikus – valami rosszra és fájdalmasra utaló – jelekként mutatkoznak, egészen addig, míg valódi jelentésük láthatóvá nem válik. (Pszichológiai szempontból fontos a szimbólum és a tünet illetve a jel közötti különbségtétel: a szimbólum valami hiányzót reprezentál, míg a jel/tünet mindig jelenlétre utal.)

A terapeuta számára viszont a szimptomák láthatóvá teszik és felfedik saját értelmüket, érthető nyelven beszélnek az analitikushoz, aki miután megértette őket, az elsődleges folyamatú szimbólumokat másodlagos folyamatú nyelvvé fordítja át. A pszichoanalízis gyógyító – egész-képző – funkciója korrekt *izomorfikus szimbolizáción* keresztül történik. A lehasított tartalmak a – másodlagos folyamatú nyelv használata által – kapcsolatba kerülnek az egoval. A repressziós határvonal mögötti kaotikus tartalom – először az analitikus interpretációi által – szavakban, majd később, a felettes-én törekvéseinek visszaszorítása után már maga a páciens által fejeződik ki. A szavak organizációt adnak a tudattalan kezdetben diffúz tartalmának, a verbalizáció teremti meg a szükséges távolságot a páciens, mint szimbolizáló és a vágyai, félelmei, mint szimbolizált között. A szavakon, azaz szimbólumokon – mint összekötő hídon – keresztül a páciens múltját megfelelő távolságból képes szemlélni, ahelyett, hogy az elfojtott tartalmakat szimptomatikus módon kifejezésre juttatná. A fenti folyamat kiterjesztheségének, azaz a páciens analizálhatóságának kizárólag a beteg szimbolikus percepciók kapacitása szab határt. Összegzésként megfogalmazható, hogy a mélypszichológiai terápiák célja a korábban szimbolizálatlan tartalmak szimbolizációja és a létező hibás szimbólumok valósághoz alkalmazkodó szimbólumokká való változtatása.

A kreatív művész pszichés struktúrája — Elméleti konstrukció

Susan K. Déri kreativitással kapcsolatos feltevése szimbólum-elméleten alapul, amelyben a szimbólumképzés az alkotás egyik legjelentősebb formája. Kreativitás-elméletének alappilléret művészekkel folytatott pszichoterápiás tapasztalata képezi, melyet három festőművésszel, két íróval, két koreográfussal, két zeneszerzővel, egy költővel és egy fényképésszel folytatott analízisből merít, illetve koncepciójának formálódását életrajzok, önéletrajzok és a művészek levelezései is irányították. Déri szerint a kreativitás elve hangsúlyozza a humán létet, annak szoros velejárójának tekinti. Általános értelemben véve – a pszichoanalízis ösztönrendszerét tekintve – a kreativitás Freudnál egyértelműen az életösztönből, a libidóból származik. Freud álláspontja szerint a művészi adottság és az alkotótehetség a szublimálással – azaz a nemi ösztönök szociálisan értékes célok irányába való áthelyeződésének egyik módjával – függ össze.

A kreativitás – folytatja Déri – nem csupán tudatos erőfeszítés, amely a durva anyagot expresszív, kommunikatív formává alakítja, hanem minden alkotás kreatív, amely jó Gestaltot teremt. Ebben az értelemben a kreativitás végtelen sok folyamat-

ban lévő – tudattalan, tudatelőttés és tudatos – cselekedetre, válaszra, döntésre és választásra utal, amelyek formát és struktúrát adnak individuális létünknek: a személyes élettörténetet Déri az ember teljes kreatív aktivitásának tekinti, ezáltal a fogalmat a lehető legszélesebb értelemben használja. Ezen a ponton megfelelés fedezhető fel D. W. Winnicott szemléletével, aki a kreativitásra „az élet egészséges állapotaként”⁹, „egyetemes tételként” utal, amely „hozzátartozik az élő létezéshez”¹⁰, nemcsak a sikeres vagy elismert alkotást jellemzi így módon.

A külső világ percepción keresztüli belső regisztrálása (centripetális szimbolizáció) és a belső világ észlelhetővé tétele (centrifugális szimbolizáció) együttesen jelenítik meg a kreatív folyamat körét, amely a humán lét szerves alkotórésze. A teljes értékű művészet vagy a tudományos kreativitás a szimbolizáció körének speciális példáit adják: e személyekre a kreatív percepció és expresszió különös mértékben jellemző, más szóval a szimbólumalkotás kivételes képességével rendelkeznek. A művészek speciálisan nyitottak saját pszichés organizációjuk irányába, a perceptuális apparátustól a tudatelőttésig és azon át az ösztön-én energia raktáráig. A művészek percepciója mindkét irányban – kifelé és befelé – kifejezetten széles és éles. Ernst Kris – művészettörténészként és pszichoanalitikusként – az *inspiráció* kifejezése kapcsán voltaképpen hasonlót fogalmaz meg: „az ihlet jelensége azt a kreatív forrást jelzi, amely a külső világ által adott kereteket összeolvasztja a belső, tudattalan eredetű erőkkkel, energiákkal”¹¹.

A művészlét – folytatja Déri – rendkívül boldogtalan, ha megszakad a kreativitás árama, hiszen az aktív kreativitás állapotában alkotásaik az önmegvalósítás élményét, a külső és a belső közötti organikus kohézió érzését mutatják, így a bemenet és a kimenet közötti kreatív kör akadálytalan. Déri messzemenőig elfogadja Winnicott tételét, mely szerint „az alkotás tehát egyszerre őriz meg valamit belsőnk-ből és hordozója a külvilágnak, egyszerre tartozik énünkhöz és a nem-én világhoz, azaz egy potenciális térben lebeg”¹². E hipotézis feloldani igyekszik a freudi szublimáció elmélet dilemmáját, nevezetesen azt, hogy a szublimáció folyamata belső indíttatású, felismerése viszont csak produktumában lehetséges. A szubjektív és az objektív közötti átmeneti térben létrehozott alkotás – a színpadon zajló drámához hasonlóan – új, saját valóságot teremt, amely nem vág egybe a külső realitással.

A művészlét nehézsége Déri teóriája szerint rendkívül komplex ösztön konfigurációjukból származik. A művészek kreatív alkotásaikon keresztül az ellentétes ösztöntendenciák – komplex szimbolikus formán belüli – egyesítésére törekcszenek, ösztönrendszerüket is az ambivalens, intenzív belső erők dinamizálják (például az egyidejű aktivitás és a passzivitás), amely különleges lendületet adhat a kreatív művészet, mint professzió választásának – azaz a sorsanalízis operotropizmusának – irányába.

A kreatív emberek – Déri terápiás tapasztalata szerint – más páciensekhez képest szignifikánsan kevésbé élnek az elfojtás elhárító mechanizmusával, így pszichés védekező mechanizmusuk repertoárjából a hasítás is hiányzik, ehelyett kreatív Gestalt-képzés jellemzi őket. Személyiségük dinamikáját tekintve nagy mértékben különböznek a neurotikusoktól, hiszen az alkotás folyamata alatt nincs ego hasítás

⁹ Winnicott, 1999. 65. o.

¹⁰ Winnicott, 1999. 68. o.

¹¹ Bókay-Erős, 1998. 133. o.

¹² Halász, 1987. 15. o.

vagy korlátozó repressziós barrier. A művészek kreatív aktivitása erősen libidinizált, e töltés nélkül nem jöhetne létre alkotás.

Déri elfogadja Greenacre (1968) tételét a „művész típusról”, akik karakterét négy fő vonással jellemzi:

- a művészek veleszületetten szenzitívebbek az érzékekre vonatkozó ingerekre;
- a különböző ingerek közötti kapcsolatok tudatosságának szokatlan képességével bírnak;
- empátiájuk széles skálán mozog;
- az expresszív funkciók kifejezett volta jellemzi őket.

Az első két tétel a leheletfinom hasonlóságokra és különbségekre való érzékenységet is maga után vonja, amely valószínűleg a formára és a ritmusra való korábbi és nagyobb válaszkészséggel hozható összefüggésbe. Arieti (1976) szerint a tudományban a kreatív gondolkodás a hasonlóságok megfigyelésén alapul. Déri kritikával illeti ezen tételt: az említett definíció problémás, hiszen a szkizofrén gondolkodás alapját is a hasonlóságokon alapuló kategorizáció jelenti. A kreativitáshoz a hasonlóságok és a különbségek detektálása egyaránt szükséges. Az első két állítás maga után vonja a kreatív személy saját testével és a környezetével kapcsolatos nagyobb tudatosságot egyaránt, a Gestalt-ra való kifinomultabb érzékenység mellett. Következésképpen a kitágult „experimentális mező” elősegíti a világ iránti szerelmet – „love affair with the world”¹³ –, illetve kollektív kölcsönösséghez vezet tárgykapcsolataik kezdetén. A művészek a szülői gondoskodás érzelmi viszontagságától a szokásoshoz képest nagyobb függetlenséggel indulnak: kora gyermekkortól kezdődően a külvilággal való fúzió érzését birtokolják, a kölcsönös permeabilitás állapotában vannak, a tulajdonképpeni átmeneti térben, így az eredeti anyához való fixáció hiánya jellemzi őket. Erős empátikus válaszkészségük viszont én-involválta, narcisztikus személyiséget eredményezhet.

Déri szerint a kreatív alkotásra való hajlam a génekből ered, noha e képesség nem virágozhat a tanulás komoly erőfeszítése nélkül. Déri elfogadja Greenacre állítását, aki szerint a kreativitás speciális készségek és ösztönök által meghatározott konstelláció. Mindez megerősíti F. Galton 1869-es tanulmányában leírtakat, melyben a szerző támogatja a génusz öröklöttségének ideáját. A „kreativitásért felelős” gének – mondja Déri – az ösztön-énben lokalizálhatók, ezáltal a művészek hozzáférhetnek az ösztön-én genetikusan adott tendenciáihoz. A személy által birtokolt – tudományos vagy művészi – kreativitás mértékét kontinuumként ábrázolhatjuk: a kivételes képességű génuszok az egyik végponton találhatók, tehetséges alkotók vannak középen és a másik végponton azon személyek tüntethetők fel, akiknek kreatív percepciója és aktivitása mindennapi életükben nyilvánul meg.

Összegzés — Déri szimbolizáció elméletének újszerűsége

A tanulmány célja a szimbolizáció folyamatának – legszélesebb organizmikus funkcióként – való bemutatása, amelyre távolról sem regresszív vagy patológiás jelenségeként tekintettünk, hanem bio-pszichológiai szükségletként vettük számba, amely a szervezet homeosztatisz egyensúlyának védelmét szolgálja. A szimbólumok Janus-arcúak, szimultán tekintenek ellentétes irányba: határok felett átívelve minőségileg különböző régiók között teremtenek kapcsolatot, formálnak Gestaltot és

¹³ Greenacre, 1968. 57. o.

visznek rendet a káoszba. A szimbolizáció bármely formájáról legyen is szó, mindig a kommunikáció által mutatkozik meg, amely révén képesek vagyunk hidat építeni a tér és az idő valamennyi szakadéka felett, ezáltal egyesíteni tudjuk a még különálló régiókat. A szimbolizáció eredete abban a vágyban rejlik, hogy elérjük azt, ami konkrétan elérhetetlen. E folyamat a csecsemő hallucinatórikus vágyteljesülésével kezdődik, mint a legprimitívebb híd a hiányzó szükségletkielégítő tárgy irányába. Déri teóriájának újszerűsége abban rejlik, hogy a szimbolizáció folyamatát egy új perspektívából szemlélve megtalálta azt az útvonalat, amely a híd metaforáján keresztül a művészethez, a valláshoz, a percepcióhoz, a gondolkodáshoz, a nyelvhez és a pszichés betegségekhez egyaránt elvezet.

Felhasznált irodalom

- BROWN, N. O. (1959) Művészet és Erősz. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- FERENCZI, S. (1914) A szimbólumok ontogenezeise. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- DÉRI, S. K. (1974) Symbolization in Psychoanalysis and Schicksalsanalysis. A Revised Theory of Symbolization. Szondiana, 9: 35-52.
- DÉRI, S. K. (1984) Symbolization and Creativity. International Universities Press, New York
- FREUD, S. (1996) Álomfejtés. Helikon, Budapest
- GREENACRE, P. (1968) The Childhood of the Artist. In The Psychoanalytic Study of the Child. Volume XII. International Universities Press.
- HALÁSZ, A. (1987) Szublimáció, szublimációk. Magyar Pszichiátriai Társaság Pszichoterápiás Szekció, 3. füzet.
- KLEIN, M. (1986) A szimbólumképzés jelentőse az énefejlődésben. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- KRIS, E. (1952) Az inspirációról. In Bókay, A. – Erős, F. (szerk.) (1998) Pszichoanalízis és irodalomtudomány. Filum, Budapest
- LEWIN, K. (1951) Field Theory in Social Sciences. Harper, New York
- SZONDI, L. (1956) Ich-Analyse. Hans Huber, Bern-Stuttgart
- SZONDI, L. (1996) A tudattalan nyelvei: szimptóma, szimbólum, választás. Thalassa, 7: 61–82.
- THORNE, B. M. – HENLEY, T. B. (2000) A pszichológia története. Glória Kiadó, Budapest
- WINNICOTT, D. W. (1999) Játsszás és valóság. Animula, Budapest.

ZSÁK JUDIT

Az irodalom visszavág

– A poétikai feminizmus gyökerei a művészetfilozófiában –

A feminista nézőpont irodalomtudományi interpretációs technikaként való alkalmazása körülbelül százötven évvel fiatalabb jelenség, mint maga a feminista mozgalom, amely a 19. század elejétől erősödött meg Nyugat-Európában. Amikor tehát a klasszikus feminizmus-fogalmat használjuk, egy olyan szellemi hagyományra utalunk, amelyet a nemzetállamok virágzásának korától kezdve a nők társadalmi és politikai életben tapasztalható hátrányos megkülönböztetésén változtatni akaró, a nők számára bizonyos jogok kiharcolását célul kitűző gondolkodásmód fémjelez.¹ Ez a történelmi feminizmus természetesen – mint az „izmusok” általában – nemcsak támogatókra talált, de kitermelte az ellentáborát is mindazokból a férfiakból és nők-ből, akikben gyanút kelt már a *feminizmus* és a *feminista* szavak pusztá említése is. A nőkérdésekkel kapcsolatos gondolkodásban társadalmi és tudományos szinten egyaránt beállt zavart jól tükrözi az a nézet, miszerint a feminizmus nem egyéb, mint előnytelen külsejű kékharisnyák kompenzációja.

Tekintettel a fent említett negatív beállítódásra, szükségszerűnek tűnik a feminizmus tágabban értelmezett fogalmának bevezetése. Ilyen értelemben beszélhetünk a *poétikai feminizmus*ról, ami nem más, mint a női perspektíva megjelenése a művészi kifejezésben, legyen szó akár az irodalomról, akár a képzőművészetről általában. Kérdésfelvetéseink persze ekkor sem lehetnek tisztán esztétikai természetűek, hiszen a nők társadalmi megítélése mindig is erőteljesen determinálta művészi önkifejezési lehetőségeiket. Mégis sokat nyerünk azzal, ha a feminizmust a hagyományos szociológiai és politikai tartalmakon túl a művészetfilozófia területén is értelmezni próbáljuk, hiszen így rendkívül érdekes felfedezéseket tehetünk a nemi különbözösgre épülő esztétikai problémakörök vizsgálatával. Ilyen módon máris megsokszorozódnak a műalkotások interpretációs lehetőségei, hiszen a női perspektíva művészi kifejezésben való megjelenítése, illetve a nőiség lelki és beszédmódbeli vizsgálatának kísérlete az antikvitástól a posztmodernitásig minden korban visszanyomozható, s természetesen nemcsak a nők műalkotásaiban. A 20. század második felének nyugati típusú egyetemein elterjedő női tanulmányok (*gender studies*, *women's studies*) újszerű megközelítései és eredményei arra biztatnak, hogy Magyarországon is kövessük a példát, s a nők társadalmi szerepének kutatásán túl a művészeti életben betöltött szerepüknek is szenteljünk figyelmet. Az alábbiakban tehát arra teszünk

¹ E tekintetben az egyik legautentikusabb álláspontként említendő Julia Kristeváé, aki a feminista mozgalom történetében három fázist különít el, s az 1990-es évek feminizmusáról már mint a feminista célkitűzéseket revideáló és újrastrukturáló posztfeminizmusról beszél. Ld. erről bővebben Fletcher, J.–Benjamin, A.: *Abjection, Melancholia and Love. The Work of Julia Kristeva*. London, New York, Routledge, 1990. 63–79. o.

kísérletet, hogy felkutassuk a női perspektíva játékba helyeződésének kezdeteit, a poétikai feminizmus művészetfilozófiai gyökereit.

A nők művészetben betöltött szerepének problematikája mindig is a művészet- és irodalomelméleti diskurzus tárgya volt, és a polémiák középpontjában állt. Elég arra gondolnunk, milyen komoly (és olykor botrányos) hatást váltottak ki még a modernitás idején is olyan szerzők művei, mint Mme de La Fayette, Louise Labé, George Sand, Virginia Woolf, Emily Dickinson, vagy a Brontë-nővérek. A kritika-írás történetében hosszú ideig kizárólag férfiak által írt interpretációk határozták meg és formálták a felsorolt írók műveinek irodalomtörténeti pozícióját és súlyát, vagy leginkább súlytalanságát a korabeli művészeti életben.

Ez a típusú értelmezési tradíció meglehetősen érzékenyen érintette a feminista mozgalmak aktivistáit és elméletíróit. Nem véletlen, hogy a feminista irodalomtudomány képviselői máig feladatuknak érzik a női irodalom rehabilitációját és a világirodalom újrakanonizálását, mégpedig az írók műveinek újraolvasásával és a női figurák (pl. Antigóné) újraértelmezésének módszerével. Itt lehet megemlíteni néhány élvonalbeli, nehézfegyverzetű feminista gondolkodó, Julia Kristeva, Hélène Cixous, Luc Irigaray, Elaine Showalter és Christa Bürger tanulmányait, amelyek megteremtették a női írásmód és a női olvasat elemzésének modern irodalomelméleti alapjait.² Az angolszász országokon és Franciaországon kívül Olaszországban tapasztalhatjuk egy hasonló típusú esztétizáló hajlamú poétikai feminizmusnak a meghatározó jelenlétét, nevezetesen az 1990-es évek időszakában, amikor az *Ariadné fonala* és a *Diotima* elnevezésű irodalmi-művészetfilozófiai műhelyek alakultak, némiképpen válaszként a női költészet körül kibontakozó élénk vitákra.³ A probléma lényegének megértéséhez azt kell látnunk, hogy a hagyományosan férfi privilégiumként kezelt művészi és irodalmi beszéd számos kérdést vet fel az irodalmi értelemben vett nőiséggel kapcsolatban. Eszerint a nőiség fogalma a nemi szerepek hierarchikus rendjének szociálpszichológiai játékból fakad, s az író nők hangsúlyosan nőirői szerepben, műveik pedig a nemi különbözőség írásaiként kerülnek értelmezésre. Nyilvánvaló, hogy ez társadalmi előítéletek következménye is, ami a női szerzők műveinek szükségszerű alulértékelését és a kánon perifériájára való száműzését vonja maga után. Az e művek sorsát felkaroló feminista irodalomtudomány hamar megfogalmazta válaszáat, az előítélet előítéletét, amellyel visszavág.

Nem kell azonban feminista mozgalmárnak lennünk ahhoz, hogy érdekesnek tartsuk és nyomon kövessük ezen irányzat női költészettel kapcsolatos ontológiai elvű kérdésfeltevéseit. Mi a különbség egy férfi és egy nő műalkotásai között? Ha létezik lényegi különbség, hogyan lehetne azt megragadni, definiálni? Igaz-e, hogy a nemi különbözőség a narrációban, az írásmódban, a szövegben tükröződő lelki állapotban, a hangvételben és a jellemző témákban is megmutatkozik? Melyek az ún. irodalmi nőiség, a női elv nyelvi jelei? Sokan sokféle választ adnak ezekre a kérdésekre, amelyek mindegyike újabb kérdéseket és értelmezési irányokat vet fel. Anélkül, hogy belekezdenék a példák hosszas sorolásába, rámutatnék néhány jellegzetes álláspontra, amely megfogalmazódott a művészetelméleti diskurzusban.

² Az említett szerzők tanulmányaiból reprezentatív válogatás olvasható a «*Helikon*» 1994/4, *Feminista nézőpont az irodalomtudományban* c. tematikus számában.

³ Lásd erről bővebben a PTE Olasz Tanszékének szervezésében, 2000-ben tartott *Come interpretare il Novecento* (Hogyan értelmezzük a XX. századot) c. konferencia vonatkozó tanulmányát: Hanna Serkowska: *Il soggetto nomade di Rosi Braidotti contro l'unicità incarnata di Adriana Cavarero. Il pensiero femminile negli anni '90*.

A kortárs feminista irodalomtudomány egyértelműen azt vallja, hogy a művészi kifejezésformában éppúgy érvényesülnie kell egyfajta női identitásnak, mint a hétköznapi életben. Ebben azonban az a problematikus, hogy a nők identitástudatának alakulása nagyban függött mindig is a történeti kontextustól, korról korra máshogy fogalmazódott meg a nőiség jelentősége, ami azután az adott korok egyes női individuumaiban tovább variálódott. Ilyen értelemben a női identitás ezer válfájával találjuk magunkat szemben, amelyekből nagyon nehéz, ha nem egyenesen lehetetlen archetipikus jegyeket elkülöníteni, amelyeket minden nő művészi nyelvében és világában felfedezhetünk.

Egy másik jellemző álláspontot képvisel *George Simmel*, aki tagadja az önálló női elv létét (de nem létjogosultságát) a társadalomban, mivel meggyőződése, hogy azt maradéktalanul magába olvasztja az uralkodó férfi elv. Azt azonban nem vitatja, hogy létezik egyfajta „női árnyalat” a művészi beszédmódban, egy olyan sajátos jelentésuniverzum és eredetiség, amire csak a nő képes, amely azonban folyamatosan konfrontálódni kényszerül a férfiak által eszményített, követendő művészi szabályokkal, formákkal.⁴ E női árnyalatnak a mibenléte bizonyára sok fejtörést okozott már a világirodalom számos férfi szerzőjének, aki női álruhába bújva fiktív női szövegeket próbált írni.

Érdekes lehet számunkra *Mary Ann Stodart* felvetése is, aki a költészetet magát mint nőnemű szubsztanciát definiálja pusztán azért, mert a lírai érzelmességet női attribútumnak tartja.⁵ Egy sztereotípiát működését látjuk itt, miszerint az érzelmek megélése, felvállalása és kifejezése női dolog. Erre természetesen számos műalkotás rácsúfol. Méltóképpen zárhatja az idézett példák sorát *Esterházy Péter* azon hitvallása, hogy a valódi esztétikai értékkel bíró művészet fokmérője a tehetség kell legyen, semmi más. Eszerint nincsenek nőírók, csak írók.

Már a fentiekből is jól látható, hogy a női művészi perspektívával kapcsolatos kérdéseket nem könnyű megválaszolni, de bizonyosan nem járunk messze az igazságtól, ha az identitás, pontosabban a történeti, politikai és szociokulturális kontextusba helyezett individuum felől közelítünk. Erre az individuumra olyan sztereotípiák nehezednek, amelyeknek hatása a művészetben is érzékelhető. Nevezetesen arról a különbségről van szó, amelyet az ideális Nő, illetve a par excellence Művész alakja között áthidalhatatlan úrként tételeznek. A nemi különbözőség ilyen jellegű értelmezésének demisztifikációjával lehet rávilágítani egy lényeges oppozícióra, amelynek egyik oldalán a nő mint a műalkotásban megformált *képzet szemiotikai tárgya* áll, a másik oldalán pedig a nőt mint műalkotásokat létrehozó, *alkotó individuumot* találjuk. Az e két pólus közti különbözőség nemcsak funkcionális, amennyiben olyan kérdésekre világít rá, amelyek a világ, az alkotó, a műalkotás és a befogadó kölcsönhatásrendszerének alapvető működési elvét és lényegi esztétikai viszonyait érintik. Amikor tehát feltesszük a kérdést, hogy létezik-e sajátosan nőies költői nyelvhasználat és lírai beszédmód, akkor számolnunk kell a műalkotásban tükröződő, a világ összefüggéseit feltáró, a Létről szóló Igazságok, illetve az azok megragadására szolgáló fogalmak feminin természetével, amelynek mibenlétét azonban nagyon nehéz tetten érni, leleplezni. Heidegger szavaival élve ez, a *világlás és elrej-*

⁴ George Simmel: *Női kultúra* In.: *A kacérság lélektana*. Budapest, Atlantisz, 1990. 25–42. o.

⁵ Mary Ann Stodart: *Female Writers: Thoughts on Their Proper Sphere and on Their Powers of Usefulness*. London, 1842. 87–91. o.

tés aktusa teszi érdekes nyelv- és művészetfilozófiai kérdéssé az irodalmi beszédmód vizsgálatát, általa valósul meg az alkotás és befogadás ezerarcú játéka.⁶

Itt érdemes megjegyezni, hogy a művészi értelemben vett nőiség gondolatának felvetése és a női perspektíva vizsgálata egyáltalán nem a modernitás korabeli poétikai filozófia találmánya. A poétikai feminizmus gyökerei egészen az antikvitás irodalmáig nyúlnak vissza. Az első széles körben jegyzett költőnő kétségtelenül a görög Szappho (i.e. 628–568) volt. A görög és római irodalmi hagyomány persze más költőnők nevét is fenntartotta, például *Corinnáét* és *Camilláét*, mégis Szappho volt az egyetlen, aki nő létére a klasszikus antik költészet legnagyobbjai közé tudott emelkedni. Az ókori Görögország társadalmi rendje nem kínált különösebb karriert a művelt nők számára. Legismertebb tagjaik – mint például Aszpaszia, Periklész felesége – többnyire hetérák voltak, azaz művelt, prostituált rabnők. Szapphónak nem kellett beállnia ebbe a sorba, hiszen ő Lesbosz szigetén élt és alkotott, ahol megmaradt az ősméditerrán világ matriarchátusának sok vonása, többek között az a női elv, amelynek értelmében egészen a 18. századig a leánygyermeknek biztosították az örökséget a helyi joggyakorlatban. Az a tény, hogy a lesboszi aiol nők szabadabbak voltak az athéniaknál, lehetővé tette Szappho számára, hogy művelt nőként tanítson, s tanítványai segítségével írt verseivel az aiol dalköltészet elismert mesterévé váljon, s aki nemcsak azért jelentős, mert számos folklorisztikus műfajt (munkadalt, menyegzői éneket) emelt be a korabeli irodalomba, hanem azért is, mert szerelmes versei meghozták a nőiességet, a női hangot a költészetbe. Szappho példája a maga nemében egyedülálló, hiszen alakjával a női lét szerzett egyenjogúságot a dicső görög hősi léttel.

A Szapphót követő görög szerzők között *Euripidész* (i.e. 480–406) volt az, akit a női lélekről írt tragédiák legnagyobb mestereként emlegettek. Nőalakjainak (pl. Médea, Iphigénia, Électra, Alkésztisz) eszmei, nyelvi és lélektani megformáltsága az *imitatio poetica* mintája lett az elkövetkezendő írónemzedékek számára. E hagyományhoz kapcsolódott a római korban *Ovidius* (i.e. 43–i.u. 17), akit Euripidészhez hasonlóan foglalkoztatni kezdett a női lélek rejtelseinek beszédmódban és nyelvhasználatban való kifejezésének lehetősége. A *Hősnők leveleinek* (*Heroides*, i.u. 8–17) megírásával nem kevesebbre vállalkozott Ovidius, mint arra, hogy költői leleményességét, fantáziáját és kísérletező kedvét latba vetve megírja és gyűjteménybe szedje a görög-római mitológia hősnőinek (pl. Ariadné, Médea, Phaedra, Dido, Penelopé) szerelmi bánatról szóló vallomásait fiktív, ám tökéletesen valóságghű levelek formájában. Ebben a szerepjátékban az ovidiusi pszichológiai-nyelvi analízis tárgya az, hogy miként íródhatnak meg női szemszögből nézve a boldogtalan szerelem levelei, hogyan gondolkodik és érez a másik nem, s mindez hogyan ragadható meg nyelvi-poétikai eszközökkel. Csak utalnék rá, hogy ez a lélektanra építő tendencia nagyon fontos lesz a későbbi korok irodalmi feminizmusában is, kiváltképpen akkor, amikor létrejön a modern freudi pszichoanalitikus elmélet.

A középkor kultúrája új színnel gazdagította az antikvitás női perspektíva-szemléletét, ami részint a női trubadúrok, részint pedig a női misztikus írónők tevékenységének köszönhető. Fontos tudnunk, hogy az egész középkori Európa irodalmát meghatározó francia trubadúrköltészet nemcsak az úri hölgyekért epedő lovagok művészete volt. A 12. század elején kezdett alkotni az első francia költőnő, Marie de France, aki később Angliában II. Henrik udvarában élt és szerzett hírnevet a kelta

⁶ Heidegger, M.: *A műalkotás eredete*. Budapest, Európa, 1988.

legendák alapján, a középkori lovagregények mintájára írt rövid verses elbeszéléseivel. Szintén ekkor élt Beatritz de Dia, a neves provanszál trubadúrnő, aki a lovagokhoz hasonlóan a viszonzatlan szerelemről verselt.

A középkori ember érzelmeinek leírásában a trubadúrköltészet szerelemfelfogásának gondolatvilágától gyökeresen eltért a katolikus misztikus írók műveinek mondanivalója, akik apácaként a nyugati keresztény misztikus hagyomány legfontosabb témáit (a misztikus egyesülést és halált, a lélek sötét éjszakáját, a megistenülést, a vallásos extázist) dolgozták fel egy spirituális költészetben. Noha már a kora középkorban, a VII. században is tudunk egy poitiers-i kolostor Baudonivia nevű apácájáról, aki a szent életű Radegunda királyné legendáját írja, igazán az ezredik év lesz az, ami komoly áttörést hoz az egyházi női irodalom terén. Az ekkor fellépő női misztikusok nem annyira kifinomult irodalmi stílusuk miatt váltak jelentős íróvá, hanem sokkal inkább azért, mert megrendítő hitelességgel tudták leírni az általuk átélt spirituális élményt. Természetesen ahhoz, hogy Schönaui Erzsébet, Bingeni Szt. Hildegard, Magdeburgi Mechtild és Helftai Szt. Gertrúd egészen a 14. századig képviselhessék az egyházi női irodalmat, szükség volt a nőkkel kapcsolatos szemléletváltásra a rendeken belül. A régi Benedek-rendi szerzetesség még elrejtette a nőt saját spiritualitása mélyén, főként azért, mert akkoriban nem hitték, hogy a nők intellektusa alkalmas az isteni bölcsesség megértésére. A reformrendek megújított szerzetesi életformájában azonban már a nők is teret kaphattak a megnyilatkozásra.⁷ Ez a lehetőség mégsem jelentett teljes szellemi szabadságot, hiszen az apácákat gyóntató lelkivezetők komoly befolyást gyakoroltak az oltalmukra bízott nőkre. Tudjuk például, hogy a karmelita Pazzi Szt. Mária Magdolna jezsuiták, az Ágoston-rendi Szt. Klára ferencesek, a domonkos Rosa Brenti pedig kapucinusok befolyása alatt állt. A misztikus írók csak a 14. századra jutnak el a szellemi szabadság olyan magas fokára, mint Sienai Szt. Katalin domonkos nővér, aki európai és itáliai missziója során világbékét hirdető tanaival olyan politikai sikereket is el tudott érni, mint a Róma és Firenze közti béke 1378-ban. Noha Katalin tevékenysége a misztikusok munkásságának egyik csúcsát jelenti, fontos megjegyezni, hogy misztikus írók egészen a 20. századig akadnak. 1961-ig élt Maria Valtorta, akinek vallásos körökben igen népszerű, hatalmas életművét teljes egészében kiadták.

Sienai Szt. Katalin említése után magától értetődőnek tűnik, hogy az itáliai kora reneszánszban folytassuk a keresést a nőkkel kapcsolatos gondolkodás újabb irányainak felfedezéséért. *Dante Alighieri* (1235–1321) *A nép nyelvén való ékesszólásról* (*De vulgari eloquentia*, 1303–1305) című traktátusában követhetjük nyomon azt az antikvitásban és középkorban egyaránt népszerű felfogást, miszerint a gondolkodás képessége és az emberiség reprezentálása egyedül a férfi kiváltsága, akit Isten után az univerzum második teremtőjének tartanak. Hasonló gondolat már *Arisztotelész*nél is felfedezhető: a férfi mint az egyetlen gondolkodó lény. A későbbi filozófiában *Descartes* lesz az, aki így vélekedik. Maga Dante is ebbe a hagyományba illeszkedik, amikor a mai olvasó számára rendkívül szórakoztató értekezésében a következőképpen ír:

A *Genezis* szövege szerint, ahol a Szentírás a világ teremtéséről szól, azt találjuk, hogy a nő beszélt legelsőként, a nagyravágyó Éva, aki így válaszolt az őt megkísértő Sátánnak: «Naponta megízleljük a Paradicsom fáinak gyümölcsét, de Isten

⁷ Ld. erről Leonardi, C.: *A nők szentsége* In.: Pozzi, G.–Leonardi, C. (szerk.): *Olasz misztikus írók*. Budapest, Európa, 2001. 5576. o.

megtiltotta, hogy együnk a Paradicsom közepén álló fáról, mert különben meghalunk.» Noha az Írásban azt találjuk, hogy a nő beszélt elsőként, mindazonáltal mégis ésszerűbb azt gondolnunk, hogy a férfi volt az, aki először beszélt: józan ésszel senki sem feltételezheti, hogy az emberiség e nagyszerű cselekedetét nem egy férfiú, hanem egy asszony vitte volna véghez. Ésszerűen hisszük tehát, hogy Ádámnak adta meg a beszéd készségét az Úr, aki őt e világra első emberként teremtette.⁸

Ha valóban felütjük a Genézis szóban forgó passzusát, akkor mindjárt felvetődhet bennünk a kérdés: vajon miért hagyja figyelmen kívül Dante, hogy a Genézis szövege szerint legelsőként az Úr beszélt, amikor az Igével megteremtette a világot, majd Ádám nevet adott az állatoknak és hangosan örvendezett Éva érkezésén. Úgy kell tehát értenünk Dantét, hogy Isten és Ádám még nem az emberek által később használatos nyelven szólt, vagy pedig – Pier Mengaldo értelmezését követve – csak gondolataink másokkal való direkt közlését, vagyis a dialógust tekintjük igazi beszédnek.⁹

Visszatérve a fenti idézet dantei gondolatmenetére, immáron mindenki számára világos kell legyen, hogy az „első beszélő”, az emberi nyelv kialakítója Ádám volt, vagyis a férfi, nem pedig a nő. A Dante korában közkeletű felfogás szerint a férfinak van joga ahhoz is, hogy kreatívan használja és a költői leleményesség segítségével felvirágoztassa a nyelvet. Ebben az értelemben a nő sosem lesz abban a helyzetben, hogy elismert író váljék belőle.

A modernitásban ezt az esztétikai hagyományt képviseli és teljesíti ki az a jelenség, amelyet a posztmodern filozófus, Jacques Derrida óriási nyelvfilozófiai jelentőségű művében, a *Grammatológiában* (De la Grammatologie, 1991) *fallogocentrizmus* névvel illet. Ez a részint esztétikai, részint pszichológiai alapon elgondolt fogalom a patriarchális társadalmakban a filozófiai gondolkodás történetét jellemző férfiuralmat jelöli, tehát a *logosz*, vagyis a szó hatalmára, a nyelv kreatív, hétköznapiól eltérő használatára, a világról való gondolkodás és beszéd jogának férfi kiváltságára utal. A társadalmi és irodalmi *fallogocentrizmus* problémakörével olyan más, nagy formátumú modern és posztmodern gondolkodók is foglalkoztak írásaikban, mint Heidegger, Lacan, Foucault, Deleuze, vagy Freud, illetve Freud nyomán Julia Kristeva és köre.

Ha ezek után kicsit visszakanyarodunk a Dantét követő, érett olasz reneszánsz idejére, akkor körvonalazni tudjuk annak a kultúrtörténeti változásnak az első jeleit, amely éppen az imént említett fallogocentrizmust próbálja megingatni. Az emberről való gondolkodásban és a művészetfilozófiában a középkorhoz képest komoly forradalmat hozó reneszánsz idején megváltozott a nők társadalmi helyzete, s noha a női individuum nem szabadult még fel a férfi dominancia alól, a korábbinál mégis jóval autonómabb lett. Ebben az értelemben volt is saját szellemi reneszánsza a nőknek, meg nem is. Volt, amennyiben elkezdtek őket elismerni mint alkotó individuumokat, például költőnőként, s nem volt, amennyiben a művészeti életben érvényesülni tudó nők továbbra is a férfiak által diktált tendenciákat, ars poeticát követték.¹⁰ Érdekes azonban megfigyelni, hogy amint kisebbek lettek a társadalmi akadályok a nők érvényesülése előtt, szép számban kezdenek megjelenni a női művészek. Ebben az

⁸Dante Alighieri: *De vulgari eloquentia*, saját fordítás, in.: Dante Alighieri: *Tutte le opere*, Roma, Newton, 1997. 1021. o.

⁹Mengaldo, P. V.: *Introduzione*, in.: Dante Alighieri: *De vulgari eloquentia*. Padova, Antenore, VII–CII.

¹⁰Kelley, J.: *Did women have a Renaissance?* in.: Bridenthall, R.-Koonz, C.: *Becoming visible*. Boston, 1977. 137–161. o.

időben születik az Isabella d'Estéhez hasonló művelt nemes hölgyek (*donna di palazzo*) ideáltípusa, akik érdeklődnek a művészetek iránt, emellett pedig jólneveltek, bájosak és légiesek, telve alkotókedvvel.¹¹

Jardine beszámol arról, hogy létezett az olasz nőknek egy kis csoportja, amelynek tagjai érdeklődtek a humanizmus eszméi iránt. E tanult hölgyek, Isotta Nogarola, Laura Cereta, Cassandra Fedele és Alessandra della Scala már a maguk korában is figyelmet keltettek, de karrierjükre jellemző, hogy tanulmányaik és tudományos szerepvállalásuk a házasságkötéssel vagy a kolostorba vonulással hamar véget értek.¹²

Sokszor éppen a kor ismert művészeinek leányai voltak azok, akik festeni, írni kezdtek. Ismeretes például, hogy az olasz Tintoretto és Uccello lányai tudtak rajzolni és portrékat festettek. Az apácák között pedig sok ügyes kezű miniatúrafestőt tartottak számon, mint például a később szentként ismert Caterina da Bolognát. Giorgio Vasari művészéletrajzaiból tudunk egy bolognai szobrásznőről, Properzia de' Rossiról is, akit Vasari tehetségében az ókori Szapphóval rokonít.

A társadalom nyitottabbá válása az irodalmi életben is meghozta a változást. Több költő- és írónt jegyez az irodalomtörténet ebből az időből, főként a 16. század végéről. Ahogy már korábban utaltam rá, ezek az írók nem rendelkeztek tökéletes alkotói szabadsággal, hanem a férfi művészek Petrarcát követő stílusát és témáit másolták. A petrarkizmus a Pietro Bembo által vezetett költőnemzedék jóvoltából a 16. század közepére az érett reneszánsz Cinquecento meghatározó poétikai irányzatává nőtt, s ezt a normát követték a női alkotók is. A petrarcai boldogtalan szerelem költészetének tematikáját és a petrarcai szonett-versformát tovább örökítő lírai hagyományba számos, ma már alig ismert költő között a reneszánsz egyik zsenije, Michelangelo Buonarroti is beletartozott, aki egy egész kötetre való szonettet írt. Michelangelo is a Petrarca verseiben uralkodó plátói szerelem és szépség filozófiáját vallotta, aminek legszebb kifejeződése a korszak egyik legtehetségesebb költőjéhez, Vittoria Colonnához írott szonettjei, illetve a vele folytatott levelezése. Ezekből könnyen kiolvasható az, amiről Ascanio Condivi, Michelangelo tanítványa is megemlékezik, hogy a festő csodálta a rendkívül művelt Colonna kisasszony elméjét és kivételes szeretettel fordult felé. Az anekdota szerint az imádott hölgy korai halála fölött érzett fájdalomban Michelangelo hosszú időre elvesztette józan ítélőképességét és mély melankóliába zuhant.¹³

Hasonló plátói eszme válik vezérfonalává az ekkor születő női szerelmi költészetnek is, amelynek kezdeményeit az olasz Trecentóban, Compiuta Donzella lírája képviselte. A korabeli Itália különböző tartományaiban költői csoportokat alkotó hat költőnő (Vittoria Colonna, Gaspara Stampa, Veronica Gambara, Veronica Franco, Laura Terracina és Laura Battiferri) verseivel nemcsak a reneszánsz művészet palettáján jelent meg új szín, hanem fontos fordulópont érkezett el az irodalmi feminizmus történetében is: elnyeri jogait a női művészi beszédmód.

Visszautalnék itt a korábban felállított *alkotó nő/ábrázolt nő* oppozícióra. Nem nehéz észrevenni, milyen messze állnak ezek a reneszánsz nőalakok azoktól a paszszív képzetektől, amelyeket Dante, Boccaccio és Petrarca műveiben Beatrice, Fiammetta és Laura figurái testesítettek meg. Természetesen a felsorolt reneszánsz

¹¹ A fogalmat Peter Burke használja, *Az olasz reneszánsz*, Budapest, Osiris-Századvég, 1994. 53-62. o.

¹² Jardine, L.: *Isotta Nogarola: women humanists – education for what?* in.: *History of Education*. 12. 231-244. o.

¹³ Condivi, Ascanio: *Michelangelo élete*. Budapest, 1926. 101-102. o.

költőnők által képviselt női individuum még erősen meghatározott társadalmi státuszában. Hiszen ezen költőnők mellett, hogy tehetségesek voltak a művészetekben, Petrarca modorában szonetteket írtak a szerelemről, kedves városaikról és a vallásról, komoly szerepet is játszottak Velence és más jelentős városok művészeti életében. Végül azonban mégis mindegyikükről elmondható, hogy a férfiak határozták meg sorsukat, amennyiben művészetük témáit is erősen befolyásolta a kor nőképéhez illeszkedő női mivoltuk: gazdag urak szeretői, kurtizánok, vagy férjezett asszonyok voltak. Társadalmi szerepük felülkerekedett művészi jelentőségükön és önmegvalósítási lehetőségeiken. Mintha csak a görög hetérák sorsának modernebb változatát látnánk kirajzolódni.

A reneszánszsal tulajdonképpen le is zárhatjuk a női perspektíva karriertörténetének kezdeteit. A reneszánsz művészet egyéniségközpontú művészetfilozófiája a női alkotók és a női perspektíva számára is meghozta az érvényesülés új, szabadabb formáit. Ekkor született meg az irodalmi nőiség korábbi ideájából egy valós női nyelv és beszédmód, amely aztán elindulhatott több százados, többé-kevésbé sikeres hódító útjára az irodalomban és a képzőművészetben egyaránt. A poétikai feminizmus történetében egyértelműen az antikvitástól a reneszánszig születtek meg azok az esztétikai alapok, eszmei gyökerek, amelyekre ráépülhetett a modernitás és a posztmodernitás kultúrájának poétikai feminizmusa, s amelyekhez képest a női alkotók, feminista elméletírók és mozgalmárok meghatározták önmagukat. Ezekre az alapokra épül egészen napjainkig a női kultúra esztétikai hagyománya, amely azonban önmagában sosem értelmezhető, hiszen mindig az egészhez, a teljes kultúrtörténeti kontextushoz való viszonyában mutatja föl érdemeit, értékeit.

ZSIKÓ JÁNOS

A polgár: versenyre és teljesítményre integrált autonóm személyiség

Miután a politikai nyelv és a nyilvános frazaeológiák divatja – a velük járó értelmezési tartomány-változásokkal fűszerezve – kisajátította magának a polgár és a polgári fogalmát, és ezzel az aktuális politikai szembenállások egyik „állandó jelzőjét” teremtette meg, jócskán elhalványította, és el is torzította a fogalom történeti jelentését. Amikor történeti értelemben vett polgárosulásról és polgárról beszélünk, óhatatlanul el kell vonatkoztatnunk a mai média és közbeszéd nyelvétől és értelmezéseitől, hiszen nemcsak kínos, hanem sajátosan álságos is a mai viszonyok és terminológiák kritikátlan visszavetítése 200–300 éves történeti folyamatok szereplőire, érvényére és értékére.

Ugyanakkor tény, hogy a kapitalizmus társadalmait polgári társadalmaknak titulálta a hivatalos történettudomány, mintegy a tervutasításos kollektívizmus „szocialista társadalmainak” ellentétéként és totális tagadásaként; a piaci- és tőketársadalmak összefoglaló nevét értve alatta.

Jókora tehát a terminológiai zűrzavar. A polgárosodás és a polgárosulás mindezek ellenére igen jelentős, alapvető és „kemény” tényezője az újkor euroatlanti történelmének, a modern és posztmodern társadalmak genezisének. A történeti polgár értelmezéséhez, a fogalom történeti jelentésének visszaállításához szolgál adalékokkal a következő közlemény.

A polgár az újkor „terméke”, olyan individuum, akit személyisége oldaláról egyfelől, illetve társadalmi környezete oldaláról másfelől – bármelyik nézőpont egyedüli alkalmazásával – sem értelmezni, sem definiálni nem lehet, megérteni pedig végleg nem áll módunkban. Ennek az az oka, hogy a polgári személyiség, a polgárrá emelkedő individuum együtt nő fel, együtt bontakozik ki azokkal az integrációkkal, amelyek az individuumok különböző szinergikus „szabadságharcai” útján intézményesülnek a polgárosodó társadalmakban.

A polgár kialakulása és filogeneze minimum két folyamat egyidejű függvény – következmény dimenziójában érhető tetten:

- a társadalmi integrációk igénylik és kikényszerítik a résztvevő személyiségek verseny-képességét, és egyben korlátozzák – de meg is határozzák, illetve védetté teszik – autonómiájukat,
- a személyiségben lerakódnak és tevékenysége által külsővé válnak (internalizálódnak és externalizálódnak) a társadalmi integrációkban elvárt és elfogadott versenyképes tulajdonságok és képességek.

Az európai ember polgárosodása – az antikvitás individualizmusa után mintegy ezer évvel – az itáliai humanizmusban és reneszánszban kezdődik, bár bizonyos tekintetben a későközépkor lovagváraiban vagy egyetemlein is megpillanthatjuk az

első csíraszerű „polgárkezdeményeket”. Akkortól polgárosodunk, amikor megjelenik a máséval össze nem téveszthető, örökölhetetlen egyéni – egyedi – személyes: tehát individuális *kvalitás*. Olyan minőségi teljesítmény, amelyik tulajdonosa nevéhez kötődik akkor is, ha a *kvalitás* produktumát más birtokolja, ha a művét megveszik, ha alkotói létét és munkáját mások – pl. mecénások – finanszírozzák.

Lodovico Sforza gazdag és hatalmas. Szereti a pompát, a szépséget és gyönyörűséges városát, Milánót, – ám nem tud a kor várakozásai szerint festeni, rajzolni, testet és szerkezetet álmódni. Leonardo da Vinci szegény, de tehetséges. Milánói együttműködésük (1482–1499) egy integrációs játszma: a művész mecénása hatalmát és fényét externalizálja, Sforza pénze és akarata viszont ösztönzi, ösztökéli – egyben finanszírozza – Leonardo (világraszóló) produktivitását. A játszmában elsősorban a művész játszik polgári(nak) tekinthető szerepet, mert mecénása nem (csak) önálló személyiséget, hanem inkább államhatalmat (esetünkben városállamit, illetve fejedelmet) reprezentál.

A személyiség és a *kvalitás* szétválásához a társadalmi integrációk oldaláról a *csereérték* megjelenése és általánossá válása szükségeltetik. A rendiség szigorúan személyes közvetlenségében a *kvalitást* csak birtoklójával, kinyilvánítójával együtt lehetett elsajátítani, azaz a mű, a termék, a produktum nem *áruként*, hanem a *vazal*us személyével összekötött teljesítményként a hűbérurat illette meg (vö. Cellini, az ötvösművész tragikus halála, személyes kiszolgáltatottsága). A *csereérték* általánossá válása, a pénz és pénzgazdálkodás fokozatos elterjedése jelentéktelenné teszi a *naturál-cserét*, a középkor és a középkori „paraszt-Európa” kereskedelmi, adózási és (köz)gazdálkodási alapfunkcióját.

Az *áru- és pénzgazdálkodás* ott jön létre, ahol a termék, a produktum előállítás helyben lehetetlen, azaz a szükségletté váló elsajátítást csak a *kereskedelem* útján lehet biztosítani. Itália és a Hanza kereskedővárosai nem véletlenül lesznek motorjai és centrumai a korai *tőkefelhalmozásnak*, egyben a korai polgárosodásnak is. A levantei kereskedelem mellett – eltérő okokból, az urbanizációs szabályozott csere lokális hatókörű kereskedelme révén – gyorsan követik a kikötővárosokat azok a szárazföldi nagyvárosok, ahol a lakosságnövekedés kereskedelmi méretűvé teszi az agglomerációs övezetek anyagcseréjét, ahol a városfal-környéki *gazdálkodás* már rég nem elégíti ki a városlakók szükségleteit. A korai polgárosodás még nem rajzolja meg, de előrevetíti a két későbbi polgári attitűdöt, – Marx szerint a polgárlét két oldalát – a *citoyen-t* (ejtsd: szitoajent) és a *bourgoise-t* (ejtsd: burzsoát).

A *citoyent*, az önálló érték-előállító, felhalmozó vagy közvetítő városi polgár attitűdjét (a szabad és szekularizált új értelmiségi, illetve a városi kistermelő-kiskereskedő előképét), aki minden alávetettség nélkül szabad, mert saját tehetségével, képességeivel áll helyt a személyiségek versenyében; nem szolga és nem szolgáló! Működésének tere a tág értelemben vett (áru-, pénz- és tehetség-) piac, ahol ő maga is és partnerei is szabadok és önállóak.

Vele szembeállítva a tőketulajdonos attitűdjét, a felhalmozott tőkével kereskedő, belőle profitáló, vele vállalkozó burzsoát, aki a fennálló rend és hatalom alattvalója illetve kiszolgálója, kihasználója (uzsorás, bankár, nagykereskedő, gyáros és – később – a burzsoá pénzével magát legitimáló vérségi arisztokrácia és udvari „hivatalnok-dinasztiák”). A burzsoá szolgál, ügyeskedik és kihasznál, közben alárendeltjeit, alkalmazottjait szolgálonak fogja fel.

Késülöben van egy harmadik polgár-attitűd, a *carbonari*, a forradalmár jellege is – aki majd jóval később mutatja meg oroszlánkörmeit. A forradalmár nem

emelt fejvel szabad, mint a citoyen, – nem helyezkedő, törtető, kizsákmányoló, mint a burzsoá –, a forradalmár sértett és engesztelhetetlen, mert az áhított szabadság és felemelkedés lehetőségét csak a fennálló rend (és képviselői) megsemmisítése útján tartja lehetségesnek.

Ezek az attitűdök – személyiségjegyekké formálódva – megosztják a „harmadik rendet”, a polgárságot, bár tiszta formájukban csak elvétve kristályosodnak ki és ezért nem is képeznek határozott szociológiai klasztereket (társadalmi rétegeket).

A nemesség sorsa – különösen a vidéken gazdálkodó köznemességé – ekkor még nem dől el, de a városiasodás felgyorsulása, a város fénye (hatalma, pénze, infrastruktúrája, szellemi-, szakrális és társasági fölénye) óriási vonzerőt gyakorol. A város (illetve az iparváros, vagy a középkori városközpont köré szerveződő ipari- és munkásövezetek sokasága) válik az új társadalmi osztály: az ipari bér munkás osztály, a *proletariátus* otthonává, a tömegesedés, a tömegtermelés és a tömeges fogyasztás színterévé is. Ez a színtér a lehetőségek világa, az agráriumban feleslegessé vált népesség egyik menekülési útja. A másik az Újvilágba vezet: Amerika és Ausztrália fokozatos benépesítése és birtokba vétele felé.

A társadalmi integrációk oldaláról tehát

1. a piaci típusú áru- és pénzgazdálkodás (és révén, illetve általa is) — a városiasodás és a tőkefelhalmozás,

a személyiség autonómmá válásának (polgárosulásának) gazdasági feltétele. Ez a gazdálkodás azonban csak a magántulajdon társadalmi védettsége esetén biztosít autonómiát, ami gyökeresen ellentmond a feudális rendi politikai-társadalmi függőségi viszonyoknak.

Ezért kell a feltételek sorában

2. az emberi- és jogegyenlőség (és révén, illetve általa is) — a tulajdon feletti szabad rendelkezés, a szabadság és „egyenlőség”, illetve a felhalmozás értelmes és/vagy élvezetes hasznosítása

viszonyait megteremteni, lerombolva az ekkorra abszolutisztikussá vált monarchikus birodalmi szerkezeteket. (Már ahol lehetett! 1848 magyar polgári forradalmában és szabadság-harcában például még nem sikerülhetett.)

3. A polgári nyilvánosság kialakulásával (illetve révén és általa is) — az egyéni-személyes informáltság, az állapotok és lehetőségek ismerete és köz hír természete, a nyilvános terek (társaságok, körök, szalonok, klubok) léte

általános igénnyé, szükségletté válik. Az erejével (tőkéjével) és tehetségével sikerre törő személyiség „tudatába veszi” a lehetőségek körét, a minta értékű teljesítményeket (persze a kudarcos kísérleteket is), a versenypályák szabályrendszerit (árakat, piaci lehetőségeket, a társasági-társadalmi és politikai igazodás híreit, a tudás és a tudomány mind merészebb¹ nívóumait, a polgár jogainak és kötelezettségeinek normáit illetve aktuális korlátjait). A köz hír hordozói, a *média* fokozatos térnyerésével lesz ennek az új nyilvánosságnak – mindinkább kizárólagossá váló²-

¹ Erről a merészegről a felvilágosodás és az újkori tudományfejlődés tanulmányozása során alkothatunk fogalmat. Évezredes értékek omlottak össze, vagy váltak marginálisakká.

² Ha ma azt mondja neked XY, hogy valami nagyon fontos történt a valamennyiünket érintő ügyekben, közlése akkor válik hitelessé, vagy igazzá, ha a média megerősíti azt.

eszköze. A média üzenetei azonban – hasonlóan a Názáreti bibliai üzeneteihez – a polgári nyilvánosság kialakulásának idején írásban kódoltak. Személyes kapcsolatot, közvetlen hozzáférést a hírekhez csak az olvasni-írni tudás biztosít.

4. A (polgári) kultúra (illetve révén és általa is) — az olvasni-írni és értelmezni tudás képessége, az ismeretalkalmazás és az alkalmazkodás készségszintje, ez egyéni-személyes teljesítmény, a törekvő ambíció³ kondicionálása és mindezek intézményesített (iskolai oktatás-nevelés útján általánossá és kötelezővé tett) beépítése a társadalmi gyakorlatba

zárja – a társadalmi integrációk oldaláról nézve – a polgárosulás alapfeltételeinek sorát.

Hozzá tartozik ehhez a fenti feltétel-rendszer térben is elkülönülő kerete, a modern nemzetállam (vagy államnemzet) létrejötte, amely viszonylag stabil jogi, gazdasági és/vagy vallási, világnézeti terepet nyújt az egyének szabad versenyének, a tőkék védett felhalmozásának és a vállalkozásnak.

Ha mindezek a feltételek már adottak, ha a társadalmi integrációk már működnek is, a polgárosulás még mindig nem általános. Nem polgár az ipari bérmunkás (a proletár), nem polgár az agrártérségek különböző kistulajdonú vagy tulajdon nélküli földműves és szolga népessége (a szegényparasztság és a zsellérek), nem polgár a lezüllött, vagy lecsúszott deklaszáltak csoportja (lumpenek), és nem polgár, aki személyiségbe képtelen a teljesítés, pontosság, megbízhatóság „polgári erényeit” és az önálló felelősségvállalás kockázati feszültségeit beépíteni. Itt külön is említést érdemel a parasztpolgár, az úgynevezett (illetve csúfolt) „pógár”, aki már rendelkezik ugyan az autonómiával kecsegtető tulajdonnal és öntudattal, de a nyilvánosság és a kultúra integrációiban – pl. a magyarországi település-infrastruktúra adottságai miatt is – csak korlátozott mértékben érintett.

Más oldalról nem polgár a rendi-hübéri társadalom kedvezményezettjeinek (nemesség és papság), a rendi arisztokráciának, az udvart szolgáló közhivatalnokoknak és méltóságoknak a köre, akik számára a ranggal-renddel nem rendelkező polgári lét csak a „meggazdagodott senkik” ideiglenes és átmeneti pünkösdi királysága.

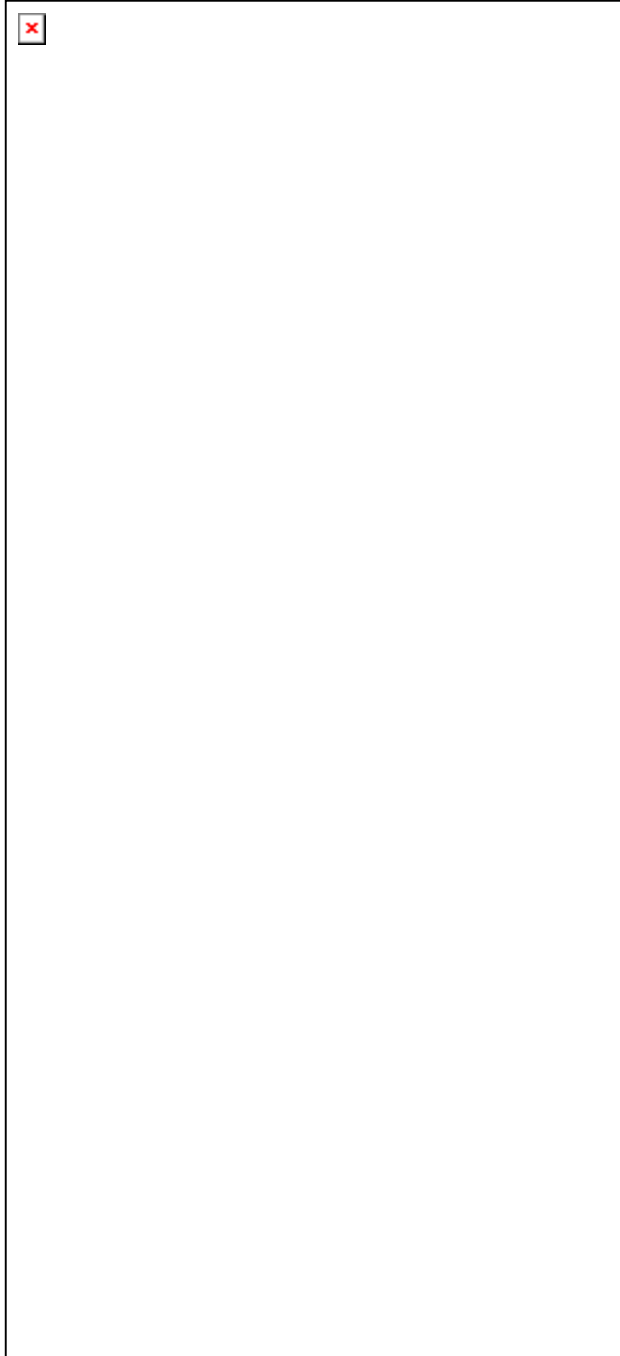
A „szabadság” felvilágosodás-kori illúziója – egybekapcsolódva az „egyenlőség és testvériség” illúziókkal – természetes módon a polgárságban leli fel társadalmi bázisát, akkor is, ha a polgárság forradalmait a tömegek (nincstelenek, „sansculottok”, proletárok) vérével és agresszióival fogja megvívni.

A történeti polgár tehát több is, más is, mint a mai politikai szóhasználat „polgári” állampolgára. A polgárosulás a személyiség szabadságharca az emberi viszonyok, a nyilvánosság és a kultúra igen erőteljes átalakításáért, az értékek és a tudás társadalmi elosztásának (elvi⁴) demokratizálásáért, a jogegyenlőségért, a tehetség és a kvalitás érvényesülésének felszabadításáért – a társadalmi cselekvés minden területén. A személyiség felszabadítása nyilván konfliktusos, ám megállíthatatlan történeti folyamat. Szereplői csak másodsorban kormányok, politikai pártok és eszme-

³ Vö. Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme

⁴ Azért lehet „csak” elvi, elméleti és lehetőség szintű az elosztás, mert a személyes kvalitások, tehetségek, szorgalmak és kompetenciák versengése teremti meg a polgári társadalmak teljesítmény-bázisát. Az el- és lemaradás lehetősége sajnos adott. Ennek a helyzetnek a kezelésére találták ki és alkalmazzák a jóléti polgári társadalmak a „szociális háló”-t, a nehéz helyzetbe került és kerülő társadalmi csoportok megsegítésének, a felemelkedés lehetősége ébrentartásának állami és/vagy társadalmi eszközhasználatát.

áramlatok, a valóságos főszereplők az öntudatos, tulajdonukkal és képességeikkel szabadon rendelkező, önérvényesítő citoyenek – az egymással is szabályozott teljesítmény-pályákon versengő – individuumok, újkori személyiségek.

Abstract

Kozma László – Fóris Ágota: Culture and language in the process of globalization 3. p.

The authors examine the processes of globalization in nature, technology and society, following the history of evolution. In this study, two fundamental aspects of society are analyzed: the present and future of culture and language in the process of globalization. Part of the cultural and linguistic problems arising at the beginning of the 21st century is a natural consequence of the scientific-technological boom; the changes of our times differ only in pace and magnitude from what was experienced earlier.

Halmos Csaba: Current Issues of the EU Expansion 15. p.

The article through a detailed analysis introduces the level of development of EU probationary member-states, explores the risk factors of the expansion process, and its possible consequences.

Koltai Zoltán: Regional dimensions of competitiveness 21. p.

As on the product market only the various components of products are compared in a competition, we cannot talk about competition concerning an entire region. In such a competition market segments and conditions of the region are compared. These market-segments with their both positive and negative characteristics will form a region, which could not at all be called homogenous.

When analyzing the aim and subject of competition, specific functions, institutions, services and events as well as other hardly available factors (developmental sources, information, valuable labor force) should be mentioned, which after all are strongly related to the intention to achieve a more auspicious economic position.

Making a difference between the demand and the supply side of regional competition it can be said, that the aims of regions can be found on the demand side, and regional conditions appear on the supply side. The two sides together determine the arising income and the appearing living standards through the general position in the competition of the regions.

Kleisz Teréz: The profession discourse 28. p.

The paper describes analytical frameworks sociology has developed for understanding professions and the processes of professionalization. First the list of traits –modell of professions is discussed. Although it has evolved from actual historic processes, nevertheless it has served as a normative, ideological construction with the authority to delegate professions coming later to the scene to the „semi-profession” status and induced a neverending discourse on quasiprofessions’ qualities.

The theories of professionalization are centred around those strategies and mechanisms which result in creating a shelter in the labour market and provide a considerable control over the clients and the borderline professional environment.

The article addresses the arguments of the radical critique as well. The contrast between the logic of professionalism and managerialism is emphasized.

In late modernity the world of work has begun to change towards more individualized career paths. Collective projects like professionalization strategies seem to be fading and new ways of constructing professionalism can be traced.

The paper explores Bill Martin's bricoleur-model as an illustration of new forms of postprofessionalism.

Lindner Sándor– Dihen Lajosné:

Human controlling as a tool of management 51.p.

Nowadays one of the key issues for enterprises is the efficiency of available resources, especially the human one meeting the overall goals of business strategy. At the same time urgent demand emerged for information on cost of labour as part the efficient cost structure of the firm, which influences the competitiveness of the products or services. The three pillars of the controlling as planning, monitoring and information systems are the same in the human controlling. Human controlling is an application of overall controlling, a good tool for the management first of all for the human management to use human resources in the most efficient way. It involves organisation of work, evaluation system of jobs, planing of education and training, recruitment monitoring and evaluation of costs. The article is dealing with the different sub-systems of human controlling like result profitability and cost efficiency. The base is the Human Resource Accounting, which involves not only the collection and processing of data on the different elements but also communication of them. It talks about hard and soft characteristics of employees, and most important tools within human controlling like benchmarking and human resource audit, both of them are part of a sophisticated view of the whole process.

Baranyai Erika: Performance evaluation in public education 60. p.

In order to improve the quality of civil work it is inevitable to introduce and apply performance evaluation. This reformative process raises several theoretical and practical issues, which the articles tries to find an answer to.

Filó Csilla and colleagues: Presumed hopeless

– human potentials of a significantly disadvantaged region 71. p.

The author and the students of the Institute of Adult Education tried to find answers to whether there is a relationship between the qualification of people living in the Ormanság (a southern part of Baranya county in H and the disadvantaged position, under-developed character of the same region. The research was conducted through an empirical study.

Háry Eszter:

Experiences in Teaching Social Manners in Adult Education 83. p.

The article discusses the need for and the importance of teaching social manners to adults, and it also describes and talks about some methods that have been used in the teaching of rules telling us how to behave. This field is gradually gaining greater significance in people's daily life, as the world is expanding, and there is an absolute need for knowing how to behave when getting in touch with people representing

different cultures. Teaching social manners shows similarities to language teaching performed with multicultural classrooms, and various visual stimuli are essential tools that could make a course more enjoyable and exciting.

Domschitz Mátyás: The green narrative of globalization 88. p.

This paper examines the conflicting image of globalisation, the development and production of this image through the texts of an environmentalist mailing list. The texts are about the anti-globalist demonstrations held in Prague, and often contain the descriptions of the incident. The analysis shows how the social representation of the event develops within this community.

The paper illustrates how the texts describe an event and shows how narrative techniques applied by these texts actively take part in constructing this very same event. The analysis also reveals how this reality constructing process becomes the basis for further collective action.

Hargitai Rita: Symbolization and Creativity – based on Susan K. Déri's theory 98. p.

In the focus of the study there is the presentation of a Szondi-follower's, i.e. Susan K. Déri's symbolization theory, which was published in the USA in 1984 – already after the author's death –, entitled *Symbolization and Creativity*. Our aim is to introduce the process of symbolization as the widest organismic function, that we consider by no means a regressive or pathological phenomenon, but we take it into account as a bio-psychological need that serves to protect the homeostatic balance of the organism. The modernism of Déri's theory is inherent in finding the way that leads – through the metaphor of the bridge spanning over the boundaries – to the arts, the religion, the perception, the thinking, the language and psychic illnesses equally, by approaching the process of symbolization from a new perspective.

Zsák Judit: Literature strikes back 108.p.

The feminist literary studies are younger by some 150 years than the women's movement itself that gained in strength from the early 19th century in Western Europe. But the studies focusing on female figure's soul and language have a very old tradition in the history of aesthetical philosophy from the Antiquity to the Postmodernity. This article discusses the main problems of the mentioned tradition and tries to characterize the role of the female perspective. In the postmodern context the idea of women as semiotic objects dominated by male artists is very old-fashioned. The contemporary reception of art works raises much more ontological issues.

Zsikó János: The bourgeois: the autonomous personality focusing on competition and performance 116. p.

The trend of Hungarian political language and public phraseology- together with the related interpretative domain-changes - monopolized the concept of civil and civic. The author reviews the development of the bourgeoisie, and introduces the two sides of civil life: the *citoyen* and the *bourgeoise*.

